

สิ่งตายัณ พัยตยัณ

สำนักงานเลขาธิการนายกรัฐมนตรี

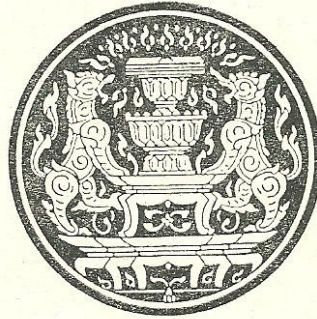
พิมพ์แยกใบงาน

ราชบัณฑิตยสถานของสำนักงานเลขาธิการนายกรัฐมนตรี

ณ วิทยาลัยศิลปกรรมศาสตร์ราชภัฏวชิร

เขตสัมพันธวงศ์ กรุงเทพมหานคร

๑๙ ตุลาคม ๒๕๒๒

สิ่งพิมพ์ พิมพ์ด้วย

สำนักงานเลขาธิการนายกรัฐมนตรี
พิมพ์แยกในงาน
งานฉลองรัฐธรรมนูญของสำนักงานนายกรัฐมนตรี

ณ วัดพุทธมณฑลราชวรวิหาร

เขตสัมพันธวงศ์ กรุงเทพมหานคร

๑๙ ตุลาคม ๒๕๑๑

คำนำ

ในการนำผ้าพระกฐินพระราชทานของสำนักนายกรัฐมนตรี ไปถวาย ณ วัดปทุมคงคา เขตสัมพันธวงศ์ กรุงเทพมหานคร ในวันที่ ๑๕ ตุลาคม ๒๕๖๒ นายสมภพ จันทระประภา ผู้ตรวจราชการกระทรวงศึกษาธิการ ได้กรุณารวบรวมบทความเกี่ยวกับศิลปวัฒนธรรมไทย และสถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ มาให้ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรีได้พิจารณาแล้ว เห็นว่า เป็นเรื่องราวเกร็ดความรู้ที่น่าสนใจ เป็นประโยชน์แก่การศึกษาค้นคว้าหาความรู้แก่สาธารณชน ซึ่งนับวันจะหาได้ยากยิ่ง และในฐานะที่ประเทศไทยเป็นประเทศที่เก่าแก่ที่มีศิลปวัฒนธรรมอันดีงาม ที่เป็นเอกลักษณ์ประจำชาติมาตลอดเวลายาวนาน จำเป็นที่จะต้องส่งเสริมและสนับสนุนไว้ให้ดำรงอยู่คู่ชาติไทยตลอดไป สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี จึงได้จัดพิมพ์บทความดังกล่าวเป็นเล่มขึ้น ให้ชื่อว่า “สิ่งละอันพันละน้อย” เพื่อแจกจ่ายเป็นที่ระลึก ในงานกฐินพระราชทานของสำนักนายกรัฐมนตรี และหวังว่าผู้อ่านจะได้รับประโยชน์จากหนังสือดังกล่าว สมดังเจตนาของผู้รวบรวมและจัดทำ

พลเอก

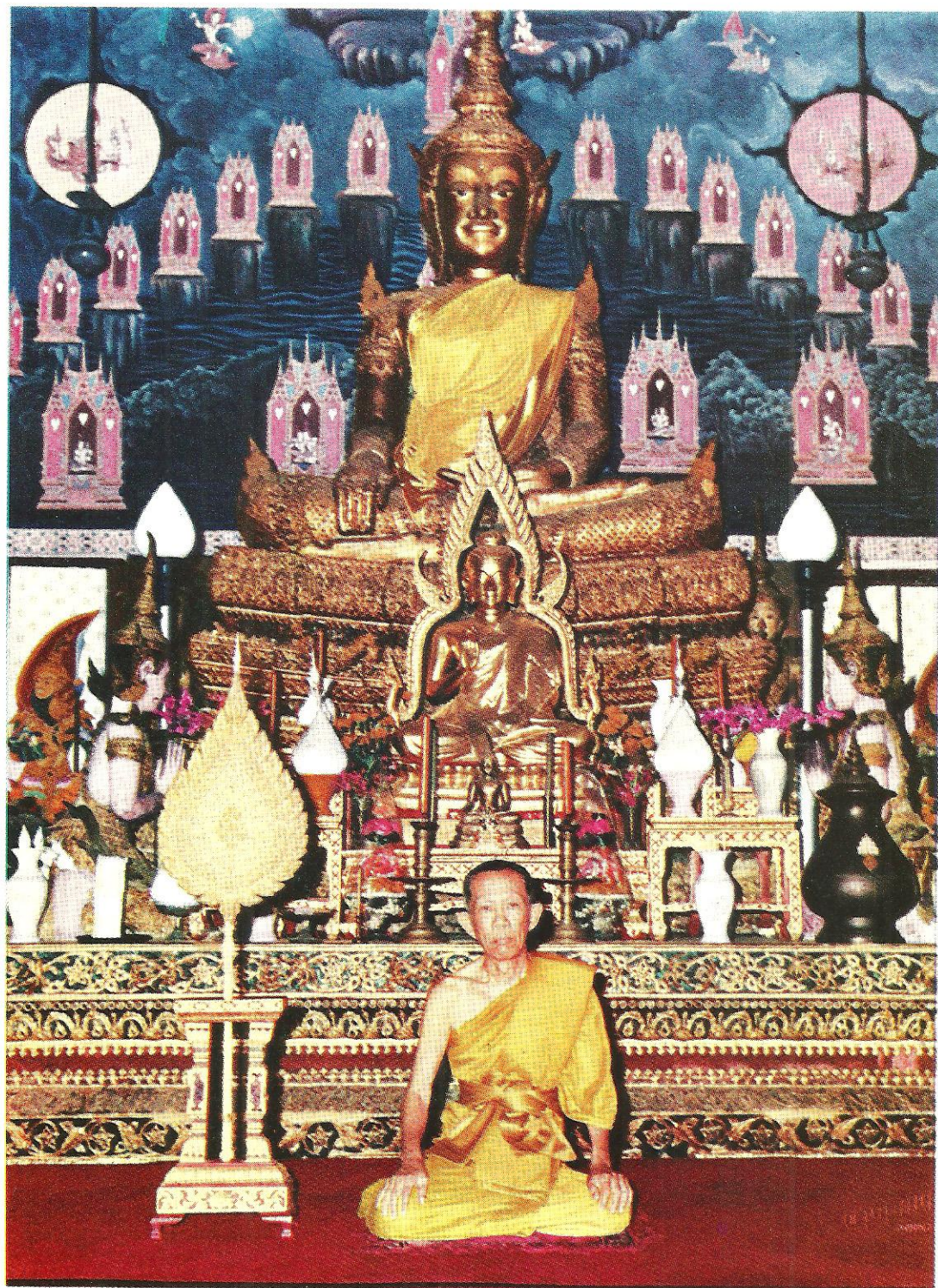
พร

(พร ฑนะภูมิ)

เลขาธิการนายกรัฐมนตรี

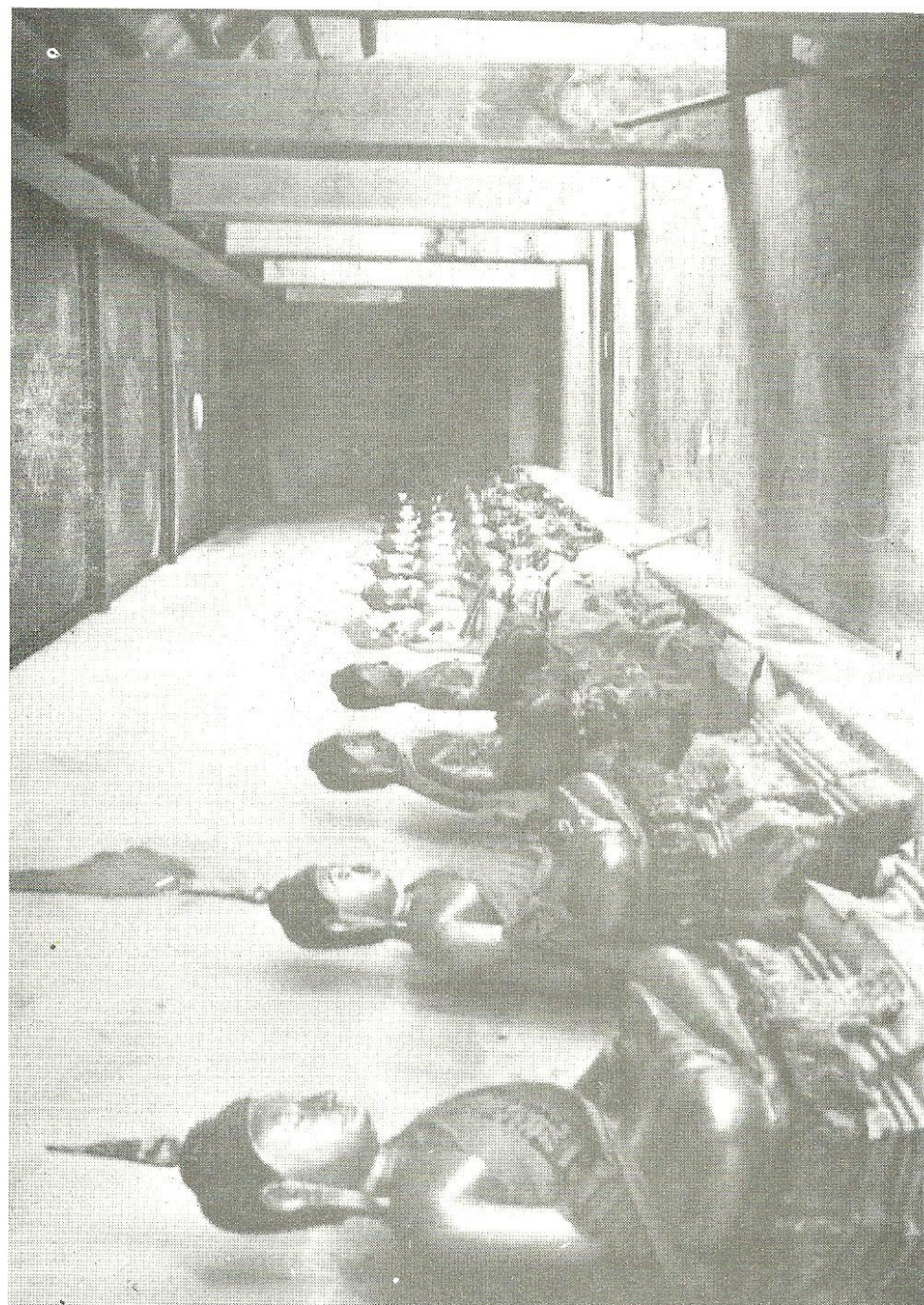
๓ ตุลาคม ๒๕๖๒

พระธรรมวโรดม
เจ้าอาวาสวัดปทุมคงการาชวรวิหาร

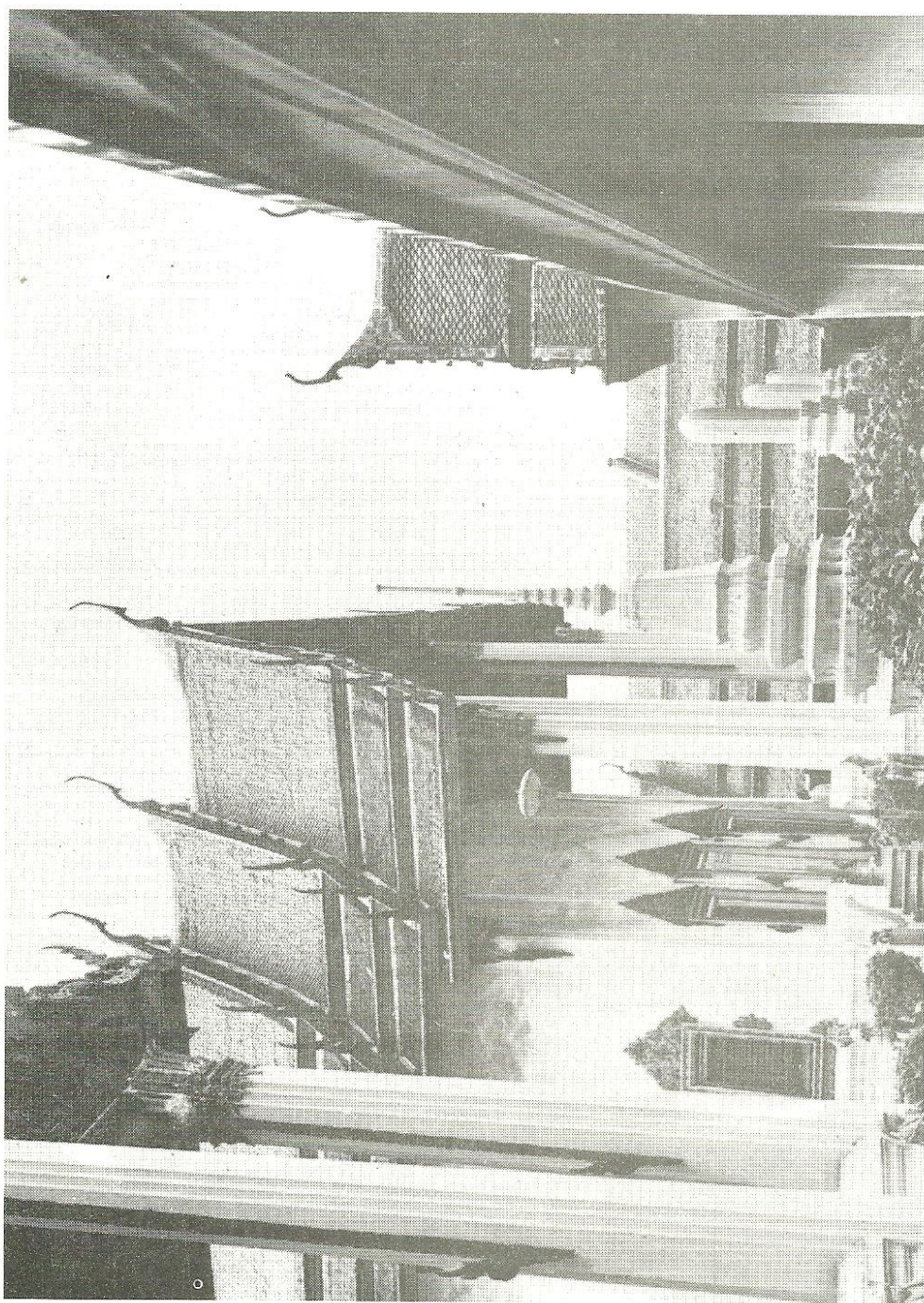

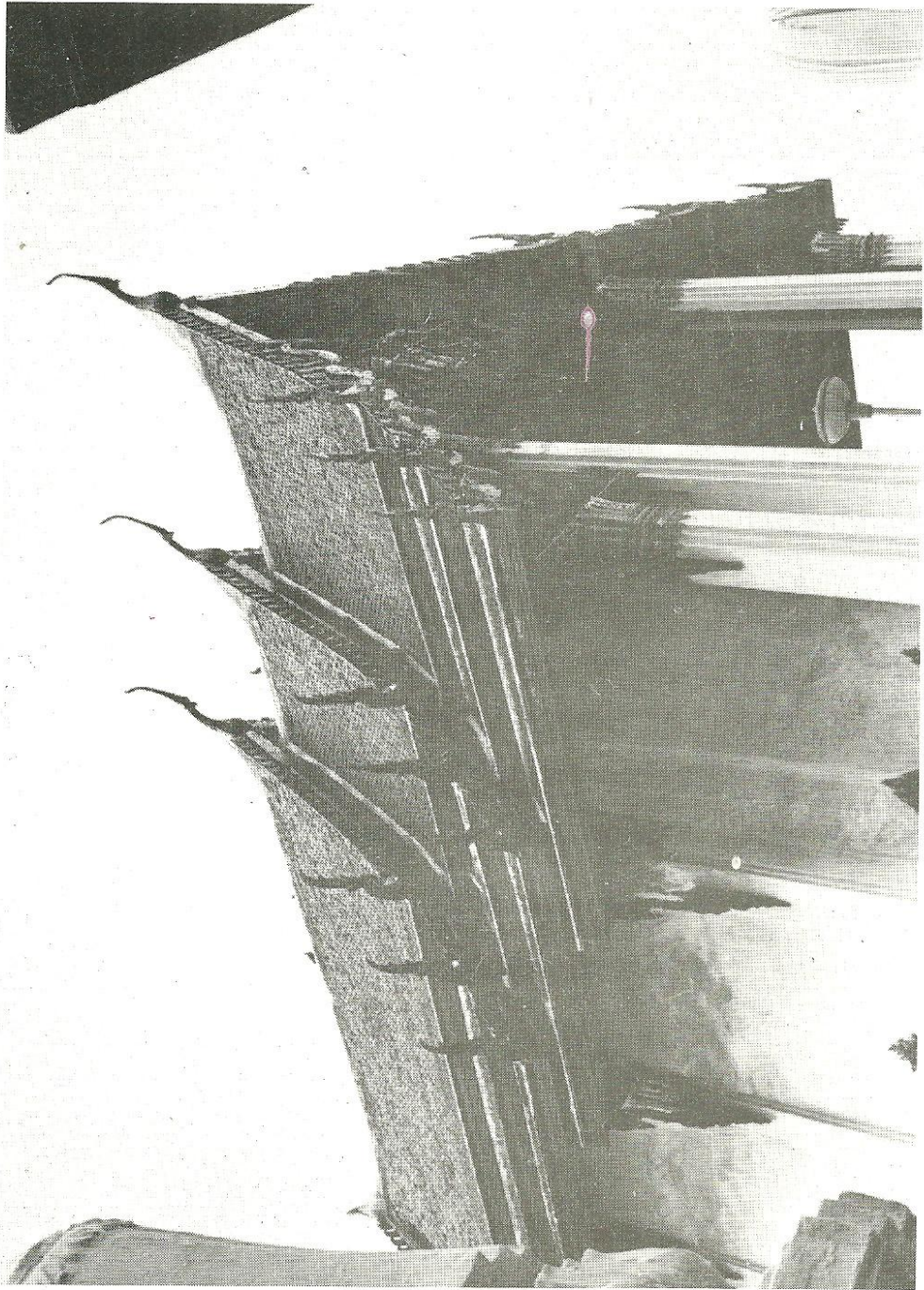
พระพุทธรูปมหาชนก
พระประธาน วัดปทุมคงคาราชวรวิหาร

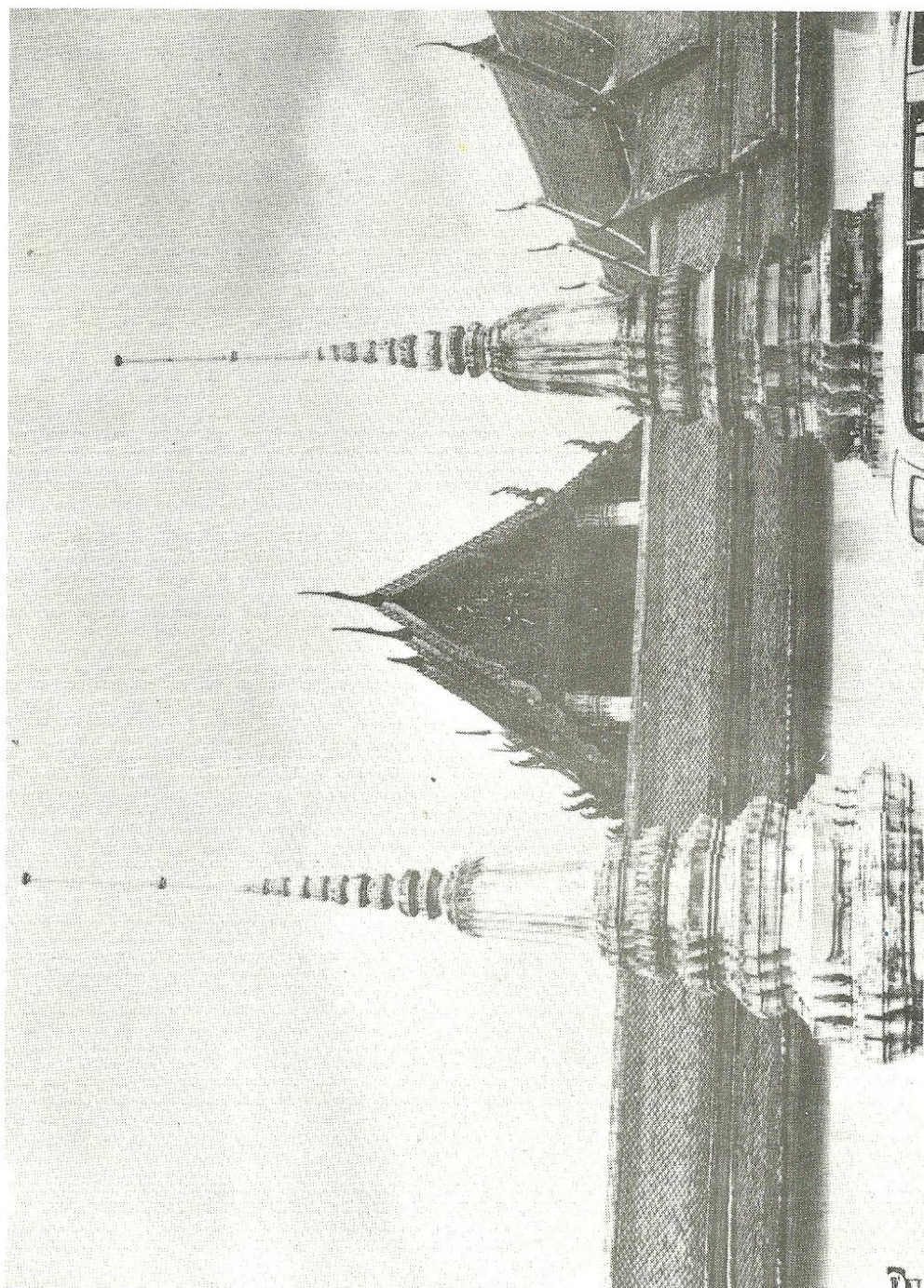

พระพุทธรูปที่ประดิษฐานอยู่ในพระวิหารกต

ประวัติวัดปทุมคงคาราชวรวิหาร

ป—ชามาสู้ห้อม
ทุ—มะเวียงเป็นลำ
กง—ก่ายุ่น้ำ
กา—ระถึงถีนล้า

ปทุมกษัตริย์อ้าง
ทุมะเนกนิรมิต
กงก่ายุ่น้ำ
กาบมีสักบัว

เพลินธรรม
ถับจ้า
ปลาว่อน
เลิศด้วยสุขสานต์
สังขิต นามเอย
สือสร้าง
ไหลหลาก
ปราศหน้าเยยสรวง.

ประวัติวัดปทุมคงคา

๑. ประเภทชั้น ชนิดของวัด

วัดปทุมคงคา เป็นพระอารามหลวงชั้นโท ชนิดราชวรวิหาร

๒. ตำบลที่ตั้งของวัด

ปัจจุบัน ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา ฝั่งพระนคร และถนนทรงวาดติดต่อกับถนน
สำเพ็ง โดยมีเลขที่ ๑๖๒๐ เป็นเลขประจำวัด อยู่ในเขตตำบลสัมพันธวงศ์ อำเภอสัมพันธวงศ์
จังหวัดพระนคร

๓. เขตและอุปการะของวัด

- ก. ทิศตะวันออกจดซอยวานิช ๒
- ข. ทิศตะวันตกจดคลองถม ซอยปทุมคงคา
- ค. ทิศเหนือจดคลองถม ซอยปทุมคงคา
- ง. ทิศใต้จดแม่น้ำเจ้าพระยา

๔. ชื่อของวัด

วัดนี้ มีชื่ออยู่ ๒ ชื่อ คือ

๑. วัดสำเพ็ง และ

๒. วัดปทุมคงคา

เดิมชื่อว่าวัดสำเพ็ง ตามชื่อถนนที่วัดตั้งอยู่ คือ ถนนสำเพ็ง ต่อมาในรัชกาลที่ ๑
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระราชทานนามใหม่ว่า วัดปทุมคงคา

๕. ผู้สร้างวัด

วัดปทุมคงคา เป็นวัดโบราณ มีมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา มีอาณาเขต และอุปการะ
วัดกว้างขวาง ครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แรกสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ เพราะ

ทรงรังเกียจว่า เมืองธนบุรีนั้น ฝั่งปากตะวันออก เป็นชัยภูมิดีกว่าที่ปากตะวันตก โดยเป็น ที่
แหลม มีลำแม่น้ำเป็นขอบเขตดีกว่าครึ่ง ถ้าตั้งพระนครข้างฝั่งตะวันออก แม่น้ำก็แยกมาติดฐาน
พระนคร ก็พอจะสู้ป้องกันได้ง่ายกว่าฝั่งตะวันตกเสียแต่ว่า ฝั่งตะวันออกนั้น เป็นที่ลุ่มอยู่บ้าง
ส่วนพระราชนิเวศน์มณฑลที่ธรสถานนั้น ก็จะขยายมือออก ตั้งอยู่ในอุปจาระวัดแจ้ง (วัดอรุณ
ราชวราราม) และวัดท้ายตลาด (วัดโมลีโลกยาราม) จึงได้โปรดเกล้า ให้พระยาธรรมาธิกรณ์
(บุญรอด บุญยรัตนพันธ์) กับพระวิจิตรนาวิ เป็นแม่กองคุมช่างและไพร่ไปกะที่สร้าง พระนคร
ใหม่ ณ ฝั่งตะวันออก และที่ซึ่งสร้างพระราชวังใหม่ และสร้างเสนาหลักเมืองนั้น เป็นที่ของ
พระยาราชาศรัยสุกับพวกจีนได้อาศัยตั้งบ้านเรือนอยู่ก่อน ก็โปรดเกล้าฯ ให้พระยาราชาศรัยสุ
และพวกจีนย้ายไปตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ ที่สวน ตั้งแต่คลองวัดสามปลื้ม (วัดจักรวรรดิราชาวาส)
ไปจนถึงคลองวัดสำเพ็ง (วัดปทุมคงคา)

ขณะที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกให้พวกจีน และพระยาราชาศรัยสุ
ย้ายมาตั้งเคหะสถานกันใหม่นั้น พึงสังเกตดูว่า วัดสำเพ็ง (วัดปทุมคงคา) มีอยู่แล้ว เป็นวัดโบราณ
มีมาตั้งแต่กรุงศรีอยุธยา และเป็นวัดที่คงจะชำรุดทรุดโทรมมาก จึงสมเด็จพระอนุชาธิราช กรม
พระราชวังบวรศรมหาสิงหนาท ได้โปรดเกล้าฯ ให้ซ่อมและสถาปนาขึ้นใหม่ทั้งวัด ปรากฏ
เรื่องอยู่ในพระราชพงศาวดารว่า

“ทรงปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมของเก่า คือวัดสำเพ็ง เสร็จแล้วทรงอุทิศถวายสมเด็จพระ
พระบรมชนกนาถราช ภายหลังที่กรมพระราชวังบวร ทรงปฏิสังขรณ์ และสร้างเสร็จแล้ว พระบาท
สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงพระราชทานนามใหม่ว่า “วัดปทุมคงคา”

สืบมาตลอดรัชกาลที่ ๒ ไม่ได้ซ่อมหรือปฏิสังขรณ์ใดๆ อีกเพราะเพิ่งสร้างเสร็จใน
รัชกาลที่ ๑ トラบถึงรัชกาลที่ ๓ วัดปทุมคงคา เริ่มชำรุดทรุดโทรมอีกครั้งหนึ่ง พระยาสวัสดิการี
กราบทูลขอบูรณะปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็โปรดเกล้าฯ ยอม
อนุญาตให้พระยาสวัสดิการี ทำการปฏิสังขรณ์ได้ แต่เมื่อปฏิสังขรณ์ยังไม่ทันเสร็จ พระยา
สวัสดิการีได้ถึงอนิจจกรรมเสียก่อน หาได้โปรดเกล้าฯ ให้ผู้ได้รับปฏิสังขรณ์ต่อไปอีกไม่ คง
ปล่อยให้ชำรุดทรุดโทรมอยู่ตลอดรัชกาลที่ ๓

ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ให้พระยาพิศาลศุภผล ปฏิสังขรณ์ต่อ ขณะที่ได้ซ่อมปฏิสังขรณ์อยู่นั้น พระบาทสมเด็จพระ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริ ว่า

วัดนี้เป็นวัดของสมเด็จพระราชวังบวรฯ สร้างอุทิศถวายสมเด็จพระบรม
ไปยิกาธิราช จึงโปรดเกล้าฯ ให้กรมขุนราชสีหวิกรม ทำการเพิ่มเติมอีก และ
ให้ช่างยกพุทธรูปในพระอุโบสถให้สูงขึ้น แล้วทำเป็นพระทรงเครื่องต้นอย่าง
กษัตริย์ แล้วต่อซุกซ้อออกมา ทำเป็นรูปเทวราช ถือพุ่มฉัตรดอกไม้มงคล ดอกไม้
เงิน ถ้วย ๒ องค์ เสร็จแล้วพระราชทานรางวัลช่างซึ่งกระทำการนั้นด้วย*

๖. เขตพุทธาวาส

เขตพุทธาวาส ได้แก่เขตคั่นเป็นที่ตั้งปูชนียวัตถุ เช่น พระอุโบสถ วิหาร สถานที่
ประดิษฐานพระพุทธรูป ๒ พระเจดีย์ เป็นต้น มีอาณาบริเวณ ดังนี้

๑. ทิศตะวันออก และทิศใต้ (ด้านกุฏิ) กำหนดเอาผนังวิหารคด
๒. ทิศเหนือ (ริมถนน) กำหนดเอาแนวกำแพงด้านในตลอดถึงมุมรั้วไม้
๓. ทิศตะวันตก กำหนดเอาแนวรั้วไม้กับพระเจดีย์ตลอดแนว

วัดคั่นในของกำแพงวิหารคด มีส่วนกว้าง ยาว ดังนี้

- ก. ข้างในกำแพงวิหารคดด้านทิศเหนือ ยาวประมาณ ๔๘.๐๐ เมตร
 - ข. ข้างในกำแพงวิหารคดด้านทิศใต้ ยาวประมาณ ๔๘.๐๐ เมตร
 - ค. ข้างในกำแพงวิหารคดด้านทิศตะวันออก ยาวประมาณ ๕๓.๐๐ เมตร
 - ง. ข้างในกำแพงวิหารคดด้านทิศตะวันตก ยาวประมาณ ๕๓.๐๐ เมตร
- มีประตูเข้าออกทิศละ ๑ ประตูๆ ๒ บาน
ภายในวิหารคด ตามระเบียบ เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูป ๑๒๗ องค์

๖.๑ พระอุโบสถ

พระอุโบสถตั้งอยู่ด้านเหนือของพระวิหาร ห่างจากพระวิหาร ๑๒.๐๐ เมตร วัดจาก
ข้างนอกเสาดาร ตามระเบียบและมุขเข้าไปยาว ๒๒.๐๐ เมตร กว้าง ๐๙.๐๐ เมตร ประตูด้าน
ทิศตะวันออก มี ๓ ประตู ทิศตะวันตก มี ๒ ประตู หน้าต่างด้าน—เหนือ—ใต้ ด้านละ ๕ ช่อง
มีบันไดขึ้นทางทิศตะวันออก และทิศตะวันตกข้างละ ๒ บันได เป็นบันไดขึ้นตรงทิศไม่ได้
หรือจะเรียกว่า ทิศเหนือ มี ๒ บันได ทิศใต้ ๒ บันได

* พงศาวดาร รัชกาลที่ ๔

๖.๒ พระประธาน

พระประธานในพระอุโบสถ หน้าตักกว้าง ๒.๒๐ เมตร

ส่วนสูงถึงยอดพระเกตุมาลา ประมาณ ๓.๐๐ เมตร เป็นปางมารวิชัย ทรงเครื่อง ขัตติยราชวรารภรณ์ ฝีมือช่างรัชกาลที่ ๔ ที่พระนลาฏฝั่งเพชร ยังไม่มีพระนาม ขณะนี้ทางวัด กำลังดำริจะขอพระราชทานพระนาม

๖.๓ พระปรางค์

พระปรางค์ทั้งหมดมี ๘ องค์ ตั้งอยู่รอบข้างพระอุโบสถ ๘ ทิศ ภายในพระปรางค์นั้น เป็นที่ประดิษฐานโบสถ์มาและฝั่งลูกนิมิต กำหนดเขตสี่มาองค์ละ ๑ ลูก เข้าใจว่าคงสร้างพร้อมกับ พระอุโบสถ ท่านเจ้าอาวาสองค์ปัจจุบัน เห็นว่าเขตสี่มา ห่างจากตัวพระอุโบสถมากเกินไปหน่อย ยาก แก่การรักษารักษาป้องกันในคราวทำสังฆกรรม เช่น อุปสมบท เป็นต้น อาจจะมีผู้ต้องห้ามเข้าไปใน ขณะนั้นโดยไม่ทันรู้ ก็ย่อมทำให้เสียสังฆกรรม ต้องทำใหม่สมควรย้ายลูกนิมิตไปฝั่งใกล้ๆ ตัว พระอุโบสถ เพื่อสะดวกแก่การรักษาในการทำสังฆกรรม โดยทำให้ถูกต้องตามวินัยนิยม และขอ อนุญาติจากมหาเถรสมาคมก่อน คณะสงฆ์วัดปทุมคงคา เห็นชอบตามความดำริของเจ้าอาวาสแล้ว ซึ่งทางวัดจะได้ดำเนินการต่อไป ส่วนพระปรางค์จะคงไว้อย่างเดิม พระปรางค์นี้จะเรียกว่า ชุ่ม ก็ไม่ถนัด วัดอื่นๆ เช่น วัดอรุณฯ เป็นรูปชุ่ม

๖.๔ พระวิหาร

พระวิหารตั้งอยู่ในด้านใต้ของพระอุโบสถ ห่างจากพระอุโบสถ ๑๒.๐๐ เมตร มีลักษณะ คล้ายพระอุโบสถ มีขนาด กว้าง ยาว ประตุน หน้าต่างเท่ากันกับพระอุโบสถ เป็นที่ประดิษฐาน พระพุทธรูปปางต่างๆ ผู้เข้าชมหรือเห็นมักจะสับสนถามเสมอว่า หลังไหนเป็นโบสถ์ หลังไหนเป็น วิหาร ขอตอบไว้ในที่นี้เสียเลยว่าหลังด้านทิศเหนือเป็นโบสถ์ หลังด้านทิศใต้เป็นวิหาร

พระอุโบสถ และวิหารวัดปทุมคงคานี้ เท่าที่ได้ปรากฏแก่สายตาเชื่อได้ทันทีว่า เป็นฝีมือช่างรัชกาลที่ ๑ แม้จะมีการซ่อม และปฏิสังขรณ์ต่อมาในรัชกาลที่ ๓ และรัชกาลที่ ๔ พระยาสวัสดิวรารี พระยาพิศาลสุภผล และกรมหมื่น ราชสีห์วิกรม ก็หาได้รู้รูปทรงของเก่าไม่ พระอุโบสถ กับพระวิหาร เป็นรูปทรงโรง ๒ หลัง ตั้งแฝดอยู่ใกล้ๆ กัน หน้าบรรณเป็นรูป พระนารายณ์ทรงสุบรรณ และพระอินทร ทรงช้างไอยราพท ฝีมืองามอย่างยิ่ง

ภายในพระอุโบสถ นอกจากจะเป็นที่ประดิษฐาน พระพุทธรูปเป็นพระประธาน ทรงเครื่องอย่างพระมหากษัตริย์ เป็นฝีมือช่างในรัชกาลที่ ๔ และเป็นพระปางมารวิชัยแล้ว ผนังด้านทิศตะวันออก ยังเขียนรูปพระพุทธรูปเจ้าปางผจญมาร ก่อนตรัสรู้มีพระแม่ธรณีกำลังบิดมวยผมช่วยป้องกันมิให้พระยาวัสวดีตี กับเสนามารเข้าผจญได้ ด้านหลังเขียนเป็นอากาศวิมาน มีพระอาทิตย์ พระจันทร์ ชักรถ และพระที่นั่งเวชยันตมหปราสาท ของท้าวสหสนันย์ มีรูปช้างเอราวัณ ผนังข้างซ้าย ขวา (เหนือ ใต้) ด้านล่างเขียนทศชาติ ส่วนบนแบ่งเป็นชั้น ๓ ชั้น เป็นรูปเทพชุมนุม มี เทวดา อินทร พรหม ยม ยักษ์ กรูท นาค คนธรรพ วิชาวร กำลังพนมมือ และมีพิทวาลวิชนีประจำทุกรูป

ฝีมือเขียน ถ้าจะเปรียบเทียบกับภาพที่เขียนไว้ ในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติแล้ว จะเหมือนกันไม่ผิดเลย โดยเฉพาะภาพเทพชุมนุมนั้น แบบเดียวกัน จนใครจะกล่าวว่าเป็นฝีมือช่างคนเดียวกันก็ได้ น่าเสียดาย! ที่ภาพเหล่านี้ได้ถูกน้ำฝนรั่วไหลลงมาทำให้ลบเลือนและกระเทาะเสียเป็นจำนวนมาก

แต่ใน พ.ศ. ๒๕๐๕ ทางวัด โดยพระเทพปริยัติ (คำ อาภาวสีเถระ) เจ้าอาวาส ได้จ้างช่างกรมศิลปากรให้เขียนใหม่ โดยถ้ายรูปเก่าไว้ก่อนในราคา ๒๘๙,๓๐๐.๐๐ บาท (สองแสนแปดหมื่นเก้าพันสามร้อยบาทถ้วน)

บานประตูโบสถ์ วิหาร เขียนลายรดน้ำงามมาก ถูกลมฝนและแดด ลบเลือนจนจะหมด ทางวัดได้จ้างช่างกรมศิลปากร ให้เขียนลายรดน้ำใหม่ เรียบร้อยสวยงามแล้ว

๖.๕ พระพุทธบาทจำลอง

แผ่นหินพระพุทธบาทจำลอง ไม่ทราบว่ามีสร้างแต่ครั้งใดสมัยใดแต่สังเกตจากเนื้อหินที่สลักรอยพระพุทธบาท น่าจะไม่เกินรัชกาลที่ ๔ ประดิษฐานอยู่ด้านหลังพระวิหาร

๖.๖ พระเจดีย์โบราณ

พระเจดีย์โบราณ ๗ องค์ อยู่หลังพระวิหารคด ด้านทิศตะวันตก เจดีย์ทั้ง ๗ องค์นี้สร้างพร้อมกับวัด แต่ได้ชำรุดทรุดโทรมตามสภาพ พ.ศ. ๒๕๑๐ ทางวัดได้ซ่อมให้อยู่ในสภาพเรียบร้อยแล้ว

๖.๖ ของหลวงที่พระราชทานไว้ประจำพระอุโบสถ

- (๑) ธรรมาสันชั้นเอก กรวanganถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ พ.ศ. ๒๔๕๓
- (๒) พระบรมรูปหล่อ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องยศจอมพลทหารบก สูงประมาณ ๐.๔๘ เมตร
- (๓) ตู้สลัก ลายปีกทองล่องชาด สำหรับตั้งเทียนพรรษากรวanganถวาย พระเพลิงพระศพ สมเด็จพระเชษฐาธิราช เจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา
- (๔) ธรรมาสันปาฏิโมกข์ กรวanganถวาย พระเพลิงพระศพสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์
- (๕) ตู้ปาฏิโมกข์ เป็นสังเค็ด กรวanganถวาย พระเพลิงพระศพสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์

๖.๗ โพธิ์ลังกา

ในวัดนี้มีต้นโพธิ์ใหญ่ ๒ ต้น ต้นหนึ่งติดคลองถม ด้านทิศตะวันตกอีกต้นหนึ่งอยู่ทางทิศตะวันออกของวิหาร ต้นที่อยู่ด้านทิศตะวันตก เป็นโพธิ์ศรีตรัง เป็นโพธิ์พันธ์ ที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (ศรี) นำมาจากลังกาทวีปมาปลูกไว้ ครั้งเป็นสมณทูตไปเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๕ นับอายุได้ (๒๕๑๔-๒๓๙๕) ๑๑๙ ปี

๖.๘ แท่นหินประหารกบฏ

แท่นหินขนาดกว้างประมาณ ๔๘ นิ้ว ยาว ๖๐ นิ้ว เป็นแท่นหินประวัติศาสตร์ กล่าวคือ ครั้งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สำเร็จโทษกรมหลวงรักษัรณเรศ มาทูลบบนแท่นหินแผ่นนี้ มีเรื่องราวอยู่ในพงศาวดาร ตอนกล่าวหากรมหลวงรักษัรณเรศเป็นกบฏว่า “มักใหญ่ใฝ่สูงจะเป็นวังหน้าบ้าง เป็นเจ้าแผ่นดินบ้าง อย่าว่าแต่มนุษย์เราจะยอมให้เป็นเลย แต่สัตว์เดียรฉานมันก็ไม่ยอมให้ตัวเป็นเจ้าแผ่นดิน จึงโปรดฯ ให้ถอดเสียจากกรมหลวงให้เรียกว่า หม่อมไกรสร ลงพระราชอาญาแล้ว ให้ไปสำเร็จโทษด้วยท่อนจันทน์ ที่วัดบึงมกุฎกกา เมื่อวันพุธ เดือนอ้าย แรม ๓ ค่ำ*

*พงศาวดารรัชกาลที่ ๔ ตรงกับวันที่ ๑๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๙๑

สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงเห็นว่า จะเป็นเหตุไรหากปรากฏไม่ ว่าที่วัด
ปทุมคงคานี้ จึงเป็นที่สำคัญ

สำหรับประหารชีวิตเจ้านาย เพราะแต่ก่อนงานพระบรมศพ พระบรมอัฐิเก็บแล้ว
ก่อนที่จะใช้พระอังคารฝังกันนั้น ก็เชิญลงเรือบุษบก เรือศรี มีแห่กลองชนะเต็มที ไปถึงวัดปทุม-
คงคาแล้ว ก็เอาพระอังคารลงลอยที่นั่น และถ้าช้างเผือกล้มลง ก็เช่นเดียวกัน เขาเอาผ้าขาว
ห่อช้างที่ล้ม มีเรือตั้ง เรือกัน แห่ลากเอาไปถว้ที่วัดปทุมคงคาเหมือนกัน* วัดปทุมคงคา
จึงกล่าวได้ว่า เป็นสถานที่ประหารชีวิตแห่งแรกในกรุงเทพฯ

ในรัชการที่ ๒ เมื่อพุทธศักราช ๒๓๖๓ เป็นเวลาล่วงมาแล้วประมาณ ๑๕๑ ปี
อหิวาตกโรคระบาด ประชาชนตายเป็นจำนวนมาก ศพก่ายกันเหมือนกองฟืน ในปีนั้นคนตาย
ประมาณ ๓๐,๐๐๐ คนเศษ ก็ได้ใช้วัดปทุมคงคา เป็นที่เก็บศพอีกเหมือนกัน

๓. เขตสังฆาวาส

เมื่อ ๖๔ ปีก่อน ท่านจะเข้าวัดปทุมคงคา ท่านจะต้องมาทางถนนราชวงศ์ หรือท้อง
สำเพ็ง หรือถ้ามาทางถนนเยาวราชจะต้องลงที่ตรอกข้าวสาร หรือตรอกศาลเจ้าอาเนียเก็ง ถ้ามา
ทางถนนเจริญกรุง จะต้องเข้าตรอกข้าวหลาม วัดอุทัยราชบำรุง (วัดญวนตลาดน้อย) หรือ
กรมเจ้าท่าแล้วข้ามคลองวัดปทุมคงคาจึงจะถึงวัด ส่วนทางน้ำ ท่านจะต้องขึ้นเรือหน้าวัด หรือ
ท่าศาลเจ้าแม่ทับทิม ตรอกโรงสูบน้ำ เวลานั้นถนนทรงวาด หรือสภาพที่เราเห็นอยู่ทุกวันนี้ยังไม่มี
มี ครั้นเกิดไฟไหม้ใหญ่ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ จึงได้ตัดถนนทรงวาด ผ่านมาทางหน้าโบสถ์ ทำ
ให้มีทางเข้าวัดได้สะดวกขึ้น สภาพก่อนนี้มีคลองเขตวัด รอบไปจดคลองผดุงกรุงเกษม ถนน
ตรีมิตร แต่ก่อนยังไม่มี เป็นสนามฟุตบอล อาคารตึกแถวข้ามฟากก็เป็นี่ของวัดด้วย**

เมื่อพื้นที่ของวัดถูกตัดเป็นถนนแล้ว เลยทำให้เขตสังฆาวาส คือ กุฏิสงฆ์ อันเป็นที่
อยู่อาศัยของสงฆ์ ต้องแบ่งเป็นคณะใหญ่ ๒ คณะ ดังนี้

*วิธีแห่ช้างเผือกที่ล้มเอาไปฝังหรือเอาไปถว้นี้ มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุคำให้การขุน
หลวงวัดประดู่ทรงธรรมว่า

“สำหรับศพช้างเผือกแห่ไปฝังที่ปากคลองตะเคียน เรือข้าราชการเป็นกระบวนแห่ มีธงประจำทุกลำ รวมเรือ
แห่สิบคู่ เรือคันสามคู่ เรือคู่เคียงศพคู่หนึ่ง มีเครื่องสูงพร้อมสำหรับหนึ่ง มีกลองชนะแตรยี่สิบคู่ สังข์ ๑ คู่ แตรดอน ๔ คู่ แตร
ลำโพง ๔ คู่ จ่าปี ๑ จากลอง ๑ ศพลอยน้ำ มีปะรำผ้าขาวคลุมศพด้วย

**จากหนังสือวันเกิด ร.ว. มัชฌิมวัดปทุมคงคา เขียนโดยจีนแบ่ง

ก. คณะผู้เห็นชอบพระอุโบสถ มีถนนตัดผ่ากลาง เรียกว่า คณะในแยกเป็นคณะอีก ๖ คณะ ตั้งแต่คณะ ๑ ถึงคณะ ๖ (คณะ ๕ ยุบแล้ว)

ข. คณะผู้เห็นชอบพระอุโบสถ ใกล้แม่น้ำเจ้าพระยา เรียกว่า คณะนอก แบ่งแยกเป็นคณะอีก ๕ คณะ ตั้งแต่คณะ ๗ ถึงคณะ ๑๑

คณะที่แบ่งออกไปนี้ เจ้าอาวาสแต่งตั้งพระในคณะให้เป็นเจ้าคณะ บางคณะตั้งผู้ช่วยเจ้าคณะ เพื่อช่วยกันปกครองพระภิกษุ สามเณรและศิษย์ และดูแลเสนาสนะสงฆ์

อนึ่ง มีบางท่านเข้าใจว่า คณะในเรียกว่า วัดลำเพ็ญ คณะนอกเรียกว่า วัดปทุมคงคา ไปรทเข้าใจหรือทราบตามความเป็นจริงว่า เป็นวัดปทุมคงคาค่ายกัน มีสีมาอันเดียวกัน ทำสังฆกรรมอุโบสถร่วมกัน ปกครองร่วมกัน มีเจ้าอาวาสองค์เดียวกัน

๓.๑ คณะใน

คณะในตั้งอยู่ฝั่งเหนือพระอุโบสถ มีถนนตัดผ่ากลาง มีกุฏิสงฆ์แบบเก่า สร้างแต่ครั้งรัชกาลที่ ๓ เหลืออยู่อีกหลายหลัง เป็นกุฏิฝาผนังไม้ลูกปะกัน หลังคามุงกระเบื้องดินเผา

๓.๒ คณะนอก

คณะนอกตั้งอยู่ฝั่งเหนือพระอุโบสถ ใกล้แม่น้ำเจ้าพระยา เป็นกุฏิ ๒ ชั้นเสริมเหล็กจำนวน ๘ หลัง ตั้งอยู่ในบริเวณคณะ ๘ คณะ ๙ และคณะ ๑๑ สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๒ ในราคา ๑๐๐,๐๐๐.๐๐ บาท (แสนบาทถ้วน) ตามราคาสมัยนั้น พระเทพปริยัติ ครั้งเป็นพระปริยัติบัณฑิตอำนวยการสร้าง

๓.๓ กุฏิเจ้าอาวาส

สมัยพระปรารกรมุนี (จีบ) เป็นเจ้าอาวาส ประจำอยู่คณะ ๑ (คณะใน) สมัยพระเทพปริยัติ (คำ อภากรสี) เป็นเจ้าอาวาส และท่านเจ้าอาวาสปัจจุบัน ประจำอยู่ที่คณะ ๙ (คณะนอก) ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา

๓.๔ ศาลาการเปรียญ

ศาลาการเปรียญ เดิมตั้งอยู่ทิศตะวันออกเฉียงเหนือวิหารถูกไฟไหม้ แล้วสร้างขึ้นใหม่ กว้าง ๑๓.๒๐ เมตร ยาว ๒๕.๐๐ เมตร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๘ เป็นเงิน ๒๐,๗๑๐.๓๒ บาท (สองหมื่นเจ็ดร้อยสิบบาทสามสิบสองสตางค์)

ซ่อมเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๖ เป็นเงิน ๕๒,๐๐๐.๐๐ บาท (ห้าหมื่นสองพันบาทถ้วน)

๓.๕ หอระฆัง

หอระฆัง ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกกุฏิเจ้าอาวาส สร้าง พ.ศ. ๒๔๙๐ เป็นเงิน ๖๐,๐๐๐.๐๐ บาท (หกหมื่นบาทถ้วน)

ในคณะ ๒ (คณะใน) มีหอระฆังอยู่ ๑ หอ สร้าง พ.ศ. ๒๔๙๐ ไม่ปรากฏหลักฐานหอระฆังทั้ง ๒ แห่งนี้ มีเจ้าหน้าที่ประจำตีสัญญาณ บอกเวลาตามกติกาของวัด เช่น

ตีสัญญาณ ทำวัตรเช้า—เย็น และลงอุโบสถสังฆกรรม วันชาติ วันปีใหม่ วันสำคัญทางราชการ ตีสัญญาณนอกเวลาที่กำหนดไว้นี้ บอกเหตุอันตราย เช่น พระภิกษุสามเณรอาพาธหนักหรือมรณภาพ หรือไฟไหม้วัด เป็นต้น

ครั้งพุทธกาล พวกโจรรู้จักการของพระ แอบไปตีระฆัง พอพระประชุมกัน จับทำร้ายก็มี.

๓.๖ ฌาปนสถาน

ฌาปนสถาน หรือที่เรียกว่า เมรุเผาศพ ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของพระวิหาร เนื่องจากสถานที่คับแคบ ขยายไม่ค่อยออก จึงไม่เป็นที่นิยมของประชาชนนัก ขณะนี้ทางวัดดำริจะปรับปรุงและขยายที่อยู่ สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๐ เป็นเงิน ๑๓๔,๕๐๐.๐๐ บาท (หนึ่งแสนสามหมื่นสี่พันห้าร้อยบาทถ้วน)

๓.๗ โรงเรียนพระปริยัติธรรม

โรงเรียนพระปริยัติธรรมหลังเดิมตั้งอยู่ระหว่างคณะ ๗ และคณะ ๑๑ ติดต่อกันเดิมเป็นกุฏิพระปรารกรรมหมู่ (เปลี่ยน) บัดนี้หรือสร้างเป็นกุฏิตึก ๒ ชั้น โรงเรียนพระปริยัติธรรมหลังที่กล่าวถึงนี้ ตั้งอยู่ในบริเวณคณะ ๕ (คณะใน) ซึ่งยุบแล้ว สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๖ เป็นเงิน ๓๐๐,๐๐๐.๐๐ บาท (สามแสนบาทถ้วน)

๓.๘ หอไตร

หอไตร เรียกเต็มว่า หอพระไตรปิฎก หรือหอสมุด ตั้งอยู่ภายในบริเวณโรงเรียนปริยัติธรรมด้านเหนือ สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๘ สิ้นเงิน ๑๖๔,๙๐๐.๐๐ บาท (หนึ่งแสนหกหมื่นสี่พันเก้าร้อยบาทถ้วน)

๘. เขตจัดผลประโยชน์

พื้นที่ของวัดนี้มีประมาณ ๗๒ ไร่เศษ ตั้งอยู่เกือบใจกลางพระนครเป็นย่านการค้า ในพื้นที่ดินของวัดจึงมีอาคารพาณิชย์มากพอสมควร โดยกำหนดไว้ว่า เป็นเขตจัดผลประโยชน์ของวัด อาคารพาณิชย์ของวัด ตั้งอยู่ล้อมรอบคณะใน ทางคณะนอกก็มีบ้างอยู่ทางทิศตะวันตกของวัด ติดต่อกับศาลเจ้าแม่ทับทิม และทางทิศเหนือใกล้ศาลาการเปรียญ ทั้งหมดประมาณ ๒๕๕ คูหา

เป็นอันว่า วัดนี้มีอาณาเขตจัดเป็น ๓ เขต คือ

- ก. เขตพุทธาวาส
- ข. เขตสังฆาวาส และ
- ค. เขตจัดผลประโยชน์

วัดจัดผลประโยชน์เอง เรียกมาจากกรมการศาสนา เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๐ โดยมีไวยาวัจกรเป็นผู้แทนวัด

๙. การศึกษาในวัด

การศึกษาพระปริยัติธรรม ตามแบบโบราณในชั้นต้น คือเรียนจากสำนักอาจารย์นั้นๆ โดยวิธีท่องต่อคำยกปากบั้ง เรียนอักษรขอม-อักษรไทยบ้าง อย่างสูงก็เรียนมูลกัจจายน์ เรียนแปลธรรมบทบ้าง ต่อมาจึงได้ขออนุญาตตั้งเป็นสำนักเรียน โดยได้รับอนุมัติจากสมเด็จพระสังฆราชเสียก่อน จึงจะตั้งเป็นสำนักเรียนได้ ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ สำนักเรียนวัดนี้ได้รับอนุญาตตั้งเป็นสำนักเรียน พ.ศ. ๒๔๕๔ ไม่พบหลักฐาน พอจะสืบความได้บ้างว่า ยุคพระปรากรมมุนี (เปลี่ยน) ประมาณ พ.ศ. ๒๔๕๔-๒๔๖๕ วัดนี้มีโรงเรียนพระปริยัติธรรม เป็นสำนักเรียน เปิดสอนทั้งแผนกธรรมและบาลี มีภิกษุสามเณรต่างวัดมาเรียนกันอย่างคับคั่ง ยุคพระปรากรมมุนี (จีบ) พ.ศ. ๒๔๖๕-๒๔๗๕ การศึกษาพระปริยัติธรรมทั้งแผนกธรรมและบาลีก็นับว่าเจริญดี ครูสอนบาลีที่มีชื่อคือ พระมหาจันทรวงศ์วิเศษ ป. ๘ และเป็นครูใหญ่มาถึงยุคท่านเจ้าคุณพระเทพปริยัติ เป็นเจ้าอาวาส จนถึง พ.ศ. ๒๔๘๘ ลาสิกขาแล้วก็ยังเป็นครูใหญ่และสอนจนถึงแก่กรรม สมัยท่านเจ้าคุณพระเทพปริยัติเป็นเจ้าอาวาส การศึกษาพระปริยัติธรรมก็ยังนับว่าเจริญดี ประกอบทั้งการเรียนสมัยนี้ การเรียนมีหลายสาขา การศึกษาปริยัติธรรมก็มีจำนวนน้อยลงเป็นธรรมดา ขณะนี้มีพระที่วัดนี้ไปศึกษาต่างประเทศถึง ๒ รูป

๕.๑ ยอดจำนวนภิกษุ-สามเณรสมัครสอบความรู้บาลีสันามหลวงสกต่าง ๆ

สำนักเรียนวัดปทุมคงคา อำเภอสัมพันธวงศ์ พระนคร

พ.ศ.	สำนักเรียนวัด	ประโยค ป.ธ.								รวม	หมายเหตุ
		๑-๒	๓	๔	๕	๖	๗	๘	๙		
๒๔๘๔	ปทุมคงคา	—	๑๓	๖	๔	๒	๔	—	—	๒๙	
๒๔๘๕	„	—	๑๕	๖	๒	๕	๒	—	—	๓๐	
๒๔๘๖	„	—	๘	๔	๒	๕	—	—	—	๑๙	
๒๔๘๗	„	—	๑๗	๒	๙	๒	—	—	—	๓๐	
๒๔๘๘	„	—	๑๘	๓	๖	๔	๑	—	—	๓๒	
๒๔๘๙	„	—	๑๖	๓	๑๐	๕	๑	—	—	๓๕	
๒๔๙๐	„	—	๑๐	๗	๑๐	๔	๒	—	—	๓๓	
๒๔๙๑	„	—	๘	๑๐	๙	๓	๓	—	—	๓๓	
๒๔๙๒	„	—	๖	๕	๘	๔	๒	๑	—	๒๖	
๒๔๙๓	„	—	๒๐	๕	๑๓	๕	๑	๑	—	๔๕	
๒๕๐๐	„	—	๒๐	๔	๑๖	๕	๑	—	๑	๔๗	
๒๕๐๑	„	—	๑๙	๘	๑๔	๙	๒	—	๑	๕๓	
๒๕๐๒	„	—	๑๗	๖	๑๓	๗	๒	—	๑	๔๖	
๒๕๐๓	„	—	๙	๔	๑๑	๔	๑	๑	—	๓๐	
๒๕๐๔	„	—	๑๐	๙	๑๑	๔	๑	—	—	๓๕	
๒๕๐๕	„	—	๑๙	๔	๑๒	๒	๑	—	—	๓๘	
๒๕๐๖	„	—	๑๖	๕	๑๐	๖	—	—	—	๓๗	
๒๕๐๗	„	—	๙	๕	๑๐	๖	—	—	—	๓๐	
๒๕๐๘	„	—	๑๐	๔	๙	๑	—	—	—	๒๔	
๒๕๐๙	„	—	๑๐	๔	๓	๕	๒	—	—	๒๔	
๒๕๑๐	„	—	๗	๔	๔	๓	๓	—	—	๒๑	
๒๕๑๑	„	๕	๓	๖	๒	๔	๒	—	—	๒๒	
๒๕๑๒	„	๖	๔	๗	๓	๒	๒	—	—	๒๔	
๒๕๑๓	„	๑๑	๑	๖	๓	๓	๑	—	—	๒๕	
๒๕๑๔	„	๑๐	๒	๑๒	๒	๓	๒	๑	—	๓๒	
รวมทั้งสิ้น		๓๒	๒๘๗	๑๔๓	๑๙๖	๑๐๓	๓๖	๔	๓	๘๐๐	

รับรองตามนี้
พระปริยัติบัณฑิต
(พระปริยัติบัณฑิต)
ผู้ช่วยเจ้าสำนักเรียน

๑๐. โรงเรียนภาษาไทย

โรงเรียนวัดปทุมคงคา เริ่มตั้งขึ้นเป็นโรงเรียนวัด เมื่อวันที่ ๑๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๓ พระครูใบฎีกา เหลียน (พระยาสิมมานนท์ปริญา) เป็นครูคนแรก ได้จัดสอนที่กุฏิของท่าน พ.ศ. ๒๔๔๔ เจ้าภาพจัดงานศพท่านพร เศรษฐินีตลาคน้อย ได้สร้างเรือนไม้ เป็นที่ฌาปนกิจ ใช้นามว่า เรือนท่านพร ครั้นเสร็จงานแล้วได้อุทิศเรือนหลังนี้ให้เป็นโรงเรียน พระครูใบฎีกา เหลียนจึงได้ย้ายนักเรียนมาสอนที่เรือนท่านพร

พ.ศ. ๒๔๔๕ กระทรวงศึกษาธิการได้พิจารณาจัดตั้งโรงเรียนรัฐบาลขึ้นในวัดตาม โครงการศึกษา ท่านเจ้าอาวาสและคณะครู จึงได้มอบโรงเรียนวัด ให้แก่รัฐบาลพร้อมทั้ง เครื่องอุปกรณ์การสอนทั้งหมด ใช้นี้ชื่อว่า “โรงเรียนมัธยมวัดปทุมคงคา” (เดิมนั้นตั้งคำว่ามัธยม ออก) ครูใหญ่คนแรกของโรงเรียนรัฐบาล คือ นายสนธิ์ พระครูธรรมสารโสภณ (โชติ) เจ้าอาวาส ผู้อุปการะโรงเรียนท่านเอาใจใส่ในการศึกษามาก ให้ความอุปการะแก่โรงเรียนหลาย ประการ อาทิ เช่น ได้ยกตึก “สมเด็จพระพุทธาจารย์” (ศรี) ให้เป็นโรงเรียน และได้ สร้างตึกเรียน ๒ ชั้น มี ๖ ห้องเรียน โดยใช้เงินธรณีสงฆ์ และยังมีที่ว่างสำหรับให้เล่นฟุตบอล บริเวณโรงเรียนเดิม ทิศตะวันออกไปถึงโรงพยาบาลนครนิเวศเดียน บัดนี้มีต้นโพธิ์ปรากฏอยู่ ณ ที่นี้เคยเป็นที่ตั้งโรงฝึกพลศึกษาของโรงเรียน

พ.ศ. ๒๔๔๕-๒๔๕๙ มีการสอนเพียงมัธยมปีที่ ๖ (ม.ศ. ๓) ในปี พ.ศ. ๒๔๖๐ เริ่มเปิดสอนมัธยมปีที่ ๗ (ม.ศ. ๔) และ พ.ศ. ๒๔๖๑ เปิดสอนชั้นมัธยมปีที่ ๘ (ม.ศ. ๕) พ.ศ. ๒๔๘๑ ได้ยกเลิกชั้นมัธยมปีที่ ๗-๘ คงเหลือเพียงมัธยมปีที่ ๖ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๒ เป็นต้นมาเพราะนักเรียนที่สำเร็จมัธยมปีที่ ๖ แล้ว เข้าเรียนต่อ ในโรงเรียนเตรียมอุดมเท่านั้น สำหรับโรงเรียนวัดปทุมคงคาได้เปิด ทำการสอนเฉพาะชั้นมัธยมปลาย ๔-๕-๖ (ม.ศ. ๑-๒-๓) ชั้นละ ๓ ห้อง รวม ๙ ห้อง มีนักเรียน ๒๗๐ คน

พ.ศ. ๒๔๘๘ ได้ลดลงเหลือ ๗ ห้องเรียน มีนักเรียน ๒๒๔ คน ในตอนนั้นโรงเรียน วัดปทุมคงคา เกือบจะเปลี่ยนสภาพไปเป็นอย่างอื่น พ.ศ. ๒๔๙๑ จึงได้เริ่มเปิดชั้นมัธยมปีที่ ๑ (ป. ๕) ขึ้นมาใหม่แล้วมี ม. ๒-๓ เลื่อนชั้นมาเป็นลำดับจนถึงปัจจุบันนี้ โรงเรียนวัดปทุม-คงคา เปิดทำการสอนตั้งแต่ชั้นมัธยมปีที่ ๑-เตรียมอุดมปีที่ ๒ ผลัดเข้า ๑๖ ห้อง ผลัดบ่าย ๑๓ ห้อง รวม ๒๙ ห้องเรียน

๑๐.๑ รายนามครูใหญ่—อาจารย์ใหญ่

๑. ครูเลื่อน สีมานนท์ปริญา (พระยาสิมมานนท์ปริญา) เป็นครูใหญ่ ร.ร. วัดปทุมคงคา คนแรก

๒. ครูสนธิ์ เป็นครูใหญ่โรงเรียนมัธยมวัดปทุมคงคา คนที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๔๓—๒๔๕๑

๓. พระยาศึกษาสมบุรณ์ เป็นอาจารย์ใหญ่ ร.ร. มัธยมวัดปทุมคงคา คนที่ ๓ พ.ศ. ๒๔๕๑—๒๔๕๕

๔. มิสเตอร์ นอร์แมน ชัตตัน เป็นอาจารย์ใหญ่ พ.ศ. ๒๔๕๕—๒๔๕๘

๕. มิสเตอร์ เอ. ซี. เซกซวิก เป็นอาจารย์ใหญ่ พ.ศ. ๒๔๕๘—๒๔๖๒

๖. มิสเตอร์ เชชชิล เป็นอาจารย์ใหญ่ พ.ศ. ๒๔๖๓—๒๔๗๕

๗. หลวงบุญปาลติวิชาสาสก์ เป็นอาจารย์ใหญ่ พ.ศ. ๒๔๗๖—๒๔๘๒

๘. หลวงบรรสบวิชาฉานเป็นอาจารย์ใหญ่ พ.ศ. ๒๔๘๒—๒๔๘๕

๙. นายสวัสดิ์ ภูมิรัตน์ เป็นครูใหญ่ พ.ศ. ๒๔๘๕—๒๔๘๖

๑๐. ขุนจรรยาวิชัย (สารี มกระสาร) เป็นครูใหญ่ พ.ศ. ๒๔๘๖—

๑๑. นายสนอง สุขสมาน เป็นครูใหญ่ พ.ศ. ๒๔๘๗—๒๔๙๐

๑๒. นายสกล สิงห์ไพศาล เป็นอาจารย์ใหญ่ พ.ศ. ๒๔๙๐—๒๕๐๗

*โรงเรียนมัธยมวัดปทุมคงคา ต่อมาเรียกว่าโรงเรียนวัดปทุมคงคาได้ย้ายไปตั้งอยู่ที่บ้านกล้วย อำเภอบางบาล จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เมื่อต้นปี พ.ศ. ๒๕๐๘ มีชื่อว่าโรงเรียนปทุมคงคา มิใช่โรงเรียนวัดปทุมคงคา

๑๐.๒ โรงเรียนเทศบาลวัดปทุมคงคา

เขียนโดย สุข พรหมสุรักษ์ ครูใหญ่

โรงเรียนเทศบาลวัดปทุมคงคา ครั้งแรกเปิดเป็นโรงเรียนประชาบาลประเภทนายอำเภอ จัดตั้ง การดำเนินการบริหาร การจัดชั้นสอน การปกครอง และดำรงอยู่ด้วย เงินอุดหนุนการประถมศึกษา และโดยคำสั่งระเบียบแบบแผนของกระทรวงธรรมการ

๑. การเปิดดำเนินการ

กระทำพิธีเปิด เมื่อวันที่ ๔ มกราคม ๒๔๗๖ โดย คุณพระนเรศนรารักษ์ นายอำเภอ สัมพันธวงศ์ เป็นประธาน พร้อมคณะ (กรรมการ) อำเภอ—ครู—สรวัดการศึกษา และ

* (ถัดจากการสาธารณูปโภค ในงานฉลองครบรอบ ๖๐ ปี โรงเรียนวัดปทุมคงคา วันที่ ๑๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๐๓)

ประชาชนในท้องถิ่น เป็นผู้ดำเนินการทางฝ่ายฆราวาส ส่วนทางฝ่ายสงฆ์ มีพระเดชพระคุณท่าน เจ้าคุณพระปริยัติบัณฑิต (คำ) ซึ่งเป็นเจ้าอาวาสวัดปทุมคงคา ในขณะนั้นเป็นประธานพร้อม ด้วยภิกษุสงฆ์ในวัดของท่านมาเป็นสงฆ์ในพิธีกรรมทางพระศาสนา ได้มีการทำบุญถวายอาหาร บิณฑบาตเลี้ยงพระตามธรรมเนียม

๒. จำนวนครูและนักเรียนและการจัดชั้นเรียนในวันเปิด

ในวันแรกเปิดนั้น มีครู ๓ คน นักเรียนทั้งสิ้น ๕ คน นักเรียนมีระดับอายุและ ความรู้เดิมแตกต่างกัน ดังนั้นท่านครูใหญ่จึงจัดชั้นเรียนโดยคำนึงถึงความรู้เดิมของนักเรียน แล้ว ได้จัดแบ่งนักเรียนบรรจุชั้นเรียน และสอนตามหลักสูตร ตามระเบียบการจัดชั้นเรียนของ กระทรวงธรรมการในขณะนั้น พร้อมด้วยมอบหมายการงานในชั้น ให้คุณครูทั้ง ๓ ท่าน คือ

ก. ชั้นประถมศึกษาปีที่ ๑ มีนักเรียน ๑ คน ท่านขุนพิศิษฐ์วรเวทย์เป็นทั้งครูใหญ่ และเป็นครูประจำชั้น

ข. ชั้นประถมศึกษาปีที่ ๒ มีนักเรียน ๒ คน ให้นายอุ ธีระสันต์เป็นครูประจำชั้น

ค. ชั้นประถมศึกษาปีที่ ๓ มีนักเรียน ๓ คน ให้ น.ส. จรวย รักษาพงษ์ เป็นครูประจำชั้น

๓. อาคารเรียนและที่ตั้งโรงเรียน

ตัวอาคารเรียน เป็นเรือนไม้ถาวร ทรงปั้นหยา ๒ ชั้น กว้าง ๑๐.๕๐ เมตร ยาว ๑๘ เมตร ทั้ง ๒ ชั้น จัดเป็นห้องเรียนได้ ประมาณ ๖ ห้องเรียน และจนักเรียนได้ประมาณ ๒๔๐ คน สร้างด้วยเงินอุดหนุนการศึกษา สิ้นค่าก่อสร้างประมาณ ๓,๓๗๐ บาท ปลูกสร้างอยู่ในที่ดินของวัดปทุมคงคา ในเนื้อที่กว้าง ๒๐ เมตร ยาวด้านละ ๕๗ เมตร คิดเป็นเนื้อที่ ประมาณ ๑,๑๔๐ ตารางเมตร

๔. การเปลี่ยนแปลงในการจัดชั้นการศึกษา

ก. ในระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๗๖ - ๒๔๗๗ เปิดสอนตั้งแต่ชั้นประถมศึกษาปีที่ ๑ ถึงชั้น ประถมปีที่ ๓

ข. ในระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๗๘ - ๒๔๗๙ จัดชั้นสอนตั้งแต่ชั้นประถมศึกษาปีที่ ๑ ถึงชั้น ประถมปีที่ ๖

ค. ในระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๘๐ - ๒๕๐๕ จัดชั้นเรียนตั้งแต่ชั้นประถมศึกษาปีที่ ๑ ถึงชั้น ประถมปีที่ ๔

ง. ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๐๖ มาจนถึงปัจจุบันจัดชั้นสอนตั้งแต่ชั้นประถมศึกษาปีที่ ๑ ถึงชั้น ประถมปีที่ ๗

๕. การเรียกชื่อโรงเรียน

เมื่อเปิดใหม่พบหลักฐาน เขียนไว้ว่า “โรงเรียนประชาบาลตำบลปทุมคงคา ๑” โดยเขียนในรายงานประจำเดือนมกราคม ๒๔๗๖ เมื่อวันที่ ๓ กุมภาพันธ์ ๒๔๗๖ และได้สำเนา ลงไว้ในสมุดหมายเหตุรายวันด้วย ว่า “โรงเรียนประชาบาลตำบลสัมพันธวงศ์ ๒” (วัดปทุมคงคา)

ต่อมาประมาณในระหว่างปี ๒๔๘๐-๒๔๘๕ ได้โอนกิจการไปให้เทศบาลนครกรุงเทพ ดำเนินการ และรับผิดชอบ จึงเปลี่ยนชื่อใหม่ เป็นโรงเรียน “เทศบาล ๓๓” (วัดปทุมคงคา)

ต่อมาประมาณปี ๒๔๙๖-๒๔๙๙ ได้โอนกิจการกลับไปให้อยู่ในการดำเนินการและ รับผิดชอบของจังหวัดพระนคร เปลี่ยนชื่อใหม่เป็นโรงเรียน “ตรีมิตร” ตามชื่อถนนที่โรงเรียน ตั้งอยู่

และต่อมาจนถึงประมาณ พ.ศ. ๒๕๐๖ จึงโอนกิจการมาให้เทศบาลดำเนินการและ รับผิดชอบโดยมติของคณะรัฐมนตรี ให้เพิ่มคำ “เทศบาล” หน้าคำว่า “ตรีมิตร” เป็นโรงเรียน “เทศบาลตรีมิตร” แล้วก็เปลี่ยนมาเป็น “เทศบาลวัดปทุมคงคา” มาจนถึงทุกวันนี้

๖. ครูใหญ่ จำนวนครู นักเรียน ในแต่ละสมัย

๑. ขุนพิสิษฐ์วรเวทย์ เป็นครูใหญ่คนแรกอยู่ในตำแหน่ง ตั้งแต่ ๔ มกราคม ๒๔๗๖ ถึง ๒๔ พฤษภาคม ๒๔๗๙ เป็นเวลาประมาณ ๔ ปี เฉลี่ย นักเรียนแต่ละปี ๔๖ คน จำนวนครู เฉลี่ย ๔ คน

๒. นายแวน ชื้อชมบุญ เป็นครูใหญ่คนที่ ๒ อยู่ในตำแหน่งตั้งแต่ ๒๕ พฤษภาคม ๒๔๗๙ ถึงวันที่ ๖ ธันวาคม ๒๔๘๐ เป็นเวลาประมาณ ๒ ปี จำนวนนักเรียนและครูเฉลี่ยแต่ละ ปี นักเรียน ๘๕ คน ครู ๕ คน

๓. นายเขียน ทิพยบุญทอง เป็นครูใหญ่คนที่ ๓ อยู่ในตำแหน่งตั้งแต่วันที่ ๔ มกราคม ๒๔๘๐ ถึง ๑ ตุลาคม ๒๔๙๐ เป็นเวลาประมาณ ๓๐ ปี (นับเฉพาะอยู่ในตำแหน่ง ครูใหญ่) นับว่าเป็นผู้ที่ดำรงตำแหน่งครูใหญ่ของโรงเรียนนี้นานที่สุด เฉลี่ยจำนวนครูและนักเรียน ของแต่ละปี ครู ๑๘ คน นักเรียนประมาณ ๖๐๕ คน

๔. นางประยูรศรี อาจสาลี ตำแหน่งผู้ช่วยครูใหญ่ได้รับแต่งตั้งให้รักษาการแทน ครูใหญ่ จึงนับเป็นครูใหญ่คนที่ ๔ อยู่ในตำแหน่งรักษาการ ตั้งแต่ ๑ ตุลาคม ๒๔๙๐ ถึง ๓ มิถุนายน ๒๕๑๒ เป็นเวลาประมาณ ๒ ปี เฉลี่ยจำนวนครู ๓๔ คน จำนวนนักเรียน ๑,๐๗๙ คน

๕. นางกฤษณี ลากเสถียร เป็นครูใหญ่คนที่ ๕ อยู่ในตำแหน่งตั้งแต่ วันที่ ๓ มิถุนายน ๒๕๑๒ ถึงวันที่ ๔ กรกฎาคม ๒๕๑๔ เป็นเวลาประมาณ ๒ ปี เฉลี่ยจำนวนครู ๓๓ คน นักเรียน ๑,๐๐๕ คน

๖. นายสุข พรหมสุรักษ์ เป็นครูใหญ่คนที่ ๖ อยู่ในตำแหน่งตั้งแต่ ๕ กรกฎาคม ๒๕๑๔ เป็นต้นมา และยังอยู่ในตำแหน่งเป็นครูใหญ่คนปัจจุบัน. ในปัจจุบันนี้มีครู ๓๕ คน นักเรียน ๙๓๗ คน ภารโรง ๒ คน ในการเรียนการสอน จัดการสอนเป็น ผลัดเช้า, ผลัดบ่าย และปรกติแบ่งห้องเรียน ๒๕ ห้องเรียน

การอบรมส่งสอนวิชานอกหลักสูตร

— มีหม่อนูกาชาโรงเรียน ๑ หมู่ แบ่งออกเป็น ๔ กลุ่ม มีสมาชิกประมาณ ๒๐๐ คน ผู้บังคับบัญชา ๑๔ คน

— มีกลุ่มลูกเสือโรงเรียน ๑ กลุ่ม แบ่งเป็น

กองลูกเสือสำรอง ๔ กอง มีลูกเสือสำรองประมาณ ๑๓๐ คน

กองลูกเสือสามัญ ๔ กอง มีลูกเสือประมาณ ๑๗๐ คน

๗. ย้ายที่ตั้งโรงเรียน

นับตั้งแต่วันที่ ๔ มกราคม ๒๕๗๖ จนถึงเดือนพฤษภาคม ๒๕๐๙ ตั้งดำเนินการอยู่ที่ถนนตรีมิตรมาจนถึงวันที่ ๑๗ พฤษภาคม ๒๕๐๙ ก็ได้ย้ายโรงเรียนมาตั้งดำเนินการสอนที่อาคารเรียนเดิม ของโรงเรียนมัธยมวัดปทุมคงคา สังกัดกรมวิสามัญศึกษา ซึ่งได้สถานที่ใหม่ที่เหมาะสมกว่า อันตั้งอยู่ที่ด้านข้างท้องฟ้าจำลอง ตำบลบ้านกล้วย อำเภอพระโขนง จังหวัดพระนคร ส่วนอาคารสถานที่ของโรงเรียนเทศบาลเดิมก็ได้มอบถวายคืนแก่วัดปทุมคงคา เพื่อจัดปรับปรุงและดำเนินกิจการอื่นอันยังผลประโยชน์ของวัดต่อไป ในปัจจุบันนี้การที่โรงเรียนได้ย้ายมาอยู่ในที่ใหม่ นับว่าเป็นที่ที่เหมาะสมกว่า สะดวกสบายกว่า โอ่โถงกว่าจึงเป็นที่น่าสมนัสยินดี และสำนักในพระคุณที่ทางวัดได้เมตตากรุณา ต่ออุบลบุตริศา ซึ่งจะเป็นผู้ได้รับประโยชน์จากสถาบันการศึกษาแห่งนี้สืบไป

๑๑. ความเจริญและความเสื่อมของวัด

ความเจริญและความเสื่อมของวัด จะชี้ขาดว่า สมัยเจ้าอาวาสองค์ไหนเจริญ องค์ไหนเสื่อม ก็จะไม่ถูกต้องนัก เพราะเป็นการติดพันกันมาเท่าที่สันนิษฐานดู ตั้งแต่สมัยพระครูธรรมสารโสภณ (โชติ) ถึงสมัยพระปรารกรมุนี (จีบ) เป็นเจ้าอาวาส เสนาสนะสงฆ์ยังอยู่ในสภาพเรียบร้อย หรือยังพออาศัยได้อยู่ และมีผู้มีความศรัทธาสร้างถวายเจ้าอาวาสไม่ค่อยได้กังวลในเรื่องนี้นัก จึงได้มุ่งหนักไปในการศึกษาพระปริยัติธรรม และสนับสนุนโรงเรียนภาษาไทยเป็นการใหญ่ พอถึงสมัยพระปรารกรมุนี (จีบ) ท่านเห็นว่าเสนาสนะสงฆ์ที่ท่านเจ้าอาวาสองค์ก่อนสร้างไว้ยังพออาศัยได้อยู่ ไม่จำเป็นเท่าไรเป็นแต่เพียงซ่อมแซมปฏิสังขรณ์ก็พอแล้ว และมุ่งหนักไปในการจัดศาสนศึกษาพระปริยัติธรรม แต่ได้ลดการสนับสนุนโรงเรียนภาษาไทยลงบ้าง ฝ่ายโรงเรียนภาษาไทยก็ว่า สมัยท่านเจ้าคุณปรารกรมุนี (จีบ) วัดเสื่อมโทรมมากจะกล่าวเช่นนั้นก็ไม่ถูกต้องอีกเหมือนกัน เพราะเอาดีทั้ง ๒ อย่าง เข้าทำนองว่าจับปลาสองมือ ก็เป็นการยาก แต่ตอนปลายสมัยของท่าน เสนาสนะสงฆ์ชำรุดทรุดโทรมมาก ก็พอดีกันกับท่านเจ้าคุณเทพปริยัติ (คำ) ครั้งเป็นพระปริยัติบัณฑิต มารับตำแหน่งเจ้าอาวาสแทน ก็จัดการรื้อและสร้างเสนาสนะสงฆ์เป็นการใหญ่ และซ่อมปฏิสังขรณ์เขตพุทธาวาสจนเป็นที่เรียบร้อยแจ่มใสขึ้น เมื่อความกังวลในเรื่องเสนาสนะหมดแล้ว ก็ตั้งหน้าบารุงและจัดการศึกษาและอื่นๆ ได้สะดวก นับว่าสมัยท่านเจ้าคุณเทพปริยัติเป็นเจ้าอาวาสได้ทำความเจริญให้แก่วัดมาก

พุทธภาษิต

กุนนญฺเจ ตรมานานํ

สพฺพา อุชฺฐํ กจฺจนฺติ

เอวเมว มนุสฺเสสุ

โส เจ ชมฺมํ จรติ

สพฺพํ รกฺขํ สุขํ เสติ

อุชฺฐํ กจฺจนฺติ ปุณฺณโก

เนตฺเต อุชฺฐํเต สติ

โย โหติ เสฏฺฐจฺจสมฺมโต

ตเถว อิตฺรา ปชา

ราชา เจ โหติ ชมฺมโก

เมื่อฝูงโคกำลังข้ามฟากอยู่

โคทั้งปวงย่อมไปตรงตามกัน

ถ้าท่านที่เขาสम्मติว่าประเสริฐสุด (หัวหน้า)

ประชาชนนอกนี้ ย่อมประพฤติเป็นธรรมตามกัน ถ้าพระราชา (หัวหน้า) ตั้งอยู่ในธรรม แวัน-
แคว้นทั้งปวงย่อมอยู่เป็นสุข.

ถ้าโคใจผู้นำฝูงไปตรง

ในหมู่มนุษย์ก็เหมือนกัน

ประพฤติเป็นธรรม

ลำดับอธิบดีสงฆ์วัดปทุมคงคา

๑. พระวิเชียรมนี (มาก)
๒. สมเด็จพระพุฒาจารย์ (ศรีอโนมสริมหาเถร)
๓. พระครูกัลยาณคุณ (กลิ้ง)
๔. พระครูธรรมสารโสภณ (โชติ)
๕. พระปรารกรรมนี (เปลี่ยน)
๖. พระปรารกรรมนี (จีบ อุกุคเตชเถร)
๗. พระเทพปริยัติ (ดำ อภารสีเถร)
๘. พระวิสุทฐิวงศาจารย์ (แสงี่ยม จันทสิริเถร) รักษาการ
๙. พระธรรมปิฎก (สนธิ เขมจารีเถร) ปัจจุบัน

๑๒. ลำดับเจ้าอาวาส

ไม่พบหลักฐานว่าใครเป็นเจ้าอาวาส และเป็นผู้รักษาการเจ้าอาวาสวัดนี้ แต่พอสืบทราบได้บ้าง ดังนี้ คือ

๑๒.๑. พระวิเชียรมนี (มาก)

นามเดิมมาก ชาตภูมิอยู่ที่ไหนไม่ปรากฏ แต่มีประวัติสัมพันธ์กับท่านว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงลาผนวช และได้เสด็จถวญราชสมบัติ โดยทรงรับมรดกพิเศษเป็นองค์พระมหากษัตริย์รัชกาลที่ ๔ ในวันที่ ๓ เมษายน พ.ศ. ๒๓๙๔ ในต้นปีชวด พ.ศ. ๒๓๙๕ จึงได้เสด็จมาทอดพระเนตรดูวัดท่าเกวียน (วัดมหาพุฒาราม) เพื่อทรงสถาปนา (สร้าง) โดยต้องเปลี่ยนแปลงใหม่ทั้งหมดวัด และการสร้างนั้นเป็นการด่วน จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้อพยพพระภิกษุสามเณรและศิษย์วัดทั้งหมด ซึ่งมีเจ้าคุณพระมหาพุฒาจารย์เจ้าอาวาสเป็นประธาน ไปพักอยู่ที่วัดปทุมคงคา เป็นการชั่วคราว แต่อยู่ได้ไม่นานเท่าไร เจ้าคุณพระมหาพุฒาจารย์ (แก้ว) (มหา+พุฒ+อาจารย์=มหาพุฒาจารย์ แปลว่า อาจารย์ผู้เฒ่า ที่สูงอายุ คือ มีอายุ ๑๐๗ ปี) ก็ถึงมรณภาพด้วยโรคชรา ที่วัดปทุมคงคา ทั้งที่การก่อสร้าง (กุฏิ) ยังไม่สำเร็จพอจะได้กลับมาพักอาศัยอยู่ต่อไปตามเดิม จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระปลัดสอน ซึ่งเป็นชาวจังหวัดตราด เดิมเข้ามาอยู่ที่วัดปทุมคงคา ได้เป็นฐานานุกรม พระวิเชียรมนี (มาก)

เจ้าอาวาสวัดปทุมคงคา เป็นพระครูธรรมจริยาภิรมย์ ย้ายมาครองวัดมหาพฤฒาราม แทน
เจ้าคุณพระมหาพญาจารย์ ต่อมาพระครูธรรมจริยาภิรมย์ มีความผิดถูกออกจากตำแหน่ง
เจ้าอาวาส และต้องย้ายไปอยู่วัดอื่นทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายพระศรีลาจารย์พิพัฒน์ (สี)
จากวัดสุทัศน์มาครองวัดมหาพฤฒารามชั่วคราวภายหลังโปรดเกล้าฯ ให้พระครูธรรมจริยาภิรมย์
ได้คืนตำแหน่งกลับมาครองวัดมหาพฤฒารามตามเดิม พระศรีลาจารย์พิพัฒน์ จึงกลับไปอยู่วัด
สุทัศน์ พระครูธรรมจริยาภิรมย์ (สอน) ครองวัดมหาพฤฒารามมาถึงรัชกาลที่ ๕ ก็ถึงมรณภาพ.

ตามประวัตินี้ จะเห็นว่า พระวิเชียรมนี (มาก) เป็นเจ้าอาวาสวัดปทุมคงคา
แน่นอน แต่ไม่ใช่องค์แรก เพราะเป็นปลายรัชกาลที่ ๓ แล้ว และต้นรัชกาลที่ ๔ ติดต่อกัน
และพระวิเชียรมนี (มาก) มรณภาพประมาณ พ.ศ. ๒๓๙๓ ในรัชกาลที่ ๓ (รัชกาลที่ ๓)
๒๓๖๗ - ๒๓๙๔

(จากหนังสือประวัติวัดมหาพฤฒาราม)

๒. ๒. สมเด็จพระพุฒาจารย์ (ศรี อโนมสิริมหาเถร)

นามเดิม ศรี นามฉายา อโนมสิริ เกิดในรัชกาลที่ ๒ เมื่อปีจอ จุลศักราช ๑๑๗๖
พุทธศักราช ๒๓๕๗ (ร. ๒ - ๒๓๕๒ ถึง ๒๓๖๗) ชาติภูมิลำเนาที่สำเพ็ง อำเภอสัมพันธวงศ์
จังหวัดพระนคร บิดาเป็นเงินแช่จิ้ง เป็นคนค้าขาย เมื่ออายุได้ประมาณขวบครึ่ง บิดามารดา
พาลงเรือไปค้าขายทางทะเลตะวันออก ขณะไปกลางทางระหว่างทะเล พวกลูกเรือคิดร้ายรวมกัน
จับบิดามารดาของท่านฆ่าเสีย ที่ช่องเสม็ดสำหรับตัวท่านพี่เลี้ยงช่วยเหลือให้รอดพ้นกลับมาได้
และให้บ่าวของท่านเลี้ยงไว้จนอายุ ๗ ขวบ จึงฝากให้เล่าเรียนอักษรสมัยอยู่กับพระอาจารย์สิงห์
วัดปทุมคงคา

มีประวัติของท่านอยู่ในเรื่องตั้งพระราชกณะผู้ใหญ่ ในกรุงรัตนโกสินทร์ ที่หอสมุด
พิมพ์เมื่อพุทธศักราช ๒๔๖๖ ว่า

“ถึงรัชกาลที่ ๓ บวชเป็นสามเณรอยู่ที่วัดปทุมคงคา เล่าเรียนพระปริยัติธรรมที่สำนัก
อาจารย์ในวัดนั้นบ้าง มาอยู่เล่าเรียนที่วัดราชบูรณะบ้าง จนอายุครบอุปสมบท จึงไปบวชเป็น
พระภิกษุอยู่วัดปทุมคงคา เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๗๗ (ร. ๓ พ.ศ. ๒๓๖๗ - ๒๓๙๓) ครั้น
บวชได้ ๓ พรรษา เข้าแปลพระปริยัติธรรมได้เป็นเปรียญ ๓ ประโยค เมื่อเป็นเปรียญแล้ว ท่านจึง
มาถวายตัวเป็นศิษย์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จทรงผนวชประทับอยู่

ณ วัดบวรนิเวศ แล้วบวชแปลงเป็นธรรมยุติกนิกาย (เข้าใจว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์) บวชแปลงแล้วอยู่วัดบวรนิเวศ ต่อมาเข้าแปลหนังสืออีกครั้งหนึ่ง ได้ ๕ ประโยค รวมเป็น ๘ ประโยค* แล้วท่านไม่แปลอีกต่อไป มาถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงพระราชดำริว่า ความรู้ท่านถึงภูมิเปรียญ ๔ ประโยค แต่หากไม่แปลเอง จึงพระราชทานเติมอีกประโยค ๑ รวมเป็น ๕ ประโยค ได้เป็นพระครูโณมนสวณ ตำแหน่งพระครูคู่สวด คู่กับพระครูอนันตประกาศ ฐานานุกรมในพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จนตลอดรัชกาลที่ ๓

รัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งเป็นพระราชาคณะฤกษ์องค์ ๑ ต่องานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก เมื่อปีกุน พ.ศ. ๒๓๙๔ เดิมเป็นที่พระวรวงศ์เธอ เจ้าพระยาสุรสีห์ แล้วทรงเปลี่ยนเป็นพระโณมนสวณ โปรดให้อาราธนาไปครองวัดปทุมคงคา แล้วต่อมาถึงปีชวด พ.ศ. ๒๓๙๕ โปรดให้เป็นหัวหน้าสมณทูตออกไปลังกาทวีปครั้งหนึ่ง

ถึงรัชกาลที่ ๕ ทรงเลื่อนสมณศักดิ์ เป็นพระราชาคณะผู้ใหญ่ ที่พระพรหมมุนี พ.ศ. ๒๔๑๔ และต่อมาถึงปีกุน ๒๔๓๐ ทรงสถาปนาเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ เมื่อวันศุกร์ เดือน ๒ แรม ๑๕ ค่ำ มีสำเนาที่ทรงตั้งดังนี้

คำประกาศ

ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนายุกาล เป็นอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๓๐ พรรษา บัณฑิตยบันกาล วราหสังวัจฉระ บุษยมาส กาฬปักษ์ ปั่นณรสติถี ศุกรวาร บริเหทกาลกำหนด

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ ฯลฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า พระพรหมมุนี เป็นพระราชาคณะผู้ใหญ่ มีพรรษายุกาล เจริญมาก และมีปรีชาชำนาญในการปริยัติธรรม ไตรคุณธรรม สมควรเป็นการวะสถาน และเป็นพระอุปัชฌายาจารย์ ให้สำเร็จอุปสมบท บรรพชากิจแก่กุลบุตรเป็นอันมาก สมควรจะมีอิสริยยศ สมณศักดิ์ ตำแหน่งผู้ใหญ่ เป็นประธานแก่อเนกนิกรบรรพตซ์ทั่วไป

จึงมีพระบรมราชโองการมา ณ พระบัตยุตสุรสิงหนาท ให้สถาปนาพระพรหมมุนีขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะ เป็นประธานในคณะอรัญวาสี มีนามตามจารึกในหิรัญบัฏว่า

สมเด็จพระพุฒาจารย์ อเนกสถานปรีชา สัปตวิสุทธิ จริยาสมบัติ นิพัทธคุณ ศิริสุนทรพรตจาริก อรัญญิกคณิศร สมณนิกรมหาปรินายก ตรีปิฎกโกศล วิมลศีลขันธ์

* ความที่ว่า แปลได้ ๘ ประโยค แล้วพระราชทานอีก ๑ ประโยค แต่เป็นที่พระวรวงศ์เธอ เจ้าพระยาสุรสีห์ เห็นจะมีจดหมายเหตุในห้องอาลักษณ์

สรรพสมณคุณ วิบุลยประสิทธิ์ สถิตย ฌ วัดปทุมคงการามวรวิหาร (ปัจจุบันเป็นราชวรวิหาร)
พระอารามหลวง เป็นเจ้าคณะใหญ่ ฝ่ายพระสงฆ์อรัญวาสีทั้งปวง มีนิตยภัตร รากาเดือนละ
๖ ตำลึง มีฐานานุกัณฑ์ควรตั้งฐานานุกรมได้ ๘ รูป คือ

พระครูปลัดสุวัฒนสมณาจารย์ ปรีชาญาณจาริก อรัญญิกสังฆคณนายกปิฎกธรรมรักขิต
มีนิตยภัตรรากาเดือนละ ๒ ตำลึง ๑

พระครูวินัยธร ๑

พระครูวินัยธรรม ๑

พระครูศัพทสุนทร ๑

พระครูอมรโฆสิต ๑

พระครูสมุห์ ๑

พระครูใบฎีกา ๑

พระครูธรรมรักขิต ๑ รวม ๘ รูป

ขอพระคุณทั้งปวง ซึ่งได้รับราชทินนามครั้งนี้ จงจิรฐิติกาล เจริญอายุ วรณ สุข
พล ปฏิภาณ ศิริสวัสดิ์ในพระพุทธานุศาสนาทอด

สมเด็จพระพุฒาจารย์ ถึงมรณภาพ เมื่อวันอังคาร เดือน ๑๒ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีมะเมีย
ตรงกับวันที่ ๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๗ อายุได้ ๘๑ ปี ครองวัดปทุมคงคา ๔๓ ปี ๖๑ พรรษา

ท่านได้ทูลขอพระราชทานพรไว้ แต่เมื่อจะทรงตั้งเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ว่า สกุด
ท่านเป็นจีน เมื่อถึงมรณภาพ ขอให้ศพท่านได้ฝังตามประเพณี จึงพระราชทานพระบรม
ราชานุญาตให้ฝังศพท่านไว้ที่วัดปทุมคงคา หาได้พระราชทานเพลิงศพ บรรจุโกฐู้ เหมือน
สมเด็จพระราชาคณะอื่นไม่ มีขวงจ้อยที่หน้ากุฏิท่านตะวันตก ซึ่งเป็นกุฏิของท่าน

อนึ่ง สมเด็จพระพุฒาจารย์ (ศรี) เป็นพระธรรมยุติกคิก พระทั้งหมดในวัดเป็น
มหานิกาย คณะสงฆ์ไทยเดิม สมเด็จ ฯ ไม่ลงอุโบสถสังฆกรรมร่วมด้วย ไปทำสังฆกรรมที่วัด
เกาะแก้วลังการาม (วัดสัมพันธวงศ์) และวัดปทุมคงคา ต้องไปขึ้นอยู่กับวัดบวรนิเวศ และ
ก็เป็นอยู่ครั้งนั้นครั้งเดียว*

ในระยะ ๔๓ ปี ไม่ทราบว่า ได้ทำอะไรไว้บ้าง ทราบว่า พระในวัดไม่ค่อยร่วมมือ
เพราะเหตุไรนั้น ท่านคงทราบได้ดี ชาวบ้านถวายนามว่าเจ้าสัวศรี ฯ

* จากหนังสือวันเกิด ร.ร. ปทุมคงคา ๒๔๔๕

ประวัติย่อ

พ.ศ. ๒๓๕๗ เกิด

พ.ศ. ๒๓๗๗ อุปสมบท

พ.ศ. ๒๓๙๔ เป็นพระวรญาณมุนี—พระอโนมมุนี—เจ้าอาวาส

พ.ศ. ๒๓๙๕ ไปลังกาทวีป

พ.ศ. ๒๔๑๔ เป็นพระพรหมมุนี อายุ ๕๘ พรรษา ๓๘

พ.ศ. ๒๔๓๐ เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ อายุ ๗๔ พรรษา ๕๔

พ.ศ. ๒๔๓๗ มรณภาพ อายุ ๘๑ ปี พรรษา ๖๑

๑๒. ๓. พระครูกัลยาณคุณ (กั้ง)

(ประมาณ พ.ศ. ๒๔๓๘—๒๔๔๓)

นามเดิมว่า กั้ง มีชาติภูมิลำเนาอยู่ที่ไหนไม่ปรากฏ เป็นกรรมวาจาจารย์ ของพระ
ปรากรมมุนี (จีบ) เจ้าอาวาสองค์ต่อมา มีรูปเหมือนของท่านประดิษฐานอยู่ในพระวิหาร
นายถัม ธรรมจารีย์ คหบดีตลาดน้อย อายุ ๙๐ ปี บอกว่า เคยเป็นศิษย์ของพระครูกัลยาณคุณ
(กั้ง) อดีตเจ้าอาวาสวัดปทุมคงคา และได้ซ่อมพระพุทธรูปแนววิหารคด ด้านเหนือซิดประตู
เข้า องค์ขวามือ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๙ ทั้งได้จารึกไว้ที่หินอ่อนฐานพระพุทธรูปว่า ขออุทิศให้
พระครูกัลยาณคุณ (กั้ง) อดีตเจ้าอาวาสวัดปทุมคงคา จึงมีความเชื่อว่า ท่านได้เป็นเจ้าอาวาส
วัดปทุมคงคา รองจากสมเด็จพระพุฒาจารย์ (ศรี) แน่แน่นอน จากการบอกเล่าว่า ท่านมีเกียรติ
คุณทางหมอยาประชาชนนับถือมาก นิยมเรียกว่า ท่านหมอ เป็นเจ้าอาวาสอยู่ประมาณ ๖ ปี
มรณภาพประมาณ พ.ศ. ๒๔๔๓

๑๒. ๔. พระครูธรรมสารโสภณ (โชติ)

(ประมาณ พ.ศ. ๒๔๔๓—๒๔๕๓)

นามเดิมว่า โชติ มีชาติภูมิลำเนาอยู่ที่ไหนไม่ปรากฏ ได้เป็นฐานานุกรมในตำแหน่งพระครู
สมุห์ ของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (ศรี) แล้วต่อมาได้รับพระราชทานสมณศักดิ์ เป็นพระครู
ธรรมสารโสภณ ได้เป็นพระอนุสาวนาจารย์ (คู่สวด) ของพระปรากรมมุนี (จีบ) ครั้นยังเป็น

พระครูสมุทรโชติ เป็นเจ้าอาวาสวัดปทุมคงคา ประมาณ พ.ศ. ๒๔๔๓ สืบต่อจากพระครูกัลยาณคุณ (กลิ้ง) มีเกียรติประวัติว่า เป็นผู้ริเริ่มอุปการะการตั้งโรงเรียนประถมวัดปทุมคงคา พ.ศ. ๒๔๔๓ และโรงเรียนมัธยมวัดปทุมคงคา พ.ศ. ๒๔๔๕ ในขั้นต้น ที่ยังมีได้ประกาศตั้งเป็นโรงเรียนของกระทรวงธรรมการ (กระทรวงศึกษาธิการ) ก็ให้พระทำหน้าที่เป็นครูสอนครูคนแรก คือ พระครูใบฎีกาเหลียน ต่อมาลาสิกขา ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยาสิमानนท์ปริญา ครั้นเมื่อขึ้นต่อกระทรวงศึกษาธิการแล้ว จึงใช้ติงสมเด็จพะพุฒาจารย์ (ศรี) กับเรือนไม้ทันทพร เป็นโรงเรียนประถมวัดปทุมคงคา (เรียกชื่อตามสมัยนั้น) ครูสนธิ นามสกุลจำไม่ได้ เป็นครูใหญ่ สอนแต่ชั้นประถม ๑ ถึงประถม ๔ ต่อมาปี พ.ศ. ๒๔๕๐ ได้ซื้อโรงทิมที่ตั้งทำศพ สร้างเป็นโรงเรียนตึก และรื้อป่าช้าที่ฝั่งศพเป็นสนามให้นักเรียนได้ออกกำลังกาย เมื่อขณะสร้างตึกหลังยาว พระครูธรรมสารโสภณ เจ้าอาวาส อาพาธเป็นโรคที่ขา อุตสาหัสนั่งเก้าอี้ให้คนหาม มาจัดการคุมการก่อสร้าง เมื่อเปิดตึกใหม่ เป็นโรงเรียนมัธยม วัดปทุมคงคา พระยาศึกษาสมุทร (ม.ล. แหยม) เป็นอาจารย์ใหญ่คนแรก

พระครูธรรมสารโสภณ มรณภาพแล้วได้ทำเมรุ พระราชทานเพลิงศพที่สนามหญ้า ๓ วัน ๓ คืน เมื่อ ร.ศ. ๑๒๙ พ.ศ. ๒๔๕๓ (คงจะมรณภาพ พ.ศ. ๒๔๕๒) การมรณภาพของท่านทำให้เกิดความเศร้าสลดใจ อาลัย อารมณ์ โศกเศร้า โศกาตูลรแก่ครูและนักเรียนตลอดชาวบ้านเป็นอันมาก

อนึ่ง ท่านพระครูโชติ เจ้าอาวาสรูปนี้ มีผู้เข้าใจว่า ชื่อสมณศักดิ์ของท่านว่า พระครูกัลยาณคุณ และอ้างว่าเป็นศิษย์ผู้ใกล้ชิด และนำประวัติของท่านพิมพ์เผยแพร่ก็หลายคราวก็น่าเชื่อถือ แต่ในหนังสือมหาสติปัญญาสูตร ที่พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพของท่าน เมื่อ ร.ศ. ๑๒๙ พ.ศ. ๒๔๕๓ เขียนหน้าปกว่า แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ ท่านพระครูธรรมสารโสภณ เจ้าอาวาสวัดปทุมคงคา ฉะนั้นชื่อว่า พระครูธรรมสารโสภณ มีหลักฐานว่าอย่าว่าแต่สมัยก่อนเลย แม้ปัจจุบัน ศิษย์ผู้ใกล้ชิด ก็ยังไม่ทราบนาม สมณศักดิ์ของพระอาจารย์เลย เรียกชื่อเดิมกันแทบทั้งนั้น ฉะนั้น พระครูธรรมสารโสภณ ก็เช่นเดียวกัน ศิษย์ก็พากันเรียกว่า ท่านพระครูโชติ ทั้งนั้น ครั้นสอบถามว่าชื่อสมณศักดิ์ ว่าอย่างไร ก็ตอบว่า พระครูกัลยาณคุณบ้าง พระครูธรรมสารโสภณบ้าง แต่ในที่นี้ถือยุคที่แน่นอนว่า “พระครูธรรมสารโสภณ” (โชติ) เป็นเจ้าอาวาสอยู่ประมาณ ๑๐ ปี

๑๒. ๕. พระปรารภมุนี (เปลี่ยน)

(พ.ศ. ๒๔๕๔-๒๔๖๕)

นามเดิม เปลี่ยน ชาตินามเกิดที่ตลาดน้อย อำเภอสัมพันธวงศ์ จังหวัดพระนคร บรรพชา—อุปสมบท ที่วัดสามจีนใต้ (วัดไตรมิตรวิทยาราม) แล้วได้เป็นพระครูถาวรสมณวงศ์ ครองวัดไตรมิตรวิทยาราม แล้วโปรดเกล้า ฯ ให้ไปครองวัดประยูรวงศาวาส (วัดหัวเหล็ก) เชียงสะพานพระพุทธรูปฟ้า ผังธนบุรี และได้เลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะที่พระปรารภมุนี แล้วโปรดเกล้า ฯ ให้ย้ายไปเป็นเจ้าอาวาสวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดพิษณุโลก (สมัยปราบ ฝิบัญ) ได้ดำรงตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลพิษณุโลก (เจ้าคณะภาค) แล้วโปรดเกล้า ฯ ให้กลับมา ครองวัดประยูรวงศาวาสตามเดิม เมื่อพระครูธรรมสารโสภณ (โชติ) มรณภาพ เจ้าอาวาสว่างลง จึงโปรดเกล้า ฯ ให้มาครองวัดปทุมคงคา พ.ศ. ๒๔๕๔* เจ้าอาวาสรูปนี้ ได้อุปการะโรงเรียน และตั้งใจทะนุบำรุงการศึกษาของกุลบุตรไม่น้อยกว่า พระครูธรรมสารโสภณ (โชติ) ท่านให้ เครื่องพิมพ์ดีด ให้เครื่องสูบน้ำ เมื่อลูกเสียดับเพลิงทำชื่อเสียงให้แก่โรงเรียน ปรับปรุงสถานการ ศึกษาร่วมกับโรงเรียน และสนับสนุนความประสงค์ของโรงเรียนทุกประการ การเข้า—ออกโรงเรียน สะดวกขึ้นก็โดยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ เสด็จมาถวายผ้าพระกฐิน ที่วัดปทุมคงคา ตรอกลำเพ็งจึงกลายเป็นถนนขึ้นในสมัยที่ท่านเจ้าคุณปรารภม ฯ (เปลี่ยน) มีชีวิต อยู่ ทุก ๆ วิสาขะ และมาฆะจะต้องมีงานตั้งโต๊ะประกวต สร้างเขาดวายพระเพลิง มีมหรสพ ฉลองกันครึกครื้นมโหฬาร เจ้านายหลายพระองค์ได้เสด็จมาทอดพระเนตร อาทิเช่น กรมพระ นครสวรรค์ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กรมพระยานริศร ฯ

ในด้านการศึกษาพระปริยัติธรรม ก็เจริญมีภิกษุสามเณร สอบไล่ได้เปรียญและนักธรรม ได้ปีละมาก ๆ ในยุคที่ท่านเป็นเจ้าอาวาส ได้ปรับปรุงการศึกษาเป็นส่วนใหญ่

ท่านมรณภาพ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ ได้จัดทำเมรุที่คณะนอก ๓ วัน ๓ คืน ครองวัด ปทุมคงคา ๑๑ ปี

๑๒. ๖. พระปรารภมุนี (จิบ อุกุเตโช)

(พ.ศ. ๒๔๖๕-๒๔๗๕)

นามเดิม จิบ นามฉายา อุกุเตโช นามสกุล บุตรวิ นามบิดา นายบุตร บุตรวิ นามมารดา นางอยู่ บุตรวิ

*(จากแถลงการณ์คณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๗๑)

ชาติกาล ณ วันที่ ๑๘ เมษายน พ.ศ. ๒๔๑๘ ตรงกับวันอาทิตย์ ขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๕
ปีกุน ที่บ้านหมี่ที่ ๒ ตำบลวังไม้ขอน อำเภอสุวรรณโลก จังหวัดสุโขทัย

บรรพชา-อุปสมบท

พ.ศ. ๒๔๓๖ บรรพชา ที่วัดประยูรวงศาวาส ธนบุรี

พ.ศ. ๒๔๓๘ อุปสมบท ที่วัดปทุมคงคา อำเภอสัมพันธวงศ์ จังหวัดพระนคร

๑. สมเด็จพระวันรัต (แดง) วัดสุทัศน์ ฯ เป็นพระอุปัชฌายะ
๒. พระครูกลียาณคุณ (กลิ้ง) วัดปทุมคงคา เป็นกรรมวาจาจารย์
๓. พระครูสมุห์โชติ วัดปทุมคงคา เป็นอนุสาวนาจารย์

การศึกษา

พ.ศ. ๒๔๒๘ ศึกษาภาษาไทยในสำนักพระอธิการทั้ง วัดป่าข่อย ตำบลบ้านเกิด แล้วไปศึกษา
ภาษาบาลีที่สำนักวัดสว่างอารมณ์ อำเภอเมือง จังหวัดสุโขทัย

พ.ศ. ๒๔๔๑ สอบเปรียญ ๓ ประโยคได้

สมณศักดิ์

พ.ศ. ๒๔๖๕ เป็นพระครูสัญญาบัตรที่ พระครูกลียาณคุณ

พ.ศ. ๒๔๗๐ เป็นพระราชาคณะที่ พระปรารกรมุนี

หน้าที่การงาน

พ.ศ. ๒๔๖๕ เป็นเจ้าอาวาสวัดปทุมคงคา

พ.ศ. ๒๔๖๕ เป็นเจ้าสำนักเรียนวัดปทุมคงคา

พ.ศ. ๒๔๖๕ เป็นเจ้าคณะหมวดพลับพลาไชย (เจ้าคณะตำบล)

พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดปทุมคงคา

ในสมัยท่านเจ้าอาวาสได้เจริญรอยตามเจ้าอาวาสองค์ก่อน ได้เอาใจใส่ในการศึกษา
พระปริยัติธรรมมาก มีภิกษุ สามเณรสอบไล่ได้เปรียญมาก พระเณรต่างวัดมาเรียนมาก
ประกอบทั้งพระลูกวัดมีชื่อเสียงทางเทศนาและการสอนดี อีกส่วนหนึ่งด้วย แต่การบำรุงโรงเรียน
ภาษาไทยได้ลดลงไป

ถึง พ.ศ. ๒๔๗๕ เกิดความยุ่งเหยิงในการปกครองวัดขึ้น เหตุที่ท่านมีเมตตากรุณา
ไม่ปรารถนาจะลงโทษผู้ใด จึงได้ลาออกจากตำแหน่งเจ้าอาวาส มาเป็นผู้ช่วยเจ้าอาวาส

ต่อจากนั้นก็มีโรคหัดเบียดเบียนทำให้สุขภาพร่างกายทรุดโทรมลงโดยลำดับ และถึง
มรณภาพ เมื่อวันที่ ๑๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๓ รัชพระราชนานเพลิงศพ เมื่อวันที่ ๒๓ มีนาคม
พ.ศ. ๒๔๘๔

รวมชนมายุ ได้ ๖๕ ปี ๗ เดือน กับ ๑๖ วัน ๔๖ พรรษา
ครองวัตรบวชศก ๑๐ ปี

๑๒. ๗. พระเทพปริยัติ (ดำ อาภากรสีเถร)

(พ.ศ. ๒๔๗๖ - ๒๕๑๓)

นามเดิม ดำ นามฉายา อาภากรสี นามสกุล คงคุณ นามบิดา หมื่นแสงไพโรจน์
(พร้อม คงคุณ) นามมารดา นางวร คงคุณ

ชาติกาล วันที่ ๒๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๑ ตรงกับวันอาทิตย์ แรม ๔ ค่ำ เดือน ๒
ปีชวด ตำบลบ่อกระดาน อำเภอปากท่อ จังหวัดราชบุรี

บรรพชา-อุปสมบท

พ.ศ. ๒๔๔๗ บรรพชาที่วัดสุทัศน์เทพวราราม จังหวัดพระนคร

พ.ศ. ๒๔๕๒ อุปสมบท ที่วัดสุทัศน์เทพวราราม จังหวัดพระนคร สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ
(แพ ตีฆสเทวมหาเถร) ครั้นดำรงสมณศักดิ์ที่ พระธรรมโกศาจารย์ เป็นพระ
อุปัชฌายะ พระพิมลธรรม (นาค) ครั้นดำรงสมณศักดิ์ที่ พระศรีสมโพธิ
เป็นพระกรรมวาจาจารย์ พระอมรเมธาจารย์ (ไศลป.๙) เป็นพระอนุสาวนาจารย์

การศึกษา

เบื้องต้น ได้ศึกษาภาษาไทยและบาลีในสำนักพระอาจารย์คง วัดศรีรัตนาราม
อำเภอปากท่อ จังหวัดราชบุรี

พ.ศ. ๒๔๕๔ สอบได้เปรียญ ๓ ประโยค

พ.ศ. ๒๔๕๕ สอบได้เปรียญ ๔ ประโยค

สมณศักดิ์

พ.ศ. ๒๔๖๑ เป็นพระครูวินัยธร ฐานานุกรมของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (แพ ตีฆสเทวมหาเถร)

พ.ศ. ๒๔๖๗ เป็นพระราชาคณะที่พระปริยัติบัณฑิต

พ.ศ. ๒๔๘๔ เป็นพระราชาคณะชั้นราช ในราชทินนามเดิม

พ.ศ. ๒๕๐๑ เป็นพระราชาคณะชั้นเทพ ที่พระเทพปริยัติ

หน้าที่การงาน

- พ.ศ. ๒๔๕๗ เป็นครูสอนพระปริยัติธรรมประจำสำนักเรียนวัดสุทัศน์
พ.ศ. ๒๔๖๑ เป็นครูใหญ่ฝ่ายนักธรรมที่สำนักเรียนวัดสุทัศน์
พ.ศ. ๒๔๖๗ เป็นผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดสุทัศน์
พ.ศ. ๒๔๖๗ เป็นผู้ช่วยเจ้าสำนักเรียนวัดสุทัศน์
พ.ศ. ๒๔๖๗ เป็นผู้รักษาการเจ้าคณะแขวงมินบุรี
พ.ศ. ๒๔๗๖ ย้ายมาเป็นเจ้าอาวาสวัดปทุมคงคา
พ.ศ. ๒๔๗๖ เป็นเจ้าสำนักเรียนวัดปทุมคงคา
พ.ศ. ๒๔๗๘ เป็นพระอุปัชฌายะ
พ.ศ. ๒๔๗๘ เป็นเจ้าคณะหมวดพลับพลาไชย
พ.ศ. ๒๔๗๘ เป็นกรรมการตรวจข้อสอบไล่ธรรมและบาลีสณามหลวง
พ.ศ. ๒๔๗๙ รักษาการเจ้าอาวาสวัดไตรมิตรวิทยาราม
พ.ศ. ๒๔๘๗ เป็นกรรมการสงฆ์อำเภอสามพันหวด — บางรัก ในตำแหน่งองค์การ
สาธารณูปการ

พระเทพปริยัติ มีผลงานด้านสาธารณูปการมาก เมื่อได้รับตำแหน่งสืบต่อจากท่าน
เจ้าคุณปรารกรรมุนี (จีบ) แล้ว ก็ได้จัดการปฏิสังขรณ์ปูชนียวัตถุ และก่อสร้างเสนาสนะสงฆ์
ภายในวัดมาโดยตลอด มิได้หยุดยั้งเลย กล่าวเฉพาะบางอย่าง คือศาลาการเปรียญ กุฏิติก
สองชั้นในบริเวณคณะ ๘ คณะ ๙ คณะ ๑๐ และคณะ ๑๑ รวม ๑๐ หลัง โรงเรียนพระปริยัติ
ธรรม, หอไตร หอระฆัง ฉาปนสถาน (เมรุ) และศาลาประกอบเมรุ เป็นต้น รวมไปถึง
สร้างอาคารพานิช ที่จัดผลประโยชน์ของวัด โดยปกติท่านมีสุขภาพดี พอถึงวันที่ ๒๙ มีนาคม
พ.ศ. ๒๔๑๓ เวลา ๒๓.๐๐ น. เกิดโรคลมปัจจุบัน ผู้ใกล้ชิดคนำส่งโรงพยาบาลสงฆ์ นายแพทย์
ได้ให้การรักษายาบาลจนสุดความสามารถ แต่อาการไม่ดีขึ้น แล้วถึงแก่มรณภาพเมื่อวันที่ ๓๐
มีนาคม พ.ศ. ๒๔๑๓ เวลา ๐๖.๐๐ น. ที่โรงพยาบาลสงฆ์ พญาไท

สิริรวมชนอายุได้ ๘๒ ปี ๒ เดือน กับ ๑๙ วัน

๖๑ พรรษา กรองวัดปทุมคงคา ๓๗ โดยปี

๑๒.๘. พระวิสุทธิวงศาจารย์ (เสงี่ยม จันทสิริเถระ)

รักษาการเจ้าอาวาส (๑ พ.ศ. ๒๕๑๓-๓๐ เม.ย. ๒๕๑๔)

นามเดิม เสงี่ยม ฉายา จันทสิริ ชาตินามเกิดที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นศิษย์
อาวสุของท่านเจ้าคุณพระเทพปริยัติ อุปสมบทที่วัดสุทัศน์ จังหวัดพระนคร

การศึกษา

พ.ศ. ๒๔๗๕ สอบนักธรรมชั้นเอกได้

พ.ศ. ๒๔๘๒ สอบเปรียญ ๖ ประโยคได้

สมณศักดิ์

พ.ศ. ๒๔๘๒ เป็นพระครูจุลคณานุศาสน์ ฯ

พ.ศ. ๒๔๘๓ เป็นพระครูมหาคณานุศิษฎ์ ฯ

พ.ศ. ๒๔๘๙ เป็นพระราชาคณะที่พระศรีสมโพธิ

พ.ศ. ๒๔๙๐ เลื่อนเป็นชั้นราช ในราชทินนามเดิม

พ.ศ. ๒๔๙๘ เลื่อนเป็นชั้นเทพ ในราชทินนามเดิม

พ.ศ. ๒๕๐๒ เลื่อนเป็นชั้นธรรม ที่พระธรรมวิสุทธิวงศาจารย์

เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๑ ตรงกับวันที่ ๕ ธันวาคม ได้รับพระราชทานสถาปนาสมณศักดิ์
เป็นรองสมเด็จพระราชาคณะชั้นหิรัญบัฏ ที่พระวิสุทธิวงศาจารย์ มีสำเนาทรงตั้ง ดังนี้

พระบรมราชโองการ

(ทรงลงพระปรมาภิไธย) ภูมิพลอดุลยเดช ป.ร.

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช มหิตลาธิเบศรามาธิบดี จักร
นฤปดินทร์ สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร

มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ประกาศว่า โดยที่ทรงพระราชดำริ
ว่า พระสงฆ์ซึ่งดำรงในสมณคุณ มีอุปการะยิ่งแก่การพระศาสนา สมควรจะได้เลื่อนอิสริย-
ฐานันดรในสมณศักดิ์สูงขึ้น มีอยู่ บัดนี้จวบกาลมหามงคลสมัย เฉลิมพระชนมพรรษา ควรจะ
สถาปนาอิสริยยศพระสงฆ์ขึ้นไว้ให้สมบุรณตามตำแหน่ง

จึงทรงพระราชดำริว่า พระธรรมวิสุทธิท้าวจารย์ เป็นพระเถระผู้เจริญในสมณคุณวิบุล
 ปริชาญาณ ได้ศึกษาแตกฉานในมคธปริวรรตและอรรถธรรมวินัย สามารถสอบไล่ได้สำเร็จภูมิ
 เปรี๊ญธรรม ๖ ประโยค ได้เป็นฐานานุกรมผู้ใกล้ชิดสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ ทิสสเทวะ
 มหาเถระ สมเด็จพระสังฆราช ตำแหน่งพระครูจุลคณานุศาสน์ พระครูปลัดซ้าย และเลื่อนเป็น
 พระครูมหาคณานุศิษย์ พระครูปลัดขวา ต่อมาทรงพระกรุณาโปรดให้เป็นพระราชาคณะที่
 พระศรีสมโพธิ เป็นชั้นราชและชั้นเทพในราชทินนามเดิม เป็นชั้นธรรมที่ พระธรรมวิสุทธิท้าวจารย์
 โดยลำดับ ได้รับภาระพระพุทธศาสนา และสังวรรักษาสมณวัตรระเบียบปฏิบัติประเพณีราชการ
 ได้เรียบร้อยเป็นอย่างดีตลอดมา มีอุตสาหะวิริยะในการประกอบพระพุทธศาสนกิจให้เจริญก้าวหน้า
 เป็นนิทานุทิศประโยชน์แก่พุทธจักรและรัฐจักรโดยอเนกประการ กล่าวคือ การปริยัติศึกษา
 เริ่มด้วยเป็นอุเทศอาจารย์ สอนพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุสามเณร ในสำนักเรียนวัดสุทัศน์-
 เทพวราราม เป็นกรรมการตรวจสอบความรู้นักธรรมและบาลีสนาทมูล เป็นเจ้าสำนักเรียน
 วัดสุทัศน์เทพวราราม เป็นผู้ช่วยแม่กองธรรมสนามหลวง เป็นผู้อำนวยการตรวจประโยคนักธรรม
 ชั้นโทสนามหลวง เป็นผู้แทนแม่กองธรรมสนามหลวง นำประโยคนักธรรมไปทำการเปิดสอบ
 ณ ประเทศสหพันธ์มาเลเซีย เป็นกรรมการสภาพระธรรมกถึก เป็นกรรมการมหาจุฬาลงกรณ-
 ราชวิทยาลัย อนึ่ง พระธรรมวิสุทธิท้าวจารย์ ได้จัดตั้งมูลนิธิเพื่อบำรุงการศึกษาของพระภิกษุสามเณร
 และได้จัดตั้งหอสมุดพระปริยัติธรรมขึ้นในพระอาราม นับว่าได้เป็นผู้ส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติ
 ธรรม อันเป็นประโยชน์ยิ่งแก่การพระศาสนา การบริหาร ได้เป็นเลขานุการประจำองค์สมเด็จพระ
 พระสังฆราช ทิสสเทวะมหาเถระ เป็นกรรมการสงฆ์องค์การเผยแผ่อำเภอพระนคร เป็นธรรมธร
 จังหวัดพระนคร เป็นเจ้าคณะจังหวัดนนทบุรี เป็นพระอุปัชฌายะ เป็นรองเจ้าอาวาสวัดสุทัศน์-
 เทพวราราม เป็นผู้รักษาการเจ้าคณะอำเภอพระนคร เป็นเจ้าคณะตรวจการผู้ช่วยภาค ๖ เป็น
 สมาชิกสังฆสภา เป็นผู้รักษาการในตำแหน่งเจ้าอาวาส และเป็นเจ้าอาวาสวัดสุทัศน์เทพวราราม
 เป็นรองเจ้าคณะภาค ๒ เป็นเจ้าคณะภาค ๒ เป็นอนุกรรมการมหาเถรสมาคม เป็นผู้รักษาการ
 แทนเจ้าคณะอำเภอพระโขนง เป็นกรรมการสงฆ์แห่งโรงพยาบาลสงฆ์ นอกจากนี้ได้เป็นกรรม-
 การสร้างพระเครื่องงานฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ และเป็นกรรมการสร้างพระพุทธรูปปางประทาน
 พร ภ.ป.ร. อนึ่ง เป็นที่ประจักษ์ว่า พระธรรมวิสุทธิท้าวจารย์เป็นผู้มีปฏิภาณไหวพริบในทางเทศนา
 เป็นอย่างดี สามารถยังกุศลราศีส่วนธรรมส่วนมัยให้สำเร็จแก่มวลพุทธบริษัทได้ในทุกโอกาส เป็น
 ที่นิยมชมชอบของพุทธมามกะชนทั่วไป ดังปรากฏอยู่แล้ว ส่วนในการพระอารามนั้นปรากฏว่า
 พระธรรมวิสุทธิท้าวจารย์ก็ได้เอาใจใส่ ดูแลซ่อมแซมบูรณะปฏิสังขรณ์ถาวรวัตถุ ซึ่งชำรุดทรุดโทรม

มากให้กลับคืนดีมีสภาพมั่นคงและสะอาดเรียบร้อยแจ่มใสดีขึ้น กล่าวคือ ในสมัยดำรงตำแหน่ง
รองเจ้าอาวาส ได้รับมอบหมายจากเจ้าอาวาส ให้ดำเนินการซ่อมพระวิหารหลวง และพระอุโบสถ
โดยเปลี่ยนข้อฟ้า ใบระกา หางหงษ์ใหม่ทั้งหมด และเมื่อดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาส ก็ได้ดำเนินการ
การซ่อมพระพุทธรูปในระเบียงพระวิหารคด จำนวนหนึ่งร้อยห้าสิบหกองค์ ปิดทองซ่อมพระ
ประธานในพระอุโบสถ และปิดทองซ่อมพระศรีศากยะมุนีในพระวิหารหลวง ดำเนินการซ่อม
พระอุโบสถโดยเปลี่ยนตัวไม้เครื่องบน เปลี่ยนกระเบื้องหลังคาจนแล้วเสร็จ ขณะนี้อยู่ในระหว่าง
ดำเนินการบูรณะปฏิสังขรณ์พระวิหารหลวงเป็นการใหญ่ กล่าวคือ เปลี่ยนตัวไม้เครื่องบนและ
กระเบื้องหลังคา ตลอดจนข้อฟ้าใบระกาหางหงษ์ ซึ่งชำรุดทรุดโทรมมาก ให้กลับคืนดีมีสภาพ
มั่นคงถาวรสืบไป จึงนับว่า พระธรรมวิสุทธิธารจารย์ เป็นผู้มีความสามารถในการปกครอง
พระอารามหลวงได้เป็นอย่างดี สมพระราชประสงค์

สรรพกรณียกิจ ซึ่งพระธรรมวิสุทธิธารจารย์ได้ปฏิบัติบำเพ็ญครั้งกล่าวมา นับว่าเป็น
ประโยชน์ยิ่งแก่การพระศาสนา ประเทศชาติและประชาชน และบัดนี้ก็เจริญด้วยวราษายุกาล
รัตตัญญูเถรกรณธรรม มั่นคงอยู่ในพรหมจรรย์เนกขัมมปฏิปทา มีวัตรจริยาเป็นที่น่าเลื่อมใส
สมควรยกย่องให้ดำรงในสมณฐานันดรสูงขึ้น

จึงมีพระบรมราชโองการโปรดสถาปนา พระธรรมวิสุทธิธารจารย์ขึ้นเป็นรองสมเด็จพระ
พระราชคณะ มีราชทินนามตามจารึกในหิรัญบัฏว่า พระวิสุทธิวงศาจารย์ญาณทศโนดม พรหม-
จริยาธิมุท วิสุทธิธรรมานุจาโร ตรีปิฎกคุณาลังการวิภูษิต มหาคณิสสร บวรสังฆาราม คามวาสี
สถิต ณ วัดสุทัศนเทพวราราม ราชวรมหาวิหาร พระอารามหลวง มีฐานานุกาถ์ตั้งฐานานุกรม
ได้ ๘ รูปคือ

พระครูปลัดสุวัฒนวิสุทธิคุณ วิบุลยธรรมาภิบาล คณกิจบริหารสังฆานุนายก ๑

พระครูวินัยธร ๑

พระครูธรรมธร ๑

พระครูพิมลสรกิจ พระครูคู่สวด ๑

พระครูพิจิตรสรคุณ พระครูคู่สวด ๑

พระครูสังฆกิจจานุรักษ์ ๑

พระครูสมุทร ๑

พระครูใบฎีกา ๑

ขอพระคุณจงรับธุระพระพุทธศาสนา เป็นภาระสั่งสอนช่วยระงับอธิกรณ์และ
อนุเคราะห์พระภิกษุสามเณร โดยสมควรแก่กำลังและอิสริยยศ ซึ่งพระราชทานนี้ และจงเจริญ
อายุ วรรณะ สุขะ พละ ปฏิภาณ คุณสารสิริสวัสดิ์ จิรภูมิ วิรุฬหิไพบูลย์ในพระพุทธศาสนาเทอญ.

ประกาศ ณ วันที่ ๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๑๑
เป็นปีที่ ๒๓ ในรัชกาลปัจจุบัน

ผู้รับสนองพระบรมราชโองการ

จอมพล ถนอม กิตติขจร

นายกรัฐมนตรี

พระวิสุทธิวงศาจารย์ เป็นผู้รักษาการเจ้าอาวาสวัดปทุมคงคา เมื่อวันที่ ๑ พฤษภาคม
พ.ศ. ๒๕๑๓ เป็นเวลา ๑ ปี พันตำแหน่งนี้ เมื่อวันที่ ๓๐ เมษายน พ.ศ. ๒๕๑๔ ตามกฎ
มหาเถรสมาคม บัดนี้เจริญวัยได้ ๗๐ ปีเศษแล้ว ปัจจุบันเป็นเจ้าอาวาสวัดสุทัศนเทพวราราม
เจ้าคณะภาค ๑ และรักษาการเจ้าคณะใหญ่หนใต้ ยังมีชีวิตอยู่

๑๒.๙. พระธรรมปิฎก (สนธิ เขมจารี ป.ธ. ๙) เจ้าอาวาสองค์ปัจจุบัน

ชาติภูมิ เกิดที่ตำบลเบิกไพร อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี เมื่อวันที่ ๒๐ มีนาคม
๒๔๕๓ วันจันทร์ แรม ๖ ค่ำ เดือน ๔ ปีจอ

วันที่ ๒๙ กรกฎาคม ๒๔๖๗ วันจันทร์ แรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๘ ปีชวด ย้ายมาศึกษา
พระปริยัติธรรมอยู่กับ พระวิเชียรธรรมคุณธาร (ยัง ปุณณวาทฺโณ ป.ธ. ๕) ที่วัดพระเชตุพน
พระนคร

วันที่ ๒๗ มิถุนายน ๒๔๖๘ วันเสาร์ ขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๘ ปีฉลู บรรพชาเป็นสามเณร
ณ วัดพระเชตุพน สมเด็จพระวันรัต (ติสสทตฺตมหาเถร เผื่อน ป.ธ. ๙) วัดพระเชตุพน เป็น
พระอุปัชฌาย์

วันที่ ๖ มิถุนายน ๒๔๗๔ วันเสาร์ แรม ๖ ค่ำ เดือน ๗ ปีมะแม อุปสมบทเป็น
พระภิกษุ ณ วัดพระเชตุพน สมเด็จพระพุทธาจารย์ (ธมฺมสรมหาเถร เข้ม ป.ธ. ๖) วัดพระ-
เชตุพน เป็นพระอุปัชฌาย์ พระครูพิศาลสรีกิจ (ปุณณสิริมหาเถร พัก) วัดท่าเลทัย อำเภอบางปะอิน
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และสมเด็จพระวันรัต (ติสสทตฺตมหาเถร เผื่อน ป.ธ. ๙)
วัดพระเชตุพน เป็นพระกรรมวาจาอนุสาวนาจารย์

พ.ศ. ๒๔๙๑ สอบได้ประโยค ป.ธ. ๙

พ.ศ. ๒๔๙๑ เป็นพระภิกษุวงศ์

พ.ศ. ๒๔๙๕ เป็นพระราชาคณะชั้นราชในนามเดิม

พ.ศ. ๒๕๐๐ เป็นพระเทพเวที

พ.ศ. ๒๕๐๔ เป็นพระธรรมปิฎก

พ.ศ. ๒๕๑๘ ย้ายจากวัดพระเชตุพน ไปเป็นเจ้าอาวาสวัดบ้านโป่ง เจ้าคณะอำเภอ
บ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี

พ.ศ. ๒๕๔๐ ย้ายจากวัดบ้านโป่ง ไปอยู่วัดเพชรสมุทร อำเภอเมือง จังหวัดสมุทร-
สงคราม ต่อมาได้รับหน้าที่เป็นเจ้าคณะจังหวัดสมุทรสงคราม เจ้าคณะภาค ๑๕ และกรรมการ
มหาเถรสมาคม

วันที่ ๒๑ พฤษภาคม ๒๕๑๔ ได้รับพระบัญชาแต่งตั้งให้เป็นเจ้าอาวาสวัด
ปทุมคงคา

วันที่ ๕ กรกฎาคม ๒๕๑๔ ย้ายมาอยู่วัดปทุมคงคา

พ.ศ. ๒๕๑๕ เป็นพระธรรมวโรดม (รองสมเด็จพระราชาคณะ)

๑๓. จำนวนพระภิกษุ—สามเณร

ปี พ.ศ. ๒๕๑๓ มีพระภิกษุสามเณรจำพรรษา รวมทั้งหมด ๑๑๖ รูป โดยแยกได้ ดังนี้

พระภิกษุ

๑. พระราชาคณะ ๑ รูป
๒. พระครูสัญญาบัตร ๒ รูป
๓. พระครูฐานานุกรม ๓ รูป
๔. พระเปรียญ ๒๘ รูป
๕. พระเรียนธรรมและพระนวกะ ๕๗ รูป

รวม ๘๑ รูป

สามเณร

๑. สามเณรเปรียญ ๑ รูป
๒. สามเณรเรียนธรรมและบาลี ๓๔ รูป

รวม ๓๕ รูป

ปี พ.ศ. ๒๕๑๔ มีพระภิกษุ สามเณร จำพรรษา รวมทั้งหมด ๑๓๕ รูป โดยแยกได้

ดังนี้

๑. พระภิกษุ ๘๗ รูป
๒. สามเณร ๓๘ รูป
- รวมทั้งหมด ๑๓๕ รูป
- ศิษย์วัด ๔๖ คน

๑๔. ไวยาวัจกรของวัด

ไวยาวัจกรของวัดนี้ ไม่มีหลักฐานว่า ใครบ้างเป็นไวยาวัจกร (มรรคทายก) เท่าที่สืบทราบได้ในระยะเวลาอันสั้นนี้ คือ

๑. นายเหมื่อน เกิดปัญญา (ถึงแก่กรรม)

๒. นายเขียน ทิพยบุญทอง อดีตครูใหญ่ ร.ร. เทศบาลวัดปทุมคงคา ได้ทำหน้าที่เป็นไวยาวัจกรของวัดมานาน เนื่องจากผู้แต่งตั้งมรณภาพ จึงหมดสภาพไปด้วย

พระวิสุทธรังษีอาจารย์ ผู้รักษาการเจ้าอาวาสจึงแต่งตั้งให้

๑. พ.ต.อ. สังข์ เฝ้าพิมพ์

๒. นายเสถียร กู้ประเสริฐ และ

๓. นายถวิล บันจิตร เป็นไวยาวัจกร

พระวิสุทธรังษีอาจารย์ พันหน้าที่จากผู้รักษาการเจ้าอาวาส เมื่อวันที่ ๓๐ เมษายน พ.ศ. ๒๕๑๔ ไวยาวัจกร ก็หมดสภาพไปด้วย พระธรรมปิฎก เจ้าอาวาส ปัจจุบัน สั่งให้เป็นผู้รักษาการแทนตำแหน่งไวยาวัจกรไปก่อนจนกว่าจะได้มีการแต่งตั้งใหม่

๑๕. รัชกาลที่ ๕ เสด็จพระราชดำเนิน

พระราชทานผ้าพระกฐิน

กำหนดการเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานผ้าพระกฐิน พระอารามหลวง วันที่ ๒๒-๒๓-๒๔-๒๕-๒๖-๒๗-๒๘-๒๙ ตุลาคม

ร.ศ. ๑๑๐ (พ.ศ. ๒๔๓๔)

ด้วย จหมื่นรัตนโกษา ปลัดกรม รับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า ทรงพระราชศรัทธา บำเพ็ญพระราชกุศลถึงกำหนดพระสงฆ์ปวารณาพรรษาแล้ว จะได้เสด็จพระราชดำเนิน พระราชทานกฐินพระอารามหลวง เหมือนอย่างทุกปี ได้เสด็จพระราชดำเนินทางชลมารค สดลมารค เหมือนอย่างทุกปี อนึ่ง ให้พระวรพุลิโกไคย พระอุไทยเทพนน จ่ายเลขให้พันพรหมราช บรรจุเรือทั้ง ๑๑ กู้ แขงหน้า ๔ หลัง ๒ รวม ๖ ลำ ญวน ๔ เสือ ๒ รวม ๖ ลำ อาสาหกเหล่า เรือกลองแขก ๒ ลำ เรือประตู่ หน้า ๒ หลัง ๒ รวม ๔ ลำ ให้เร่งจ่ายให้พอลำ

อนึ่ง ให้มหาดไทย กลาโหม สัสดี หมายบอกเจ้าพนักงาน ทั้งนี้ ไปเตรียมคอยแห่
นำ ตาม รับเสด็จ จุกช่องรายทาง ล้อมวงให้พร้อมจงทุก ๆ พนักงาน ให้ทันกำหนด แต่เวลา
เช้า ๓ โมง จะได้เสด็จ ฯ

วันที่ ๒๒ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๐ วัดราชประดิษฐ์ ที่ ๑ วัดบวรนิเวศ ที่ ๒ วัดเทพ-
ศิรินทราวาส ที่ ๓ วัดมหาธาตุ ที่ ๔ รวม ๔ พระอาราม กระบวนรถม้า

วันที่ ๒๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๐ วัดจักรวรรดิราชาวาส ที่ ๑ วัดสัมพันธวงศาราม ที่ ๒
วัดปทุมคงคา ที่ ๓ รวม ๓ พระอาราม กระบวนราบ

วันที่ ๒๔ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๐ วัดพระเชตุพนที่ ๑ วัดราชบูรณะ ที่ ๒ วัดราชบพิธ ที่
๓ วัดสุทัศนเทพวราราม ที่ ๔ รวม ๔ พระอาราม กระบวนราบ

วันที่ ๒๖ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๐ วัดอรุณราชวราราม ที่ ๑ วัดโมลีโลกยาราม ที่ ๒
วัดหงษ์รัตนาราม ที่ ๓ วัดราชสิทธิาราม ที่ ๔ รวม ๔ พระอาราม กระบวนเรือ

วันที่ ๒๗ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๐ วัดมกุฏกษัตริยาราม ที่ ๑ วัดโสมนัสวิหาร ที่ ๒
วัดบรมนิวาส ที่ ๓ รวม ๓ พระอาราม กระบวน.....

วันที่ ๒๘ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๐ วัดระฆังโฆสิตาราม ที่ ๑ วัดกัลยาณมิตร ที่ ๒
วัดบพิตรพิมุข ที่ ๓ รวม ๓ พระอาราม กระบวน.....

วันที่ ๒๙ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๐ วัดจันทาราม ที่ ๑ วัดนางนอง ที่ ๒ วัดราชโอรส-
วราราม ที่ ๓ รวม ๓ พระอาราม กระบวน.....

อย่าให้ขาดได้ตามรับสั่ง

หมายมา ณ วันที่ ๑๘ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๐

เวรนายชำนาญ

พระวรพุดี

สำหรับ ปี ๒๔๑๔ นี้ ทรงพระราชทานให้แก่เทศบาลนครกรุงเทพมหานครนำมถวาย ณ พระ-
อารามนี้.

พุทธสสุ ภควโต ปรีนิพพานโต ปณฺจสตาธิกานํ ทวีนํ วสุสสทสฺสานมุปริ จตุททสนนํ
สทานมจฺเจเน กตายํ ปทุมคงคารามสฺส เจวเนวสิกมทาเถรสฺส จ ปวตฺติกา เขมวิสาลเณ มยา

ทุกขปฺปตฺตา จ นิทุกฺขา ภัยปฺตฺตา จ นิพฺภยา

โสภปฺปตฺตา จ นิสุโสกา ปรีสาสุ วิโรจเรติ ๐

(คัดจาก หมายรับสั่ง รัชกาลที่ ๕ รัดนโกสินทรศก ๑๑๐ จุลศักราช ๑๒๕๓ เลขที่ ๑๘ กระดาษสา)

สารบัญ

	หน้า
๑. ประเภทชั้นชนิกของวัด	(๑)
๒. ตำบลที่ตั้งของวัด	(๑)
๓. เขตและอุปการะของวัด	(๑)
๔. ชื่อของวัด	(๑)
๕. ผู้สร้างวัด	(๑)
๖. เขตพุทธาวาส	(๓)
๖.๑. พระอุโบสถ	(๓)
๖.๒. พระประธาน	(๔)
๖.๓. พระปรารักษ์	(๔)
๖.๔. พระวิหาร	(๔)
๖.๕. พระพุทธรูปปางจำลอง	(๕)
๖.๖. พระเจดีย์โบราณ	(๕)
๖.๗. ของหลวงที่พระราชทานไว้ประจำพระอุโบสถ	(๖)
๖.๘. โพรตลังกา	(๖)
๖.๙. แท่นหินประหารกบฏ	(๖)
๗. เขตสังฆาวาส	(๗)
๗.๑. คณะใน	(๗)
๗.๒. คณะนอก	(๗)
๗.๓. กุฎีเจ้าอาวาส	(๗)
๗.๔. ศาลาการเปรียญ	(๗)
๗.๕. หอระฆัง	(๙)
๗.๖. ฌาปนสถาน	(๙)
๗.๗. โรงเรียนพระปริยัติธรรม	(๙)
๗.๘. หอไตร	(๙)

	หน้า
๘. เขตจัดผลประโยชน์	(๑๐)
๙. การศึกษาในวัด	(๑๐)
๙.๑. ยอดจำนวนภิกษุ—สามเณรสมัครสอบความรู้บาลีศกต่าง ๆ	(๑๑)
๑๐. โรงเรียนภาษาไทย	(๑๒)
๑๐.๑. รายนามครูใหญ่—อาจารย์ใหญ่	(๑๓)
๑๐.๒. โรงเรียนเทศบาลวัดปทุมคงคา	(๑๓)
๑๑. ความเจริญและความเสื่อมของวัด	(๑๗)
๑๒. ลำดับเจ้าอาวาส	(๑๘)
๑๒.๑. พระวิเชียรมนี (มาก)	(๑๘)
๑๒.๒. สมเด็จพระพุฒาจารย์ (ศรี)	(๑๙)
๑๒.๓. พระครูกัลยาณคุณ (กลิ้ง)	(๒๒)
๑๒.๔. พระครูธรรมสารโสภณ (โชติ)	(๒๒)
๑๒.๕. พระปรากรมมุนี (เปลี่ยน)	(๒๔)
๑๒.๖. พระปรากรมมุนี (จีบ)	(๒๔)
๑๒.๗. พระเทพปริยัติ (ดำ)	(๒๖)
๑๒.๘. พระวิสุทฐิวงศาจารย์ (เสวียม)	(๒๘)
๑๒.๙. พระธรรมปิฎก (สนธิ์)	(๓๑)
๑๓. จำนวนพระภิกษุ—สามเณร	(๓๒)
๑๔. ไวยาวัจกรของวัด	(๓๓)
๑๕. รัชกาลที่ ๕ เสด็จพระราชดำเนินพระราชทานผ้าพระกฐิน	(๓๓)

สิ่งละอันพันละน้อย

	หน้า
พระที่นั่งอมรินทร์	๑
พระมณฑปวัดพระแก้ว	๓
กลิ้ง และ พรหม	๔
พระแสงธวัชวรุช	๖
วันจักรี	๘

ฉัตรมงคล	๑๐
อานม้าอะแซหุ่นกี้	๑๑
พระโกศ	๑๓
เครื่องสูง	๑๕
คันฉ่อง	๑๖
มงกุฎ กับ ชฎา	๑๘
พระมาลาเปี้ยว	๒๐
พระปรารักษ์หน้าวัดพระแก้ว	๒๑
การปฏิสังขรณ์วัดพระแก้ว	๒๓
หอบพระนาถ	๒๔
ข้อฟ้า ปราณี	๒๕
ภาพจากฝาผนัง	๒๖
เครื่องแต่งกายขุนนาง	๒๘
การเล่นสี่	๒๙
การเล่นสี่ ๒	๓๑
กางเกง—ผ้าถุง	๓๒
ทรงผมของคนไทย	๓๔
มหาดเล็กไล่กา	๓๖
พระพิไชยเสนา	๓๗
มหาด	๓๘
รถประเทียบ	๔๐
กองทัพไทย	๔๑
ตำรวจไทย	๔๒
ชาวที่	๔๔
กำแพงวัง	๔๕
พระระเบียง	๔๖
ภาษาในวัง	๔๘
ราชาศัพท์	๕๐

ราชาศัพท์ ตอน ๒	๕๒
พระราชวังบางปะอิน	๕๓
สวัสดิ์	๕๕
ตึกลี	๕๖
ม้า	๕๘
ธงชาติ	๖๐
ช่างสิบหมู่	๖๑
ประเพณีสืบวงศ์	๖๓
การสวมมงคล	๖๔
บังไฟ	๖๕
การหมั้น	๖๗
การรับหมั้น	๖๙
วันเกิด	๗๑
รูปเทียนถวายบังคมลาถึงแก่กรรม	๗๒
รูปเทียนแพ	๗๔
วันขวัญเดือน	๗๖
การนับญาติ	๗๘
การละเล่น	๗๙
เพื่อนพ้องเมือง	๘๐
เพื่อนม่านมุยเชียงตา	๘๑
พ้องเจิง	๘๒
บทละครเก่า	๘๔
ลิเก	๘๖
ละครตึกคำบรรพ์	๘๘
ละครพูด	๙๐
ละครร้อง	๙๒
ละครพูดสลับลำ	๙๔
ละครพม่า	๙๕
นกเขย	๙๖

สิ่งละอันพันละน้อย

โดย

สมภาพ จันทระภา

“พระที่นั่งอมรินทร์”

พระที่นั่งอมรินทร์เป็นท้องพระโรงของพระมหामณเฑียร ซึ่งเดิม ในรัชกาลที่ ๑ มีนามว่า “พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน” นามเดียว รัชกาลต่อมาพระราชทานนามหลังขวางว่า พระที่นั่งไพศาลทักษิณ และท้องพระโรงข้างหน้าว่า พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ๖ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ๖ นี้ เมื่อแรกสร้างเป็นท้องพระโรง คือ ไม่มีฝากัน มามีฝากันเมื่อในรัชกาลที่ ๓ พื้นของพระที่นั่งองค์นี้ ต่ำกว่าพระที่นั่งไพศาล ๖ มีพระทวารติดต่อกัน ๓ พระทวาร พระทวารกลางใช้ได้เฉพาะพระองค์พระมหากษัตริย์เสด็จออกขึ้นพระที่นั่งบุษบกมาลา ซึ่งตั้งอยู่ในพระที่นั่งอมรินทร์ ๖ ตรงกับพระทวาร พระที่นั่งบุษบกมาลา ซึ่งมีท้ายเกรินี้ มีว่ากันเป็น ๒ นัย นัยหนึ่งว่า รัชกาลที่ ๓ ทรงสร้าง นัยหนึ่งว่า สร้างมาแต่รัชกาลที่ ๑

สมุคตเขียนที่มีอยู่ในหอสมุด ๖ มีภาพบุษบกมาลาองค์นี้ เขียนร่างในรัชกาลที่ ๓ เมื่อรับทูตอเมริกัน ไม่สูงเท่าในปัจจุบัน จึงเชื่อตามนัยที่ว่า สร้างในรัชกาลที่ ๑ และยกให้สูงขึ้นในรัชกาลที่ ๓ เช่นเดียวกับยกบุษบกพระแก้วมรกต เพราะอัมพจารย์ที่ขึ้นพระที่นั่งบุษบกมาลากับอัมพจารย์พระทวาร กินกันไม่สนิท

พระที่นั่งองค์นี้ เดิมใช้เป็นที่นั่งเสด็จออกในงานพระราชพิธีสำคัญ ๆ สองข้างตั้งฉัตร ๗ ชั้น ต่อมา ประดิษฐานพระแท่นเศวตฉัตรไว้เป็นที่ประทับหน้าพระที่นั่งบุษบกมาลา กรันถึงรัชกาลที่ ๖ โปรดให้ย้ายพระแท่นเศวตฉัตรที่ตั้งอยู่หน้าบุษบกมาลา ไปไว้หน้าพระที่นั่งจักรพรรดิ ๖ และพระองค์ได้เสด็จออกประทับในบุษบกมามาลาพิมานในงานงานมหาสมากมพระราชพิธีเฉลิมพระชนม์พรรษา แต่ตั้งพระเก้าอี้ในนั้น เพื่อสะดวกแก่การประทับ มาในรัชกาลที่ ๗ ไม่โปรด ตรัสสั่งให้นำพระแท่นเศวตฉัตรกลับมาตั้งไว้ตรงที่เดิม ในพระที่นั่งบุษบกมาลา ประดิษฐานพระพุทธรูป

พระแท่นเศวตฉัตรซึ่งกันฉัตรเก้าชั้นนั้น ประทับได้แต่พระมหากษัตริย์ในงานพระราชพิธี แต่บางครั้งก็โปรดให้พระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์ เช่น ในรัชกาลที่ ๖ พระองค์เจ้า พระสถาพร ฯ เสด็จขึ้นไปถวายพระธรรมเทศนาบนพระแท่น เพื่อศิริมงคล

พระที่นั่งอมรินทร์ ฯ นี้ ตั้งอยู่ในเขตพระราชฐานชั้นกลาง มีกำแพงแก้วล้อม ๓ ด้าน ด้านใต้ติดกับพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ดังกล่าวแล้ว ด้านเหนือ ซึ่งเป็นด้านหน้า มีพระทวาร ๓ ช่อง อีก ๒ ด้าน มีด้านละช่องในหมายรับสั่งรัชกาลที่ ๓ ครั้งรับทูตอเมริกัน ความละเอียดถี่ถ้วน ใครเฝ้าตรงไหน ๆ มีผังระบุไว้ เห็นได้ง่ายเป็นหมายรับสั่งที่มีคุณค่าอย่างยิ่ง

“พระมณฑปวัดพระแก้ว”

ในวัดพระแก้วมีอาคารอย่างวิเศษอยู่หลังหนึ่ง คือ พระมณฑป สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ๖ ทรงพระนิพนธ์ไว้ว่า ปราสาท มณฑป บุษบก ตามความเข้าใจอย่างไทย คือ อาคารที่มีรูปแบบเดียวกัน ผิดแต่ขนาดรูปแบบนั้น คือ เป็นอาคารเหลี่ยม หลังคายอด บุษบกเล็กกว่าเพื่อน ขนาดใช้เป็นที่พัก หรือประดิษฐาน พระมณฑปใหญ่ขึ้นมา ใช้เป็นที่ประดิษฐานของใหญ่ เช่น พระพุทธรูป พระพุทธรูป ถ้ำมณฑปนั้น มีมุขยื่นออกไปเรียก ปราสาท ใช้เป็นที่ประทับ หรือประดิษฐานปูชนียวัตถุ เช่น พระที่นั่งคฤศติมหาปราสาท

มณฑปนี้ สร้างในรัชกาลที่ ๑ ขนาดใหญ่ ผนังรอบลายเทพนม แกะสลักลวดลาย ปิดทองประดับกระจกทั่วไป ผนังมีซุ้มประตูเข้าสู่ภายในพระมณฑป ๔ ด้าน บานประตูทั้ง ๔ ด้าน ประดับมุกต์เป็นลายงอนงามที่ทั้งพระมณฑป เรียกว่า ไฟที่ นั้น มีบันไดนาคเป็นทางขึ้นลงตรงกับประตู มุมไฟที่หน้าเส้าบัว ตั้งพระพุทธรูปศิลา

ภายในพระมณฑปปูด้วยเสื่อเงินสานเต็มทั้งพื้น ตั้งตู้ทรงมณฑปประดับมุกต์ลวดลายงาม คุมการสร้างโดย เจ้าพระยามหาเสนา (บุณนาค) ตู้นี้ เก็บพระไตรปิฎกที่ทำสังคายนาในรัชกาลที่ ๑ ขนาดใหญ่กว่าประตูถ้าจะนำตู้ออก ต้องรื้อประตู หรือรื้อตู้ อย่างใดอย่างหนึ่ง

ความงามของมณฑปนี้ มิได้ด้อยลงไปเลย แม้จะมีเจดีย์ทองมาประดิษฐานทางด้านตะวันตกมีปราสาทพระเทพบิดรทางตะวันออกในชั้นหลัง ๆ โครชมแล้วเป็นที่จำเริญตา เป็นที่ที่ควรจะพาเด็ก ๆ ไปชมให้คุ้นตา ให้รู้จักของสวย ของงาม อารมณ์จะได้ประณีตยิ่ง ๆ ขึ้น

“กลิ้ง และ พรหม”

ในกฎมณเฑียรบาลเก่าที่ว่าด้วยพระราชพิธีเดือนสิบเอ็ด บรรยายถึงกระบวนเสด็จพระราชดำเนินของพระเจ้าแผ่นดิน และฝ่ายใน คือ สมเด็จพระอัครมเหสี ๑ พระภรรยาเจ้า ๑ แม่อัยว์เมืองซ้าย คือ พระราชเทวี ๑ แม่อัยว์เมืองขวา คือ พระอัครชายา ๑ ทั้ง ๔ พระองค์นี้ กระบวนอิสริยยศไม่เสมอกันดูได้จากเครื่องสูงของพระเจ้าแผ่นดิน มี เศวตฉัตร ๙ ชั้น และ ๗ ชั้น ๕ ชั้น ๔ ชั้น ๓ ชั้น กลิ้ง แลพรหม ๓๒

ของสมเด็จพระอัครมเหสี มี ฉัตร ๕ ชั้น ๔ ชั้น ๓ ชั้น กลิ้ง แลพรหม ๑๖

ของพระภรรยาเจ้า มี ฉัตร ๓ ชั้น ๒ ชั้น กลิ้ง แลพรหม ๘

ของพระราชเทวี มี ฉัตร ๒ ชั้น แลบัวหงาย กลิ้ง แลพรหม ๘

ของพระอัครชายา มี ฉัตร ๒ ชั้น แลบัวหงาย กลิ้ง แลพรหม ๘

“กลิ้ง” ก็คือ “กลิ้ง” ซึ่งเป็นนาม แปลว่า พระกลด (ร่วมชั้นเดียว) ไม่ใช่ “กลิ้ง” ซึ่งเป็นกิริยา อันพอจะเข้าใจได้ว่า ในแต่ละกระบวนมีพระกลดไว้กันแดด กันฝน มีเจ้าพนักงานเชิญถวาย แต่ “พรหม” คือ อะไร เป็นคำถามที่หาคำตอบได้ไม่ยาก เพราะสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ๖ และเจ้าคุณ พระยาอนุমান ๖ ท่านค้นคว้าและโต้ตอบกันไปมาถี่ถ้วน จนได้ความว่า “พรหม” แปลว่า “ขน” ใช้ทำเป็นแสคั่นยาว เชิญไปในกระบวน แต่ไม่ได้เชิญเฉย ๆ คงเชิญอย่างสลับสับไปถวายเพื่อไล่แมลงต่าง ๆ มีผึ้ง ต่อ แตน ไม่ให้มาเกาะ

ที่เขียนว่า “กลิ้ง” แลพรหม ๓๒” นั้น ต้องแปลว่า มีพระกลด ๑ และมีแสคั่นยาว ขนจามรี ๓๒ เพราะ “พรหม” ซึ่งแปลว่า ขน และขนนั้น เป็นขนจามรี (คล้ายงัวหางเหมือนม้า มีในอินเดียมาก) ต่อมา พรหม กลายเป็น “จามร” และหมดสภาพจากแสกลายเป็นแผ่นแบน ๆ ทำด้วยวัสดุต่าง ๆ รูปคล้ายพัด และในสมัยรัชกาลที่ ๔ เปลี่ยนเป็นใช้พุ่มดอกไม้เงิน ดอกไม้ทอง ให้คนแต่งเชียว แต่งแฉก คือ เรียกว่า อินทร์ พรหม เดินในกระบวน แทนจามร

ที่แยกนั้น เพราะปรากฏในกระบวนของเทวรูป ซึ่งเชิญในพิธีนั้นว่า “เอาราชยาน แลพรหม ๑๖ มารับ” ไม่มี “กลิ้ง” มาด้วย เหมือนเชิญเสด็จพระราชดำเนิน

“พระมณฑปวัดพระแก้ว”

ในวัดพระแก้วมีอาคารอย่างวิเศษอยู่หลังหนึ่ง คือ พระมณฑป สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ๖ ทรงพระนิพนธ์ไว้ว่า ปราสาท มณฑป บุษบก ตามความเข้าใจอย่างไทย คือ อาคารที่มีรูปแบบเดียวกัน ผิดแต่ขนาดรูปแบบนั้น คือ เป็นอาคารเหลี่ยม หลังคายอด บุษบกเล็กกว่าเพื่อน ขนาดใช้เป็นที่พัก หรือประดิษฐาน พระมณฑปใหญ่ขึ้นมา ใช้เป็นที่ประดิษฐานของใหญ่ เช่น พระพุทธรูป พระพุทธรูป ถ้ามณฑปนั้น มีมุขยื่นออกไปเรียก ปราสาท ใช้เป็นที่ประทับ หรือประดิษฐานปูชนียวัตถุ เช่น พระที่นั่งสุทิสมหาปราสาท

มณฑปนี้ สร้างในรัชกาลที่ ๑ ขนาดใหญ่ ผนังรอบลายเทพนม แกะสลักลวดลาย ปีกทองประดับกระจกทั่วไป ผนังมีซุ้มประตูเข้าสู่ภายในพระมณฑป ๔ ด้าน บานประตูทั้ง ๔ ด้าน ประดับมุกต์เป็นลายงอนงามที่ทั้งพระมณฑป เรียกว่า ไฟที่ นั้น มีบันไดนาคเป็นทางขึ้นลงตรงกับประตู มุมไฟที่หน้าเสาบัว ทั้งพระพุทธรูปศิลา

ภายในพระมณฑปปูด้วยเสื่อเงินสานเต็มทั้งพื้น ทั้งตู้ทรงมณฑปประดับมุกต์ลวดลายงาม คุมการสร้างโดย เจ้าพระยามหาเสนา (บุญนาค) ตู้นี้ เก็บพระไตรปิฎกที่ทำสังคายนาในรัชกาลที่ ๑ ขนาดใหญ่กว่าประตูถ้าจะนำตู้ออก ต้องรื้อประตู หรือรื้อตู้ อย่างใดอย่างหนึ่ง

ความงามของมณฑปนี้ มิได้ด้อยลงไปเลย แม้จะมีเจดีย์ทองมาประดิษฐานทางด้านตะวันตกมีปราสาทพระเทพบิดรทางตะวันออกในชั้นหลัง ๆ ใครชมแล้วเป็นที่จำเริญตา เป็นที่ที่ควรจะพาเด็ก ๆ ไปชมให้คุ้นตา ให้รู้จักของสวย ของงาม อารมณ์จะได้ประณีตยิ่ง ๆ ขึ้น

“พระแสงอัมรินทร์”

ในงานราชาภิเษกสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นประทับพระที่นั่งภัทรบิฐ ท่ามกลางเสียงสังข์ เมื่อสุดเสียงสังข์ พระราชครู พราหมณ์ จะกราบบังคมทูลเฉลิมพระปรมาภิไธย และถวายเครื่องราชกกุธภัณฑ์ และเครื่องประดับพระราชอิสริยยศ แล้วทรงรับ พราหมณ์จะเป่าสังข์ โห่ลั่นฆ้องชัย เจ้าพนักงานขับไม้บัณเฑาะว์ ประโคมไตรสังข์มหิทธิกรรมเครื่องดุริยางคเครื่องจะเข้เครื่องที่กราบบังคมทูลไว้ ให้พระราชครูถวายตามลำดับ ในบรรดาเครื่องที่ถวายนั้น ชุดสุดท้ายเป็นชุดพระแสงสำคัญมีอยู่ ๘ องค์ด้วยกัน เรียกว่า พระแสงอัมรินทร์ ซึ่งมี

- ๑) พระแสงหอกเพชรรัตน์
- ๒) พระแสงดาบเขลย
- ๓) พระแสงตรี
- ๔) พระแสงจักร
- ๕) พระแสงเขนมีดาบ
- ๖) พระแสงธนู
- ๗) พระแสงของจ้าวแสนพลพ่าย
- ๘) พระแสงปืนคาบซุกข้ามแม่น้ำสะโตง

ทรงรับแล้ว มหาเสวกผู้เชิญ รับไปยืนเชิญอยู่ข้างหลังพระที่นั่งภัทรบิฐ

สำหรับรายการที่ ๕ นั้น มีอยู่ด้วยกัน ๒ องค์ ซึ่งนับเป็นองค์เดียว คือ มีทั้งพระแสงเขน และดาบ อยู่ด้วยกัน การที่เรียกเครื่องป้องกันศาสตราวุธว่า พระแสง นั้น จะสังเกตได้จากพระแสงอัมรินทร์ ท่านไม่เรียกว่า พระแสงดาบมีเขน แต่เรียกว่า พระแสงเขน

เรื่องของเขนเป็นเรื่องที่จะต้องพูดกันอีกมาก เพื่อความเข้าใจอันถูกต้อง ถึงแม้ว่าจะเป็นการลำบากก็ตามที เพราะได้มีการพิมพ์เผยแพร่ผิด ๆ จากทางราชการแห่งหนึ่งมาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๔ ซึ่งเป็นเวลาที่ไม่มีผู้รู้จะหักท้วงได้ หนังสือคู่มือเตลงฟ่ายที่ใช้เรียนกันใน พ.ศ. ๒๔๗๔-๒๔๗๕ ยังเรียกถูกต้องอยู่ คืออันกลมเรียกเขน อันสี่เหลี่ยมเรียกโล่ ความไม่ถูกต้องนี้แพร่หลายมากจนในหนังสือของทางราชการที่สำคัญก็เข้าใจผิดตามไป หลังจากที่ได้ใช้กันมาอย่างน้อย ๑๕๐ ปีแล้ว มีหลักฐานปรากฏอยู่จนกระทั่งมาถึงตราของกรมตำรวจ ซึ่งเป็นตราเขน ก็เรียกว่าตราโล่ อยู่จนทุกวันนี้

หลักฐานที่ได้จากจดหมายเหตุราชินิกุลตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ คู่มือเตลงฟ่าย และบันทึกความรู้ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ๗

“วันจักรี”

วันที่ ๖ เมษายน เรียกกันว่า “วันจักรี” มาตั้งแต่รัชกาลที่ ๖ เพราะพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า ๖ ทรงพระกรุณาโปรด ๖ ให้เรียก โดยทอดพระเนตรเห็นว่า ประชาชนถือเป็นวันสำคัญพากันไปบูชาอดีตบูรพกษัตริราชแห่งพระราชวงศ์จักรี ณ ปราสาทพระเทพบิดร มากมายในวันเปิดปราสาทให้บูชา

คนไทยนั้น ถือตามพระพุทธเจ้าที่ว่า การบูชาคนที่ควรบูชา เป็นมงคลอันสูงสุด ก็พระมหากษัตริย์ในพระราชวงศ์จักรีทุกพระองค์ ล้วนแต่ควรบูชาอย่างยิ่ง เพราะทรงธรรมทศพิธทรงมีธรรมของพระจักรพรรดิครบถ้วนทั้ง ๑๒ ประการ เรียกว่า จักรวรรดิวัตร ทรงมีสังคหวัตถุธรรม อันเป็นธรรมที่พระราชาพึงมี นอกไปจากราชธรรม ธรรมอื่น ๆ ที่พุทธศาสนิกชนพึงมี ท่านทุกพระองค์ก็บำเพ็ญพร้อม ปรากฏอยู่ในพงศาวดารสมกับปฐมบรมราชโองการตอนหนึ่งที่พระราชทานไว้ว่า จะครองแผ่นดินโดยธรรม เพื่อประโยชน์สุขแห่งมหาชนชาวสยาม ทุกพระองค์พระราชทานไว้เช่นนี้ ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ๖ ปฐมกษัตริย์แห่งบรมราชจักรีวงศ์

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ๖ ท่านทรงมีพระราชปณิธานของท่านในการครองเมืองว่า

“ตั้งใจจะอุปถัมภ์

ยอยกพระพุทธศาสนา

ป้องกันขอบเขตต์เสมา

รักษาประชาชนและมนตรี”

พระราชปณิธานนี้ สืบทอดมาทุกรัชกาล ไม่มีเว้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ๖ นั้น ทรงงานหนัก ตรากตรำมาก ต้องออกรบ รับผิดชอบในการสงครามตั้งแต่พระชนม์พรรษา ๓๐ เศษ จนทรงพระชนม์ เป็นราชการทัพใหญ่ถึง ๑๐ กว่าครั้ง กรำแดด กรำฝน ขึ้นเขา ลงห้วย นับครั้งไม่ถ้วน แทบจะทั้งพระชนม์ชีพเสียก็หลายครั้ง แต่ด้วยความที่พระทัยสุขุมเยือกเย็น ทรงพระปรีชาสามารถกล้าหาญ จึงนำคนน้อยสู้คนมากได้ มิฉะนั้น จะเสียเอกราช ตั้งแต่สร้างกรุงเทพ ๖ ยังไม่เสร็จ

นอกจากสร้างกรุงเทพ ฯ เป็นราชธานีแล้ว ทรงฟื้นฟูวัฒนธรรมนานาประการ วิชา
อาราม พระพุทธปฏิมาที่กระจัดกระจายอยู่ในเมืองร้างก็ทรงรวบรวมมารักษาไว้ให้เป็นสมบัติ
ของชาติ พระธรรมก็ส่งคายนาให้บริสุทธ์ผุดผ่อง สร้างขึ้นใหม่ให้เป็นหลัก พระสงฆ์ก็ทรงเลือกไว้
ที่บริสุทธ์ศีล มีปัญญาความรู้ ที่ปลอมบวชก็จำหน่ายให้ออกไป กฎหมายทั้งเก่าใหม่ ก็รวบรวม
ไว้ใช้เป็นหลักในการพิจารณา การเงินก็ทรงหา โดยค้าสำเภากับต่างประเทศ พอได้มีเงินจ่าย
ใช้สอยในการป้องกันประเทศ และพัฒนาบ้านเมืองที่แตกยับเยิน

พระราชวงศ์ที่สืบสันตติวงศ์ต่อมาอีก ๘ รัชกาล ก็ล้วนแต่เจริญด้วยพระเดชพระคุณ
พระกรุณา ทรงพระปรีชาสามารถแก้ปัญหาโดยเหมาะสมทุกพระองค์ นับแต่วัฒนธรรม
การป้องกันประเทศ การทำนุบำรุงพระศาสนา เศรษฐกิจการค้า การต่างประเทศ การปรับปรุง
พระศาสนา การเลิกทาส การปฏิรูป การปกครอง การสัมพันธ์กับนานาประเทศ การเริ่มต้น
ประชาธิปไตย ตลอดจนพระราชทานอิธิปไตยแก่ประชาชน และบำบัดทุกข์บำรุงสุขประชาชน
เป็นศูนย์รวมใจไทยทั้งชาติ ไม่ต้องเสียเอกราช อิธิปไตยให้แก่ชาติมหาอำนาจ พระบรมวงศานุวงศ์
ทรงมีส่วนเป็นอย่างยิ่งทุกแขนง ทุกสาขา เป็นที่ปรากฏแก่ตาโลก

ขอพระบรมราชวงศ์จักรีทรงพระเจริญยิ่งยืนนาน

“ฉัตรมงคล”

หลังจากพระราชพิธีฉัตรมงคล จะพระราชทานตราจุลจอมเกล้า เป็นดังนี้มาแต่แรก
สร้างตราในรัชกาลที่ ๕ ม.จ. จงจิตรถนอม ดิศกุล ทรงบันทึกไว้เกี่ยวกับการพระราชทานตรา
ซึ่งควรเป็นความรู้ในทางโบราณคดีไว้ว่า

“เมื่อได้รับพระราชทานตรากันหมดแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จะเสด็จลุก
ขึ้นยืน พระราชทานพรแก่ผู้ได้รับตราใหม่ มีพระราชดำรัสให้ไปถวายสักการบูชาพระบรมรูป
อดีตพระมหากษัตริย์ทั้ง ๔ รัชกาล ซึ่งประดิษฐานอยู่ ณ พระที่นั่งศิวาลัย เสด็จพระราชดำเนิน
ทางในตามทางถนน ผ่านตำหนักสมเด็จพระปิตุจฉา และตำหนักเจ้าคุณพระประยุรวงศ์ เข้าใน
สวนศิวาลัย ฝ่ายหน้าต้องเสด็จทางด้านนอก ทรงบูชาด้วยเทียนทอง รูปเงิน ๔ คู่ ดอกไม้
กระถงเล็ก ๆ ๔ กระถง บนพานลงยา พานทอง โต๊ะทอง พระบรมรูปอดีตพระมหากษัตริย์
๔ พระองค์นี้ ในรัชกาลที่ ๖ ได้เชิญพระบรมรูปจากพระที่นั่งศิวาลัยไปประดิษฐานไว้บนหอ
พระเทพบิดร ข้าพเจ้าได้เคยไปถวายบังคมพระบรมรูปตั้งแต่ได้รับพระราชทานตราจุลจอม-
เกล้าแล้วแทบทุกปี ถ้ามีการเลื่อนกรมด้วย เจ้านายที่ได้รับพระราชทานเลื่อนพระยศ จะต้อง
ถวายดอกไม้รูปเทียนแพ ส่วนดอกไม้นั้น ใส่กระถง แลมี ต้นไม้เงิน ต้นไม้ทอง ถวายเฉพาะ
พระมหาลี้คือ ๑ สมเด็จพระบรมราชินีนาถ ๒ สมเด็จพระบรมราชเทวี ๓ พระนางเจ้าพระราชเทวี
ต่อจากนั้นถวายเจ้านายที่มีพระชนมพรรษามากกว่า ถวายที่ห้องพระโรง พระที่นั่งไพศาลฯ มี
พวกพนักงานฝ่ายในคอยรับรูปเทียน”

พระคุณของท่านหญิงใหญ่ที่ทรงบันทึกไว้มีมากมาย เป็นคุณประโยชน์ในทางขนบ-
ประเพณีอันเป็นวัฒนธรรมของแผ่นดิน ดอกไม้รูปเทียนที่ท่านหญิงทรงนำไปบูชาตั้งแต่วันแรก
รับพระราชทานตราคือ ดอกไม้ ๑ กระถงมีกรวยครอบ รูปไม้ระกำ ๑ ดอก เทียน ๑ เล่ม
และปีต่อ ๆ มาจนตลอดพระชนมายุก็ทรงบูชาดังนี้ และจุฬาลงกรณ์ราชบัณฑิตยสถาน
เจ้านายทรงจุบูชาข้างใน ข้าราชการจุบูชาข้างนอก ไม่มีการถวายรูปเทียนแพ เพราะการบูชา
พระเจ้าแผ่นดินที่สวรรคตแล้วต้องจุบูชา การบูชาพระเจ้าแผ่นดินที่เสด็จอยู่ไม่ต้องจุเพียงแต่
เปิดกรวยดอกไม้ และกระถงดอกไม้ต้องวางบนรูป รูปวางบนเทียน เทียนวางบนพาน

“อานม้าอะแซหฺนุกี้”

เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าทรงรบกับอะแซหฺนุกี้ แม่ทัพพะม่าที่เมืองพิษณุโลกในสมัยกรุงธนบุรีเป็นราชธานีนั้น อะแซหฺนุกี้ได้ถวายของที่ระลึกไว้สองสามอย่าง ด้วยความนิยมว่าทรง แกล้วกล้าสามารถในการรบถึงต่อสู้กับอะแซหฺนุกี้โดยผลัดกันแพ้ผลัดกันชนะ

ของถวายคราวนั้นมีเครื่องม้าอยู่สำหรับหนึ่งประกอบด้วยอานและแผง อานเป็นอานอย่างพม่าทำด้วยไม้ว่าเป็นทอง ก็คือไม้ปลีทองคำเปลวตามแบบพม่าที่นิยมกัน ไม่ใช่ทองคำ เพราะอะแซหฺนุกี้จะมีอานม้าทองคำไม่ได้ ด้วยเกิณวสนา อานม้านี้ตกอยู่ในกรมม้ามาแต่ครั้งกรุงธนฯ จนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ ในกรุงรัตนโกสินทร์สมัยรัชกาลที่ ๓ กรมม้าอยู่ในกำกับของพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระพิทักษ์เทเวศร์ฯ ต้นราชสกุลกุญชร และอยู่ต่อมาจนถึงพระองค์เจ้าสิงหนาท พระโอรส เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ (ม.ร.ว. หลาน กุญชร) พระนัดดาซึ่งกำกับกรมม้าต่อเนื่องกันมา สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงฯ เคยทรงถามเจ้าพระยาเทเวศร์ฯ ถึงอานม้าของอะแซหฺนุกี้ เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ ทูลได้เพียงแผงม้า ส่วนอานนั้นผู้เก็บรักษาขณะนั้นหาไม่พบ ต่อมาสมเด็จพระกรมพระยาดำรงฯ เคยตรัสเรียกแผงจากกรมอัครราช (กรมม้า) ชั้นหลังมาทอดพระเนตร ก็จัดถวายไม่ถูก เพราะแผงม้าพม่าเหมือนๆ กันมีอยู่หลายแผง เพราะปนกับแผงม้าบรรณาการของมณฑลพายัพ

พระยาเทเวศร์ฯ (ม.ล. วรार्ห กุญชร) ซึ่งว่าราชการกรมม้าสืบต่อจากเจ้าพระยาเทเวศร์ฯ ได้พบอานม้าของอะแซหฺนุกี้ดังกล่าวในเวลาต่อมา และเก็บรักษาไว้ในราชการ เมื่อโอนกรมม้าไปให้กรมอัครราชในรัชกาลที่ ๖ ก็ได้โอนให้ไปเก็บรักษาไว้ด้วย ส่วนแผงนั้นพลัดไปปนกับแผงอื่นๆ กำหนดไม่ได้ แต่อานม้านั้นกำหนดได้โดยเจ้าคุณเทเวศร์ฯ ท่านได้บอกเล่าห้องๆ ของท่านให้ทราบที่สังเกตอยู่ที่ลายประดับอาน เป็นลายช่อ

อานมัตังกล่าวเดินทางไกลมากจากกรมอัครราชฯ ไปตามที่ต่าง ๆ แต่เคราะห์ดีไม่ได้
เดินทางออกไปนอกประเทศ ยังได้เห็นเป็นขวัญตาเมื่อไม่นานมานี้ เป็นอานพม่าทำด้วยไม้ขลิบ
ทองเหลือง ทองคำเปลวลอกหมดแล้ว ด้ายที่เรียกว่าด้ายฮ้อยยังอยู่ แต่ก่อนข้างจะแน่ใจว่าเป็น
อานดังกล่าว เพราะริตาของเจ้าพระยาเทเวศร์ฯ ซึ่งได้รับทราบไว้จากพระยาเทเวศร์ฯ ผู้พี่ได้ดู
ด้ายที่ปรากฏก็ค่อนข้างจะแน่ใจ

“พระโกศ”

ได้มีการศึกษาค้นคว้ากันหลายทางว่า การที่เกิดจัดให้พระศพประดิษฐานในพระโกศนั้นเกิดขึ้นเมื่อใด มาจากทางไหนแน่ๆ ก็ไม่สู้จะแน่นอนนัก จนเดี๋ยวนี้ ยังหาข้อยุติไม่ได้ ถึงแม้ว่าจะมีข้อสังเกตที่เมืองเพชรฯ ว่า ศพที่เมืองเพชรฯ แม้ไม่ใช่ศพเจ้า ศพขุนนาง ก็ลงโกศ ทำกันมาช้านาน การเมรุถึงดงามแพรวพราว ทำกันเข้มแข็งมาก งานสลักไม้ที่ใช้อยู่เสมอ ฝีมือช่างไทยทางเมืองเพชรฯ จึงยังแข็งแรงอยู่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อประทับที่เพชรบุรี ก็มีได้ทรงทักท้วง ด้วยเหตุที่ว่า เป็นประเพณีมีมาช้านาน

การใช้โกศนั้น แต่โบราณใช้กันเฉพาะพระราชวงศ์ เมื่อครั้งสมเด็จพระรูป พระชนนีของสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีในรัชกาลที่ ๑ สิ้นพระชนม์ รัชกาลที่ ๑ โปรดเกล้าฯ พระราชทานโกศจึงปรากฏว่า ทรงยกย่องให้เป็นเจ้า เพราะเมื่อยังดำรงพระชนม์อยู่ มิได้รับสถาปนาแต่อย่างใด ขุนนางผู้ใหญ่ที่ยกย่องให้เสมอเจ้าต่อมาก็ได้โกศเป็นเกียรติยศ และยังคงใช้ในปัจจุบันว่า ข้าราชการผู้ใหญ่ที่ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ปดมาภรณ์มงกุฎสยาม ได้รับพระราชทานโกศโก อันเป็นโกศชั้นต่ำสุดเป็นเกียรติยศ

แต่ก่อนที่บรรจุพระศพที่อยู่ชั้นใน เรียกกันว่า พระลอง เรียกกันมาช้านานตั้งแต่ตั้งกรุง ประกอบนอก เรียกว่า พระโกศ ครั้นมาพบเรื่องจดหมายเหตุการพระศพสมเด็จพระรูป (ซี) วัดพุทไธสวรรย์ กรุงเก่า คือ พระบรมศพกรมหลวงโยธาเทพ พระราชธิดาสมเด็จพระนารายณ์ฯ และเป็นพระมเหสีพระเพทราชา ทรงผนวชช้อยู่จนถึงแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ (พระราชธิดาพระเพทราชา) สิ้นพระชนม์ในแผ่นดินนั้น

ในจดหมายนั้น มีความสำคัญอยู่ ๒-๓ ตอนว่า

(๑) “จึงเชิญสมเด็จพระบรมโกศขึ้นจากพระเฉลียง (เสลียง) แล้ว พระรัตนโกษา ชาวพระมณฑล ชาวพระภูษา จึงเชิญพระลองเข้าปรกกับพระบรมโกศ”

(๒) “พระรัตนโกษา ชาวพระมาลา จึงเชิญพระลองออกจากพระบรมโกศแล้ว
ชาวที่ชาวพระมาลา จึงเชิญพระเจดีย์เงินเข้ารับเสด็จพระบรมศพ ขึ้นตั้งเหนือพระเบญจา แล้ว
จึงเชิญพระลองปรกกับเข้าไว้”

ความในจดหมายนี้ ชัดเจนว่า ชั้นในเรียก “พระโกศ” ชั้นนอกเรียก “พระลอง”
กลับกันกับที่เคยใช้มาช้านาน เจ้านายชั้นผู้ใหญ่พระองค์หนึ่ง ทรงแนะนำสำนักพระราชวังให้
สังเกต สำนักพระราชวังจึงใช้ตามจดหมายเก่า กลับเรียกเป็นอย่างกรุงเก่า เพราะมีหลักฐาน

“เครื่องสูง”

เครื่องประคบบราชอิสริยยศสำหรับพระมหากษัตริย์นั้น มีหลายสิ่ง รวมเรียกว่า สำหรับประกอบด้วย

ฉัตร ๗ ชั้น ฉัตร ๕ ชั้น บังแซก ฉัตรชুমสาย จามร (หรือพุ่มดอกไม้เงินทอง) พระกลด บังสุรย์ พัดโบก

ในกรุงรัตนโกสินทร์ เวลาเสด็จพระราชดำเนินอย่างใหญ่ ที่เรียกว่า พยุหยาตรา นั้น ฉัตร ๗ ชั้น ๔ คัน แห่เสด็จพระราชดำเนิน ๔ มุม พระราชยาน แต่ในกรุงศรีอยุธยาสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ๖ เชิญหน้าพระราชยานทั้ง ๔ คัน

ฉัตร ๕ ชั้น ในกรุงรัตนโกสินทร์อยู่ถัดจากฉัตร ๗ ชั้น เช่นเดียวกับสมัยอยุธยา ทั้งตามและนำพระราชยาน ผิดกันที่สมัยอยุธยาไม่มีฉัตร ๗ ชั้น ตามเป็นคู่แรก จำนวนของฉัตร ๕ ชั้น สมัยอยุธยา ช้างหน้าพระราชยานมี ๖ คู่ ช้าง ขวา หลังพระราชยาน มี ๔ คู่ ช้าง ขวา สมัยรัตนโกสินทร์ หลังพระราชยานตามต่อจากฉัตร ๗ ชั้น ในงานพระบรมศพรัชกาลที่ ๖ มี ๕ คู่ ที่นำมี ๗ คู่

บังแซกที่รูปแบบ ชอบจักเป็นกลีบแซกอยู่ระหว่างฉัตร ๕ ชั้น เหมือนกันทั้ง ๒ สมัย ผิดกันแต่รูปของบังแซกสมัยรัตนโกสินทร์มียอด

ฉัตรชুমสายที่คันใหญ่เป็นฉัตร ๓ ชั้น มีสายไหมถักกลมทบนั้น ในสมัยอยุธยาตอนกลาง ไม่ปรากฏในกระบวนแห่ แต่ในสมัยรัตนโกสินทร์เชิญตามหลังต่อไปจากฉัตร ๕ ชั้น มีด้วยกัน ๒ คู่ แบ่งเป็น ช้าง ขวา อยู่หลังสุด

จามร ซึ่งได้เคยกล่าวแล้วว่า เดิมเป็นเส้ และจำนวนเป็นเครื่องแสดงยศ มีอยู่ ๓๒ แบ่งข้างละ ๑๖ เคียงพระราชยาน สมัยอยุธยาตอนกลางก็ไม่เป็นเส้ เป็นรูปน้ำเต้าแบน ๆ รัชกาลที่ ๔ โปรดให้เปลี่ยนเป็นพุ่มดอกไม้เงินทองแทน ในสมัยรัตนโกสินทร์ และมีอยู่ ๑๖ แบ่ง ช้าง ขวา ข้างละ ๘

ส่วนพระกลด บังสุรย์ รูปใบโพธิ์ขนาดใหญ่ และพัดโบก ยังคงมีอยู่เช่นเดิม อย่างละ ๑ องค์

“คั่นช่อง”

ทุกวันนี้ ได้ยินคนเรียก “กระจากตั้ง” ว่า “คั่นช่อง” กันทั่วไป เป็นเรื่องของความหมายย่ำที่ “กระจากตั้ง” ก็คือ กระจากที่ตั้งขึ้นไว้ “คั่นช่อง” ก็คือ ที่ส่องหน้าอันมีคั่นเป็นที่ถือไว้ส่อง

กรมพระนาริปประพันธ์พงศ์ ทรงพระนิพนธ์ไว้ในหนังสือแปล ของ ลาตูแบร์ ราชทูตฝรั่งเศส สมัยแผ่นดินพระนารายณ์ ๖ ถึงรูปร่างของคั่นช่องว่า เป็นอย่างไร ทำด้วยอะไร ชัดแจ้ง ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เจ้าสามพระยา ออยุธยา ก็มีตัวอย่างของคั่นช่องไว้ให้ดู สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ๖ ก็ทรงไว้ว่า แว่นเวียนเทียนที่ใช้ ก็ไปคว้าเอาคั่นช่องมาติดเทียนเป็นต้นเค้า

เดิมที เมื่อคนยังไม่มีกระจกส่องหน้า ก็ส่องด้วยน้ำนิ่ง ๆ ในบ่อก็ได้เห็นเงาของตนว่าเป็นโฉนใด ถ้าบ่อน้ำไม่มี ก็ใช้กระโหลกใส่น้ำวางนิ่ง ๆ ส่องดูบนเรือนก็ย่อมได้ จนเกิดคำว่าให้ตักน้ำใส่กระโหลก ชะโงกดูเงา เป็นต้น ต่อมาก็มีคั่นช่องแพร่หลายเข้ามาจากเมืองจีน หลังจากที่มีมนุษย์รู้จักใช้โลหะให้เป็นประโยชน์ ทองแดงใช้ทำคั่นช่องมาก แต่ที่ในพิพิธภัณฑ ๖ ออยุธยา ทำด้วยสัมฤทธิ์ ที่ในคลังหลวงของเปอร์เซียที่ถ่ายรูปมาดูเหมือนจะเป็นทองคำ

ขนาดของคั่นช่องเป็นวงกลมหนา ๆ เส้นผ่าศูนย์กลางราว ๔-๕ นิ้ว มีตำมหรือคั่นอยู่ในตัวสำหรับถือ จึงเรียก คั่นช่อง (ช่อง=ส่อง) นางเงือกของฝรั่งชอบใช้มากเวลาหวีผม หน้าของคั่นช่องจะเรียบสนิท ชัดชั่งเงาเป็นมันปลาบ ส่องดูเงาได้ทั้งเที่ยง ทั้งซัด ชอบแต่งเป็นลวดลายเล็ก ๆ น้อย ๆ ไม่ให้กินเนื้อที่เข้ามามาก บางอันก็ไม่แต่งขอบเลย

กระจกเข้ามาทีหลัง ปรากฏหลักฐานจากพวกฝรั่งเศษแน่ชัดว่า เป็นสินค้าที่ไทยต้องการมากในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ ๖ ทั้งกระจกส่องและกระจกใส กระจกส่องใส่กรอบทั้งบนม้าเตี้ย ๆ เพราะม้าเครื่องเบ่งไทยเตี้ย ด้วยเหตุที่นั่งกับพื้นเตี้ยหน้า กระจกนั้น เรียกว่า กระจกตั้ง

จะเป็นกรอบไม้ธรรมดา หรือกรอบประดับมุก หรือกรอบปิดทองล่องชาด จะตั้งให้หนึ่งหรือตั้งให้กระดก ก็สุดแต่ช่างไม่ว่าจะประดิษฐ์กระจากที่มาจากเมืองจีน กรอบจะประดับมุกและตั้งตรง กระจากที่ประกอบในไทย จะปิดทองล่องชาด ตั้งตรงก็มี เอ็นก็มี ที่อำเภอพรานกระต่าย จังหวัดกำแพงเพชร มีกระจากโบราณ ๑ บาน เป็นกระจากตั้ง ใช้ในวันแต่งงานใครในอำเภอนั้นจะแต่งงาน ต้องขอยืมกระจากบานนี้ไปตั้ง ปรากฏในพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๕ กระจากนั้นก็ได้เรียกว่า ก้นฉ่อง

“กระจากตั้ง” เมื่อเป็นราชาศัพท์ ก็เรียกว่า “พระฉาย” ส่วน “ก้นฉ่อง” เวลาเป็นราชาศัพท์ ก็เรียกว่า “พระฉายก้นฉ่อง” มีในหมอยานพระบรมศพสมเด็จพระนางเจ้าสุพรรณฯ

“มงกุฏ กับ ชฎา”

อาภรณ์นั้น มีอยู่ ๓ ประเภท ประเภทหนึ่งหมั้น เรียกว่า พัสตราภรณ์ ประเภทประทับ
ประคางู กอ ข้อมือ ข้อเท้า นิ้ว เรียกว่า ถนิมพิมพาภรณ์ ประดับศีรษะ เรียกว่า ศิราภรณ์
ไม่ว่าจะเป็นมงกุฏ ชฎา เกี้ยว สนนงเกล้า กระบังหน้า ก็เป็นศิราภรณ์ทั้งนั้น

เมื่อก่อนแยกไม่ออกว่าอะไรเป็นมงกุฏ อะไรเป็นชฎา เห็นยอดแหลม ๆ ที่ละคอน
สวม ก็เรียกชฎา ทั้งนั้น สมดังที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ท่านทรงพระนิพนธ์ไว้ถึงความ
ไม่รู้เรื่องนี้ของคนทั่ว ๆ ไปว่า

“บรรดาเครื่องศิราภรณ์ที่มียอดแหลม เรียกว่า ชฎา ทั้งนั้น มงกุฏไม่รู้จักทีเดียว
จนกระทั่งมงกุฏจีบ ก็เรียกเอาเองตามชอบใจว่า ชฎาคอกลำโพง โดยไม่รู้”

ท่านทรงอธิบายว่า มงกุฏ มีอย่างเดียว ประกอบด้วยมาลา คือ พวงดอกไม้ทอง
สวมเสียดในท่อนไต้มกล ๑ ด้วยเกี้ยว คือ พวงดอกไม้ทอง หรืออะไรก็ได้ที่ผูกเกศารัดไว้ตรงเมาศี
(จุ) ๑ ด้วยปิ่นเป็นยอดปักบนเมาศี ๑ และที่ช่องเดิมเป็นภูเขาไฟกลเปลี่ยนเป็นโลหะติดกระจิ่ง
หมคอีก ๑

ส่วนชฎา ท่านทรงแบ่งเป็นสี่ชั้น ชั้นที่ ๑ คือ ชฎามหากฐิน (ชฎาห้ายอด) ชั้นที่ ๒
คือ ชฎาพระกลีบ (สร้างในรัชกาลที่ ๕) ชั้นที่ ๓ คือ ชฎาเดินหน ชั้นที่ ๔ คือ ชฎापอก คือ
ลอมพอก แต่งด้วยมาลาและเกี้ยว

ท่านทรงอธิบายถึงความแตกต่างของชฎาทั้ง ๔ ประเภท ไว้ถนัดในลายพระหัตถ์
ที่ประทาน ม.จ. หุยิง พิธัยเลขา คិតกุล อ่านแล้วเข้าใจแจ่มแจ้ง อย่างชฎापอกนั้น เห็นในภาพ
ที่เขียนสมัยพระวชิราวุธปีที่ ๒ ครั้นกรุงเก่าก็เห็นแปลกที่พระเวสสันดรทรง เลยทราบว่าเป็น
ของเก่ามีมานาน ถัดจากชฎาทั้ง ๔ ชั้น ลงมาถึงลอมพอกซึ่งมีแต่มาลา ไม่มีเกี้ยว ยังเห็นอยู่บ่อยๆ

ศิราภรณ์ สำหรับช่างเขียน ช่างปั้น ท่านทรงไว้ว่า เรียกมงกุฏหมค เช่น มงกุฏ
หางไก่ มงกุฏจีบ มงกุฏน้ำเต้า ซึ่งท่านทรงเห็นว่าออกจะดูหลัก เพราะมงกุฏเดิม คือ การไฟผ้าม้า

แล้วก็สวมมาลา กับเกี่ยวส่วนการเรียกชื่อ ย้ายไปตามรูปชายผ้าโพก มีแปลกอยู่สำหรับทางช้าง
เหล่านี้ คือ เรียกมงกุฎอย่างย่อ ตีว่า มงกุฎชัย ส่วนชฎายอดพินผ้า เรียกว่า ชฎา ไม่เรียกว่า
ชฎามนุषย์ ตามทางราชการ

ที่สำคัญ คือ ทรงอธิบายไว้ว่า จรहु นั้น ไม่เกี่ยวกับมงกุฎและชฎา เพราะที่จริง คือ
ดอกไม้ทักกับอุบะห้อยหู เท่านั้น ทรงอธิบายว่า “กนกตัวบน คือ ดอกไม้ทัก ใต้นั้นลงมา คือ
พวงอุบะ เป็นดอกไม้ทัก กับอุบะดอกไม้ทอง แล้วพวกละครคนยังไม่รู้ไหนไหน เอาดอกไม้ทัก
กับอุบะดอกไม้สดแขวนแซมกับดอกไม้ทองเข้าไปอีก เห็นได้ว่าการทักและห้อยอุบะดอกไม้สด
นั้น เป็นวิธีเก่าแก่มาทีเดียว”

ความรู้เหล่านี้ ถ้าท่านหญิง พิลัย ๆ ไม่ทราบทูลถามไว้ ก็คงสูญ เพราะหาผู้อธิบาย
ให้แจ่มแจ้งไม่ได้ นับว่าเป็นพระคุณอย่างสูง

“พระมาลาเบี่ยง”

ในบรรดาพระมาลาที่เจ้านายทรงในสมัยพระรามาธิบดีที่ ๒ กิติ หรือในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช กิติ มิได้มีรูปร่างคล้ายพระมาลาเบี่ยงเลยสักองค์ ทั้ง ๆ ที่สมัยพระรามาธิบดีที่ ๒ อยู่หน้ารัชกาลสมเด็จพระนเรศวร ๔-๕ รัชกาล สมัยสมเด็จพระนารายณ์ ๖ อยู่หลัง ๕-๖ รัชกาล และแบบของพระมาลาที่ใช้เวลาทรงช้างก็มีอยู่ หรือที่พวกกรมช้างสวม ก็มีอยู่ พระมาลาเบี่ยงเป็นมาลา ๒ ชั้น ชั้นในกับชั้นนอก เหมือนนรังอบกับงอบ กล่องตัวได้ไม่เป็นหนึ่งเดียวกัน สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ๖ ทรงพระดำริว่า เป็นหมวกรูปญี่ปุ่น เพราะทอดพระเนตรเห็นคล้ายหมวกญี่ปุ่นแต่โบราณ พระมาลาชั้น จะผิดกันก็ที่ยอดกับที่มาลา คือ พวงดอกไม้รอบ เพราะพระมาลาเบี่ยงเป็นพระพุทธรูปเรียงรอบ

ญี่ปุ่นกับไทยว่า คบกันมานานเข้า ตั้งแต่สมัย ค.ศ. ๕๔๓ จนถึงสมัยพ่อขุนรามคำแหง ๖ ก็เป็นลูกค้าของไทยในเรื่องถ้วยชาม การติดต่อกันมาเป็นระยะ ทั้งอย่างเป็นทางการ และไม่เป็นทางการ มีหลักฐานปรากฏในเอกสารโบราณคดีว่า ญี่ปุ่นเคยถวายเครื่องชุดหมวกยอด และเกราะต่อพระมหากษัตริย์ไทย ใน ค.ศ. ๑๕๗๗ ตรงกับ พ.ศ. ๒๑๒๐ ก่อนสมเด็จพระนเรศวรทรงกระทำยุทธหัตถี ๑๗ ปี

หมวกที่พวกกรมช้างสวมเวลาขี่ช้างออกงาน รูปร่างไม่ผิดอะไรกับลอมพอก ต่างกันที่ทรงมาลาหรือเกี้ยวเป็นสำคัญ ของขุนนางหน่วยอื่นเป็นเกี้ยว คือ พวงดอกไม้โลหะวงรอบ แต่ของกรมช้างไม่เป็นพวงดอกไม้ เป็นรูปสามเหลี่ยมแหลม ขนาดใหญ่ ๓-๔ ชั้น วงรอบเช่นเดียวกับระบายเสื้อที่ใส่เป็นเกราะอันมีอินทนู ซึ่งเรียกว่า เสื้อเตซา หรือ เปซา เรียกรวมตลอดไปถึงหมวกด้วย

“พระปรารักษ์หน้าวัดพระแก้ว”

มองจากสนามหลวงไปยังหน้าวัดพระแก้ว จะเห็นพระปรารักษ์ขนาดย่อมเรียงกันเป็นแถวอยู่ ๘ องค์ ขนาดและรูปร่างทักเทียมกัน จะต่างกันก็แต่สี องค์ที่ ๑ นั้น นับจากทิศเหนือเป็นต้นไป คือ หันหน้าออกจากวัดก็อยู่ทางซ้ายมือ แล้วเรียงต่อไปตามลำดับ

ในสมัยรัชกาลที่ ๓ เรียกว่า พระพุทธเจดีย์เป็นองค์ที่ ๑ ต่อไปเป็นพระธรรมเจดีย์ เป็นองค์ที่ ๒ พระปัจเจกเจดีย์ เป็นองค์ที่ ๓ พระสาวกเจดีย์ เป็นองค์ที่ ๔ พระภิกษุณีสาวก เป็นองค์ที่ ๕ พระชาตกโพธิสัตว์ เป็นองค์ที่ ๖ พระสงฆ์เจดีย์ เป็นองค์ที่ ๗ พญาจักรเจดีย์ เป็นองค์ที่ ๘

ในหนังสือเรื่อง ราชูปโภค และพระราชฐาน ฉบับของกองวัฒนธรรม พ.ศ. ๒๕๐๔ มีชื่อไพเราะและเรียงตามลำดับไม่เหมือนในสมัยรัชกาลที่ ๓ คงจะมีเปลี่ยนแปลงชื่อในชั้นหลัง และพร้อมกันนั้น ได้มีการจัดลำดับใหม่ด้วย ซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงลำดับอยู่เล็กน้อย หนังสือนั้นเรียงลำดับและชื่อวาทังนี้ คือ

๑. พระสัมมาสัมพุทธมहाเจดีย์
๒. พระสถัมภ์ปริยัติวราชมहाเจดีย์
๓. พระอริยสังฆสาวกมहाเจดีย์
๔. พระอริยสาวกภิกษุณีสังฆมहाเจดีย์
๕. พระปัจเจกโพธิสัมพุทธมहाเจดีย์
๖. บรมจักรวรรดิราชามहाเจดีย์
๗. พระโพธิสัตว์กฤษณามहाเจดีย์
๘. พระศรีอริยเมตทะยามहाเจดีย์

ดูการเรียงลำดับและนามแล้ว ก่อนข้างจะเชื่อหนังสือของกองวัฒนธรรมว่า คงได้มีการแก้ไขปรับปรุงหลังจากสมัยรัชกาลที่ ๓ เพราะพระปรารักษ์ทั้ง ๘ นี้ สร้างอุทิศถวาย พระพุทธ

พระธรรม พระสงฆ์ และอื่น ๆ ที่ออกพระนาม ภายในพระปรารภนั้น บรรจุพระธรรม
สร้างโดยพระราชโองการพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แล้วเสร็จใน พ.ศ. ๒๓๗๗ อันเป็น
ปีที่ ๑๑ ในรัชกาล

สวดมนต์เย็นในวันพุธ ขึ้น ๙ ค่ำ เดือนยี่ ปีมะเมีย สวดมนต์เสร็จแล้ว เวียนเทียน
สมโภชพระธรรมที่จะบรรจุ เข้าวันรุ่งขึ้น พระที่สวดมนต์เย็นรับพระราชทานนั้น จันแล้วเชิญ
พระธรรมขึ้นไปบรรจุในพระปรารภทั้ง ๘ องค์ พระธรรมนั้น เวลาอยู่ในพิธี ไว้ในมณฑป
ต้งบนเตียง

การบรรจุใช้บันไดพาขึ้นไป เป็นงานเสด็จพระราชดำเนิน พระราชพิธีนี้ พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้า ฯ เที่ยงทรงผนวช เสด็จมาทรงสวดมนต์เย็น และรับพระราชทาน
จันเข้าด้วย พร้อมกับพระภิกษุอื่น ๆ อีก ๔๔ องค์

“การปฏิสังขรณ์วัดพระแก้ว”

อีกไม่กี่ปีก็จะถึงวันที่กรุงรัตนโกสินทร์มีอายุครบ ๒๐๐ ปี และมีแผนที่จะทำการเฉลิมฉลองกันเป็นการใหญ่ ก็อันใดที่เป็นหลักพระนคร เป็นที่เฉลิมเกียรติพระนคร นั่นก็คือ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงสถาปนาขึ้นพร้อมกับกรุงเทพมหานคร มหานครอมรัตนโกสินทร์มหินทราวุธยา เพื่อเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปปฏิมากรแก้วมรกต ซึ่งเป็นหลักพระนคร เป็นศรีสง่าแก่ประเทศชาติ

เวลาผ่านไปสองร้อยปี โดยอำนาจของกาลเวลา ของลมฟ้าอากาศ พระอารามก็ชำรุดทรุดโทรมเศร้าหมอง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงปฏิสังขรณ์เป็นการใหญ่ทั่วทั้งวัด งบประมาณบริบูรณ์ไปได้ชั่วระยะเวลาหนึ่ง เวลาผ่านไป พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงปรุ้งแต่งเพิ่มเติมให้งามยิ่งขึ้นไปอีก ทั้งพระศรีรัตนเจดีย์ และพระพุทธรูปรางค์ปราสาท เมื่อกรุงเทพ ฯ มีอายุครบ ๑๐๐ ปี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงระดมสรรพกำลังดำเนินการปฏิสังขรณ์เป็นการใหญ่ทั่วไปทั้งวัด ตลอดจนภาพเขียนรอบพระระเบียง งบประมาณเจริญตามาได้อีกระยะหนึ่ง จนเวลาผ่านไป ๕๐ ปี

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิสังขรณ์ในโอกาสนั้น โดยความพยายามอย่างยิ่ง เพราะเป็นเวลาที่เศรษฐกิจตกต่ำ แต่ก็สามารถทำได้ถึง ๔ ส่วน คือ พระอุโบสถ ๑ พระระเบียง ๑ ศาลาราย ๑ หอพระมณฑปธรรม ๑ ใช้เงินถึง ๔ แสนเศษ พระราชทานพระราชทรัพย์เป็นทุนประเดิม ๒ แสน อีก ๒ แสนเศษ อาณาประชาราษฎร์เข้าร่วมโดยเสด็จพระราชกุศล

บัดนี้ พ.ศ. ๒๕๒๕ กำลังใกล้เข้ามา รัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ลงมือดำเนินการปฏิสังขรณ์พระอารามเพื่อให้พ้นจากความชำรุดทรุดโทรม แต่การปฏิสังขรณ์สมัยปัจจุบันผิดกับเมื่อ ๕๐ ปีก่อน ทั้งจำนวนช่างและจำนวนเงิน เป็นโอกาสที่ประชาชนทั้งหลายจะได้มีส่วนในการปฏิสังขรณ์พระอารามอันเป็นถาวรวัตถุ เป็นสมบัติอันมีค่าของชาติ ให้สถิตยสถาพรสืบไป

“ หอพระนาก ”

ทางด้านตะวันตกเฉียงเหนือในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีอาคารหลังคาโรงอยู่หลังหนึ่ง เป็นรูปเรือนหลวง มี ซ้อฟ้า ไบระกา ประดับหลังคา อาคารนี้เรียกว่า หอพระนาก เป็นอาคารที่มีความสำคัญสำหรับราชตระกูล เพราะเป็นที่ประดิษฐานพระอัฐิของเจ้านายในพระราชวงศ์ชั้นต้นราชสกุลทุกราชสกุล มี พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระบรมราชเจ้า ๓ พระองค์ กรมพระราชวังบวร ๖ ๑ พระองค์ กรมพระราชวังหลัง ๑ พระองค์ เจ้านายชั้นเจ้าฟ้าและพระองค์เจ้า ทั้งที่ทรงกรมและมีได้ทรงกรมเป็นจำนวนมาก

การประดิษฐานจัดเป็นระเบียบเรียบร้อย โดยศักดิ์ โดยฐานะ การระวังกษัตริย์ในตำแหน่งความปลอดภัยเป็นไปอย่างรัดกุม เป็นสถานอันควรบูชาสถานหนึ่ง เพราะทุกพระองค์ได้ทรงทำหน้าที่ของท่านแล้วเพื่อประเทศชาติ

ที่เรียกว่า หอพระนาก เพราะเดิม ก่อนรัชกาลที่ ๓ เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปยืนหล่อด้วยนาก ต่อมา ย้ายพระนากไปไว้ในวิหารพระธาตุ ใช้วิหารพระธาตุเป็นที่ประดิษฐานพระอัฐิเจ้านาย มูลเหตุมาจากพระอัฐิกรมพระราชวังหลังซึ่งสิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑ และรักษาพระอัฐิไว้ในวังหลัง ครั้นเจ้า ๓ กรม พระโอรสสิ้นพระชนม์ เจ้าครอกทองอยู่ พระอรรคชายาสิ้นพระชนม์ หม่อมเจ้าทั้งหลายในกรมก็ไม่มีผู้ควรจะรักษาไว้อย่างเดิม จึงทรงรับเข้ามารักษาไว้ในวังหลวง จึงรื้อหอพระนากลงทำใหม่ เชิญพระนากไปไว้ในวิหารพระธาตุ อาคารที่ทำขึ้นใหม่ทำตรงที่หอพระนากเดิม ทำแล้วคนก็ยังเรียกหอพระนากติดปากอยู่ จึงเรียกว่า หอพระนากตลอดมา ถึงเวลาสงครามนี้ พระอัฐิทั้งหลายก็ได้รับพระราชทานน้ำสรง

“ข้อฟ้า ปราลี”

ความรู้ที่ได้มาก่อนให้เกิดความเข้าใจในเรื่องต่าง ๆ ของไทยนั้น ได้มาจากพระราชนิพนธ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จากพระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ สมเด็จพระกรมพระยาจ่างฯ และเจ้าคุณ พระยาอนุমানฯ เป็นพื้น ข้อเขียนต่าง ๆ ที่ได้เขียนมาแล้วแต่ก่อนก็ดี กำลังเขียนอยู่ก็ดี และจะเขียนต่อไปก็ดี ต้องอาศัยพระราชนิพนธ์ พระนิพนธ์ และข้อเขียนดังกล่าว เพราะพบว่าหลายตอนไม่ได้ผ่านการอ่านแล้วนำมาเล่าต่อก็คงจะเป็นประโยชน์ชวนให้คนที่ใคร่รู้เรื่องของไทยไปหาอ่านเพิ่มเติม

เช่นเรื่อง ข้อฟ้า ที่เป็นข้อบทความนี้ เมื่อยังไม่ได้อ่านก็ไม่รู้ ตามคนนั้นก็อธิบายไปอย่างหนึ่ง ตามคนนั้นก็อธิบายไปอย่างหนึ่ง จนไม่รู้จะเชื่อใคร อย่างข้อฟ้าที่ติดอักษรศาสตร์ จุฬาฯ หรือหอสมุดแห่งชาติ (เก่า) ที่ข้างสนามหลวง ตามใครก็ไม่ได้ความว่าเรียกอย่างไร จนมาอ่านพระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ จึงได้รู้ว่า ท่านเรียกกันว่า ข้อฟ้าบันลม และข้อฟ้าที่ชะโงกเงือก อย่างที่เห็นตามหลังคาพระอุโบสถ พระวิหารหรือวังเก่า ๆ นั้น มีทั้งเป็นห้วนาคและห้วนกมีก้นบวย ทั้งยังได้ความรู้ต่อไปด้วยว่า ข้อฟ้าที่พื้นเป็นห้วนาคชะโงกออกมา เป็นของใหม่

ส่วนคำว่า “ปราลี” ได้ยินมาจนชินหู เพราะมีในหนังสือเรียน ตามใครก็ไม่ได้ความว่าอยู่ตรงไหน เหตุเพราะตามไม่ถูกคน หรือตามถูกคนแต่อธิบายให้เข้าใจไม่ได้เพราะมองไม่เห็นภาพ แต่สมเด็จพระเจ้าฯ ท่านทรงอธิบายไว้โดยมีภาพประกอบ พอเห็นก็เข้าใจทันทีว่า ที่เรียงกันเป็นทิวบนสันหลังคาหอสมุดแห่งชาติ (เก่า) นั้น ท่านเรียกกันว่า “ปราลี” เป็นของใช้สำหรับข้อฟ้าบันลม มีไว้สำหรับครอบกระเบื้องแถวสูงสุดบนนอกไก่ ถ้าอกไก่โปกปุ่นอย่างปัจจุบันก็ไม่จำเป็น

“ปราลี” ช่วย “ข้อฟ้าบันลม” ไม่ให้โทงเทงอยู่โดยลำพัง แต่ข้อฟ้าชะโงกเงือกอย่างปัจจุบันท่านทรงอธิบายว่า ถ้าใส่ปราลีเข้าไปก็เก้อ เข้ากันกับข้อฟ้าไม่ได้ ท่านจึงเลิกเราจึงไม่ค่อยได้เห็น และได้เห็นก็ไม่ได้สังเกต เพราะมีน้อยแห่ง ที่จริงท่านช่างคิดกันที่ต่อยอดกระเบื้องครอบขึ้นไปให้แหลมรับกับข้อฟ้าบันลม เพราะดูงามดี ไม่ใช่ว่ากันมานานมาเกาะ แต่เมื่อโดยอดแหลมของปราลีหักไปสักอันสองอันจะหมดงาม เพราะดูเหมือนคนฟันหลอ

“ภาพจากฝาผนัง”

เรื่องที่น่าสนใจอีกเรื่องหนึ่ง คือ ภาพกระบวนแห่เสด็จพระราชดำเนิน ซึ่งมีหลายขนาด ขนาดใหญ่เรียกว่า พยุหยาตรา กระบวนที่เก่าที่สุดที่จะหาดูได้ของไทย ก็เป็นรูปกระบวนในภาพเขียนวัดราชประดิษฐฐานที่กรุงเก่า ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้กรมขุนราชสีห์ ฯ เสด็จขึ้นไปดูลงสมุดข่อยมาเก็บไว้ ภาพนั้นเป็นภาพในเวสสันดรชาดก ตอน พระเวสสันดรเสด็จกลับเข้าเมือง สันนิษฐานว่าเขียนในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ เป็นกระบวนช้าง อีกชุดหนึ่งเป็นกระบวนกฐินพยุหยาตรา เขียนไว้ที่วัดยมในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสั่งให้ดูลงสมุดข่อยไว้เช่นกัน ทั้งสองชุดนี้ถ้าไม่ดูลงไว้ก็สูญ เพราะที่วัดไม่มีเหลือแล้ว ชุดที่ ๓ อยู่ในสมุดข่อยเรียกว่า กระบวนพยุหยาตราเพ็ชรพวง มี กระบวนช้าง กระบวนม้า และกระบวนเรือ เป็นกระบวนในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ ฯ เหมือนกัน ในกระบวนม้า ได้เห็นพระบรมรูปทรงเครื่องในเวลาทรงม้าของสมเด็จพระนารายณ์ ฯ ที่สำคัญได้เห็นว่าท่านทรงพระมาลาอย่างไร และที่สำคัญยิ่งไปกว่านั้น ได้เห็นม้าตามเสด็จ ม้าหนึ่งเขียนไว้ว่า ม้าพระเจ้าลูกเธอ ก็สมเด็จพระนารายณ์ ฯ นั้น ถึงแม้ว่าพงศาวดารจะบอกว่า เจ้าฟ้าอภัยทศเป็นพระเจ้าลูกเธอ ก็ไม่แน่ใจกัน เพราะว่าฝรั่งว่า สมเด็จพระนารายณ์ไม่มีพระราชโอรส มีแต่พระราชธิดา ส่วนเจ้าฟ้าอภัยทศนั้น ว่าเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ ภาพนี้จะช่วยยืนยันพงศาวดารไว้ได้บ้างกระมัง

กระบวนต่อ ๆ มากี่มีในสมุดตำราภาพ ก็เช่นเดียวกับชุดวัดราชประดิษฐ์ ไม่ขัดเหมือนกระบวนในวัดยม นอกจากภาพก็หาอ่านจากข้อเขียน ข้อเขียนที่นำอ่านอยู่ในคำให้การของขุนหลวงหาวัด บรรยายกระบวนเสด็จพระราชดำเนินไว้ละเอียดมาก เป็นกระบวนที่มโหฬารทีเดียวในสมัยอยุธยาตอนปลาย อ่านแล้วต้องเฝ้าหาภาพเขียนสมัยอยุธยาตอนปลายดูจึงจะสนุก ภาพเขียนตำราพิชัยสงครามจะช่วยได้มากในเรื่องนี้ เราเคยรู้กันว่า จาตุรงคเสนา คือ ทหาร

๔ เหล่านั้น มี ม้า รถ คช พล ๓ เหล่าคือ ม้า คช พล พอหาดูได้ แต่กระบวนรถหาดูได้ยาก ในตำราพิไชยสงครามก็เป็นรถสะเบียง ไม่ใช่รถรบ ในหนังสือเก่า ๆ ที่อ่านพบก็เป็นรถนั่ง คือ รถพระที่นั่ง รถพระประทับ (คือ รถเจ้านายฝ่ายใน) เป็นกระบวนขึ้นพระบาท เป็นรถเทียมควาย รถม้า ๆ ที่ใช้ในราชการเป็นพระราชพิธี เป็น ๔ ล้อ ยังหาดูได้ในพิพิธภัณฑ์ ฯ

กระบวนแห่ในกรุงรัตนโกสินทร์ยังพอหาดูได้จากจิตรกรรมฝาผนังตามวัดใหญ่ๆหลายวัด ที่วัดโพธิ์ตรงศาลาหน้าพระมหาเจดีย์ทั้ง ๔ มีภาพกระบวนแห่กฐินพยุหยาตราในรัชกาลที่ ๓ ได้เห็นการแต่งกาย อาวุธ และอื่น ๆ ถึงแม้ว่าจะไม่ชัด เพราะลบเลือนไปมากก็ตาม ก็ยังพอสังเกตได้

การทำหนัง ทำละครเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ ถ้าศึกษาเรื่องการแต่งกาย อาวุธ ตลอดจนกระบวนของแต่ละยุค แต่ละสมัย จะทำให้หนัง ให้ละคร มีชีวิตยิ่งขึ้น และการศึกษาหนังก็ไม่ยากอันใด ท่านแต่ก่อนท่านได้บันทึกไว้ให้ด้วยวิธีต่าง ๆ ดังกล่าวมา

“เครื่องแต่งกายขุนนาง”

หมายรับสั่งเก่าๆ นั้น ช่วยได้มากในการศึกษาเรื่อง เครื่องแต่งกายข้าราชการ เพราะระบุไว้ชัดเจน ยิ่งคุณภาพประกอบ จะยิ่งเข้าใจชัดขึ้น เครื่องแต่งกายนั้น ไม่เหมือนกันทุกรัชกาล พอเปลี่ยนรัชกาลก็เปลี่ยนแปลงไปมากบ้าง น้อยบ้าง แต่ในรัชกาลที่ ๔ ที่ ๕ ที่ ๖ ของกรุงรัตนโกสินทร์ เปลี่ยนตามกาลสมัยเป็นระยะๆ เพราะต้องมีการติดต่อกับต่างประเทศ การแต่งกายก็ต้องปรับปรุงให้ทันกัน แต่ไม่ถึงกับทั้งแบบ

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ซึ่งมีราชการต่างประเทศมากขึ้น แต่การแต่งกายยังไม่มีเปลี่ยนแปลงมากนักในการพระราชพิธี หมายรับสั่งจึงช่วยให้ทราบได้มาก เช่น ในการตามเสด็จในกระบวนพยุหยาตราขึ้นได้ความรู้ว่า มหาเล็กนั้น เจ้าหมื่น นายเวร จำ หุ้มแพร รองหุ้มแพร นุ่งผ้ายกไหม นุ่ง (ผ้า) ปูม ใส่เสื้อเข้มขาบ เสื้ออัสดัด โปกขลิบ ขัดดาบ แต่เจ้ากรมเจ้าหมื่น นายเวรนั้น ให้ใส่หมวกตุมปี

สำหรับข้าราชการฝ่ายทหาร พลเรือน พระยยะ พระหลวง ที่นอกจากกระบวนแห่เสด็จ ให้หุ้มสมปักลาย ใส่เสื้อเข้มขาบ เสื้ออัสดัดชั้นใน ขาวชั้นนอก ทุกหมู่ ทุกกรม ผู้ที่ได้รับพระราชทานเครื่องยศ เจียจกระบี่ก็ให้เอาไปด้วย มหาเล็กที่เชิญพระแสง นุ่งปูม ใส่เสื้อแขนสั้น โปกขลิบ ขุนนางผู้ใหญ่ที่ต้องเดินเคียงสองข้างพระราชยานนั้น หุ้มสมปักลาย ใส่เสื้อเข้มขาบชั้นใน เสื้อครุยขาว ใส่ชฎานอก

เจ้าพนักงานที่ลงเรือพระที่นั่ง ถ้าเสด็จทางชลมารก นุ่งผ้ายกไหม นุ่ง (ผ้า) ปูม ใส่เสื้ออย่างน้อย (แขนสั้น) โปก (ผ้า) ขลิบ

เจ้านายที่ตามเสด็จ ทรงภูษาเขียนทอง พันสี เสื้ออย่างน้อยสี่ เสื้อครุยสี่ พร้อมด้วยพานหมากเสวย พระเต้า บ้วนพระโอษฐ์น้อย

การแต่งกายและเครื่องยศสำหรับเจ้านายและขุนนางดังกล่าว ได้ขึ้นไปได้จนถึงกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย จะผิดกันบ้างก็ตรงชนิดของผ้าที่นำมาตัดเสื้อ ถ้ามีเงินมากๆ คงจะทำหุ่นแต่งตัวต่าง ๆ ตามที่กล่าวมาในที่นี้ และที่ไม่ได้กล่าวอีกมาก ตามยุค ตามสมัย ตามฐานะของแต่ละบุคคล จะได้หุ่นหลายร้อยตัวเอาไว้ให้เด็ก ๆ ดูว่า คนแต่ก่อน ไว้ผมกันอย่างไร แต่งตัวกันอย่างไร นุ่ง ลุก เดิน ยืน กันอย่างไร

“การเล่นสี่”

การเล่นสี่เครื่องแต่งกายนี้ ทางตะวันออกเล่นกันมากมาแต่โบราณ เปอร์เซียซึ่งเป็นต้นเค้าของวัฒนธรรม อินเดีย จีน และอื่นๆ ทางทวีปเอเชีย เล่นมาก และมีหลักอยู่ตัว ซึ่งได้พยายามค้นหา ยังไม่ได้แน่นอน

ที่เล่นมากอีกชาติหนึ่ง คือ มลายู ได้จากสตรีมลายู แม้ในปัจจุบันที่เป็นชาวพื้นบ้านไม่ใช่ชาววังไทรบุรี จะแต่งสามสีในชุดเดียวกัน คือ นุ่งสี สวมสี ห่มสี สีที่ใช้ ตัดกันอย่างรุนแรง ส้ม แสด ม่วง จะเป็นสีที่นิยมมาก ตามด้วย เขียว เหลือง ในราชสำนักไทรบุรีแต่งเป็นชุด ซึ่งเข้าใจว่า จะได้ไปจากราชสำนักไทยในสมัยรัชกาลที่ ๖ เพราะสุลต่านไทรบุรีองค์ก่อน เคยอยู่ในราชสำนัก เป็นที่โปรดปรานยกย่องมาก เจ้านายวังวรดิศ เรียกท่านว่า “พี่”

สีที่ไทยนิยมกันแต่ก่อนนั้น ก็เป็นสีตัด เช่นเดียวกัน แต่มีเพียงสองสี เพราะใช้แต่ผ้าห่ม ผ้าห่มเสื้อ ถ้าจะสวมก็เป็นเสื้อสีขาว มีอยู่ด้วยกันหลายตำรา เพราะสอบถามหรืออ่านดูก็จะมีเพี้ยนกันไปบ้าง แต่โดยหลักใหญ่แล้ว จะตรงกัน เช่น จากพระนิพนธ์ของ ม.จ. พูนพิศมัยฯ ทรงไว้ว่า

วันอาทิตย์	นุ่งแดง หรือสีลิ้นจี่ ห่มสีนวล หรือสีโศกอ่อน
วันจันทร์	นุ่งเหลือง ห่มน้ำเงินอ่อน
วันอังคาร	นุ่งชมพู หรือสีเม็ดมะปราง ห่มสีโศก
วันพุธ	นุ่งเขียว ห่มชมพู หรือเหลือง
วันพฤหัสบดี	นุ่งแสด ห่มเขียวอ่อน
วันศุกร์	นุ่งน้ำเงิน ห่มเหลือง
วันเสาร์	นุ่งม่วงดำ ห่มโศก

ม.ล. บัอง มาลากุล เคยเมตตาอธิบายให้ฟังว่า การกำหนดสีนั้น กำหนดกันพอเป็นหลัก เวลาแต่งจริง ๆ ต้องแล้วแต่คนแต่งด้วย ถ้าเป็นคนกล้า ก็กล้าแต่งแผลงไป แต่ต้องแผลงอย่างมีหลัก คุณานะของตน คุณูปว้าง คุณิวิ คุณาน คุณเวลา สีผ้านุ่ม ผ้าห่มก็เช่นกัน มีอ่อน มีแก่ มีกลาง มีให้เลือกได้ เช่น ผ้าห่มสีโคก ซึ่งเป็นสีเขียวปนเหลืองนั้น ก็ต้องย้อมให้เป็นโคกเขียว หรือโคกเหลือง ตามแต่จะเห็นงามให้ไปกันได้กับสีผ้านุ่ม

ถ้ามีอายุแล้ว หรือเริ่มจะมีอายุ หรืออยากจะทำแก่ การห่มสีก็ไม่ต้องพูดถึง ใช้ผ้าห่มสีนวลเป็นประจำ ถ้าห่มสีฉูดฉาด ก็เป็นของแน่ที่จะต้องถูกก่อน

“การเล่นสี ๒”

ได้เคยเขียนเรื่องการเล่นสีของไทยไว้แล้วครั้งหนึ่ง เป็นสีของผ้าถุงผ้าห่มแต่ก่อนนี้ว่า วันไหน ท่านถุงสีอะไร ห่มสีอะไร และได้บอกไว้ด้วยว่า ไม่จำกัดตายตัว เพราะเป็นเรื่องของการเล่นสีจะตายตัวก็แต่สีหลักตามวัน ไม่ที่ผ้าถุงก็ผ้าห่ม

คราวนี้จะเชิญพระนิพนธ์ของท่านหญิงใหญ่ คือ ม.จ. จงจิตรนอม ดิศกุล มาลงไว้เพิ่มจากที่ได้ลงไว้เดิม จะได้เปรียบเทียบเห็นความแตกต่างเล็กๆ น้อยของแต่ละสำนัก ท่านหญิงใหญ่ท่านอยู่ในสำนักเสด็จพระนางเจ้าสุชุมาลย์มารศรี พระราชเทวีในรัชกาลที่ ๕ ซึ่งต่อมา ทรงสถาปนาเป็นสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าฯ ในรัชกาลที่ ๗ ท่านหญิงท่านทรงไว้ว่า

“เจ้านายจะเสด็จขึ้นเผ้าโดยทรงแต่งองค์ทรงผ้าลาย ทรงสะพักแพรสีตามวัน แต่ต้องทรงนุ่งกันเพื่อทรงเหมือนกันหมดทุกพระองค์ ต้องขอเล่าการแต่งการตามวันเพื่อทวนความจำเท่าที่พบเห็นแลได้ใช้มา คือ วันอาทิตย์ ทรงผ้าลายสีลิ้นจี่ ทรงสะพักแพรสีโคก หรือทรงผ้าสีเขียวใบไม้ ทรงสะพักสีทับทิมวันจันทร์ทรงผ้าเหลืองอ่อน ทรงสะพักแพรสีน้ำเงิน หรือทรงสีบานเย็น ทรงผ้าสีนกพิราบน้ำเงินหม่น ทรงแพรสีจำปาแดง วันอังคารทรงผ้าทรงสีม่วงอ่อน ทรงแพรสีโคก หรือทรงผ้าสีโคก ทรงแพรสีม่วง วันพุธ ทรงผ้าสีเหล็กหรือสีถั่วเขียว ทรงแพรสีจำปาอ่อนหรือแก่ก็ได้ วันพฤหัสบดี ทรงผ้า สีแสด ทรงแพรสีเขียวอ่อน หรือทรงผ้าสีเขียวใบไม้ ทรงสะพักสีแดงเลือดนก (ทับทิม) วันศุกร์ ทรงผ้าสีน้ำเงินแก่ ทรงแพรสีเหลือง (ดอกกะบอก) หรือทรงแก่กว่าหน่อยก็ได้ ทรงผ้าลายพื้นม่วง ทรงแพรสีโคก วันพระทรงผ้าสีแดง ทรงสะพักสีชมพู เวลาไว้ทุกข์ ใช้ผ้าทรงสีม่วง ทรงสะพักแพรสีนวล หรือผ้าทรงสีเขียว ทรงแพรสีม่วงอ่อน ม่วงแก่ ตามที่ชอบ”

นอกจากนั้น ยังได้ทราบว่ พระเจ้าลูกเธอที่ทรงพระเยาว์ ทรงผ้าพื้นและฉลองพระองค์ขึ้นในเจ้าจอมนั้น สำหรับวันพระ นุ่งสีตามวัน ห่มผ้าสีชมพู เวลาฤดูหนาว ไม่ว่าเจ้านายหรือเจ้าจอม ไม่สวมฉลองพระองค์ ใช้ผ้าห่มไหมพรมผ้าครุย ไหมแพรสก๊อตห่ม

“กางเกง—ผ้าถุง”

จากพระราชนิพนธ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ คราวเสด็จประพาสต้นทางเมืองเหนือทรงไว้ว่า คนไทยแต่โบราณนุ่งกางเกงซ้อนสองตัวกันมาช้านานแล้ว ทั้งนี้ เกิดจากทอดพระเนตรเห็นไม้แกะสลักที่มีอยู่ในวัด ๆ หนึ่ง

จากพระราชนิพนธ์ทำให้สนใจตามดูรูปบานประตูต่าง ๆ ที่เก่า ๆ ก็เห็นจริง กางเกงตัวในขาเล็บ ยาวถึงแข้ง กางเกงตัวนอก ยาวเหนือเข่า ขากว้าง มีผ้าคาดเอวห้อยชายอยู่ข้างหน้า

ในกฎหมายเขียนว่าด้วยเครื่องทรง มีทั้ง สนับเพลลา ทั้งกึ่งเกณู (กางเกง?) ไม่ทราบว่างค์ใน หรือองค์นอก เป็นสนับเพลลา ถ้าเปรียบจาก สนับมือ สนับนิ้ว ก็ต้องว่า ตัวนอกเป็นสนับเพลลา เพราะอยู่เพียงเพลลา แต่สนับเพลลาในปัจจุบัน คือ ตัวที่ยาวลงไปถึงแข้ง จากภาพวัดราชประดิษฐฐาน กรุงเก่า สมัยพระรามาธิบดีที่ ๒ ข้าราชการนุ่งกางเกงขาสั้นเพียงเหนือเข่า รูปร่างเหมือนกางเกงขาก๊วย หรือกางเกงที่ทางเหนือนุ่งกันเป็นคนเขี้ยวเครื่องสูง เสื้อไม่มี มีแต่ผ้าคาดเอว บางรูปที่เล่นกายกรรม นุ่ง ๒ ตัว ซ้อน เห็นได้ชัดเจน เลยไม่ทราบว่า นุ่งผ้าโจงทับสนับเพลลาเริ่มแต่งกันเมื่อใด ภาพเขียนสมัยสมเด็จพระนารายณ์ฯ นั้น ผู้ชายนุ่งโจงกันเรียบร้อยแล้ว ระยะเวลาระหว่างสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ มาถึงสมเด็จพระนารายณ์ฯ ก็ห่างกันประมาณ ๑๐๐ ปีเศษ ถ้าจะว่าเอามาจากเขมร ก็น่าจะนุ่งกันมาตั้งแต่สมัยพระบรมไตรโลกนาถ จะว่าเริ่มเมื่อสมัยพระนเรศวรฯ ก็ไม่เป็นไปได้ เพราะสมัยนั้น เขมรก็สั่งให้ข้าราชการเปลี่ยนเครื่องแต่งกายให้เป็นของไทย ปรากฏอยู่ในพงศาวดารเขมร

ผู้หญิงนั้น นุ่งจีบหน้ามาช้านานในภาคกลาง ส่วนทางเหนือนุ่งขึ้น การนุ่งจีบนั้น นุ่งเป็นปกติทำกับข้าว หุงข้าว ก็นุ่งอยู่ตงนั้น ดูได้จากรูปหอเขียนวังสวนผักกาด ซึ่งเขียนสมัยสมเด็จพระนารายณ์ฯ แต่เวลาทำสวน ทำนา แจวเรือ เมื่อผู้ชายนุ่งโจง แล้วก็คงจะนุ่งโจง เพราะดูหนักกว่านุ่งจีบ ตอนหนึ่งยังสงครามปลายอยุธยา นอกจากตัดผมตามผู้ชายแล้ว ก็คงนุ่งโจงตามไปด้วย แต่พอเสร็จสงครามแล้ว คงกลับนุ่งจีบกันบ้างโดยเฉพาะนางใน เพราะปรากฏว่า

นุ่งจีบในราชสำนักมาจนรัชกาลที่ ๓ ในเวลาปกติ ในรัชกาลที่ ๔ เวลาว่างนุ่งจีบ เวลาปกตินุ่งโจง เพราะนางใน รัชกาลที่ ๔ เป็นนางในรุ่นใหม่ ที่สำคัญๆ มาจากนอกวังเป็นส่วนใหญ่ ชาววังจึงนุ่งโจงตามๆ กันทั้งวัง เป็นเหตุให้เมื่อถึงต้นรัชกาลที่ ๕ สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชพระราชพิธีราชาภิเษก รัชกาลที่ ๓ เสด็จย้ายในรัชกาลที่ ๕ เป็นแม่วัง สั่งให้เปลี่ยนวิธีนุ่ง กลับเป็นจีบเหมือนครั้งรัชกาลที่ ๓ หกคทั้งวัง แต่ก็เป็นไปได้ไม่นาน ก็กลับนุ่งโจงเหมือนเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๔ กันอีก

จนถึงรัชกาลที่ ๖ จึงโปรดให้เลิกนุ่งโจงเป็นนุ่งขึ้นอย่างทางเหนือ เพราะใกล้เคียงกับสากลแต่ถึงกระนั้น ก็ไม่ตลอดไปได้ทั่วประเทศ คนรุ่นเก่า หรือตามชนบทก็ยังนุ่งโจง จนถึงสมัยประชาธิปไตย ครั้งสงครามโลกที่ ๒ รัฐบาลต้องสั่งเป็นคำขาดให้นุ่งขึ้น จึงสำเร็จได้บ้างที่ไม่สำเร็จก็คือ นุ่งโจง ตามเดิมเวลาออกนอกบ้านเอาผ้าขึ้นนุ่งทับ ปัจจุบัน ชาวชนบทยังนุ่งโจงกันอยู่มาก เพราะเรียบง่าย เวลานั่งพับเพียบในวัด ไม่ต้องใช้กระเป๋าดึงมาตั้งบังหน้าเข้าเวลานุ่งกระโปรงนั่งพับเพียบ

“ทรงผมของคนไทย”

คนไทยนั้น ไว้ผมยาวมาแต่ดึกดำบรรพ์ แต่ไม่ได้ปล่อยสยายตามบุญตามกรรม ท่านเกล้าเป็นมวยไว้กลางกระหม่อม ถ้าเป็นผู้หญิง แกล้าเป็นมวยบ้าง แกล้าพับสองเป็นโชนชะโอบ้าง เป็นดังนี้มาจนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี การที่เลิกผมยาว ผู้ชายเลิกไว้ก่อน เลิกมาแต่แผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เข้าใจว่าหลังทรงผนวชที่พิษณุโลก เพราะเมื่อทรงผนวชนั้น ข้าราชการบวชตามหลายพัน หลักฐานที่ว่าผู้ชายตัดผมก่อน ได้จากภาพเขียนวัดราชประดิษฐาณที่อยุธยา ซึ่งรัชกาลที่ ๔ โปรดฯ ให้กรมขุนราชสีห์ฯ เสด็จขึ้นไปคัดลอกลงมาไว้วัดนั้น สร้างราชวรวิหารสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ พระราชโอรสสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ

ยังไม่เข้าใจว่า เหตุใดจึงไว้ผมยาวแต่เพียงกลางกระหม่อม ส่วนข้างๆ โคนหมด จะว่าเอาอย่างเขมรก็ไม่ใช่ เพราะเขมรตอนนั้น ไว้ผมยาวเพียงเลยต้นคออย่างที่คนหนุ่มไว้กัน ในปัจจุบัน ผมแบบใหม่นี้ ถ้าเป็นหนุ่มๆ ก็แฉกกลาง มีจ๊ับปึกเป็นปึกนก เรียกว่า ไปล่ บ้าง ที่เป็นผู้ใหญ่ ไม่ไว้ยาวถึงจ๊ับปึก และไม่แฉก เจ้านายผู้ใหญ่ไม่โกนรอบ ใช้แต่กรรไกรเล็มให้สั้นมากๆ แต่ชาวบ้านทั่วไปมักโกนเกลี้ยงรอบๆ การไว้ผมแบบนี้ ไว้กันมาจนถึงรัชกาลที่ ๕ ตอนต้นรัชกาล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ก็เคยทรง มาเลิกเมื่อเสด็จประพาสอินเดีย ในตอนต้นรัชกาลนั้น เจ้านาย ขุนนาง และต่อมา ประชาชนก็ไว้ตามเสด็จ ตามแบบสากล

ส่วนผู้หญิง จากภาพฝาผนัง ในเวลาที่ผู้ชายตัดสั้นแล้ว ยังคงไว้ยาวอยู่ มาจนแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ฯ จึงเห็นภาพที่หอเขียน วังสวนผักกาด ว่า ตัดสั้นเหมือนผู้ชาย และโกนรอบๆ เกลี้ยง เช่นเดียวกันไม่มีหลักฐานแน่นอนว่า ตัดทั้งเมื่อไร เพราะในแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถ ก็ยังพบอยู่รูปหนึ่งว่ายังคงไว้ ถ้าจะเดา ก็ต้องเดาว่า ตัดเมื่อครั้งเสียกรุง รัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เพราะอยู่ดีๆ จะตัดให้ไม่สวยงามนั้นยากนัก ปลายแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ฯ หญิงสาวไว้ผมรอบๆ ยาวเป็นรากไทร ไม่โกน ส่วนข้างบนกระหม่อมยังไว้

ผมปัก มีไรรอบเช่นเดิม ทั้งนี้ ได้หลักฐานจากจดหมายเหตุของลาอูแบร์ ผมรอบๆ ยาวขึ้นมา ขึ้นมาเรื่อยจนถึงแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกศนั่น ถึงประภา มีรูปให้ดูมาก ส่วนตรงกลาง ยังคงเป็นผมปัก มาโกนรอบๆ ใหม่เมื่อกรุงแตก และคงไว้เช่นนั้นมาอีกจนถึงต้นรัชกาลที่ ๕ เพียงแต่ไม่ถึงกับโกนรอบ รอยไรระยังเห็นชัดอยู่ตามเดิมระหว่างผมกลางกระหม่อมกับผมรอบๆ การที่คนเข้าใจกันว่า “ผมประภา อ่าเอี่ยมไร” ของ เจ้าฟ้ากุ้ง นั้น ยังไม่ถูกต้อง เพราะ ประภาเพียงผมรอบๆ ส่วนตอนบนยังคัตสั้น หวีไปโล่ อยู่

เมื่อต้นรัชกาลที่ ๕ เจ้านายฝ่ายในทรงลงไว้พระเกศยาวอยู่ระยะหนึ่ง แล้วเลิก ต่อئ้นมาก็มีไว้ “ผมดอกกระทุ้ม” คือ ผมที่หวีแล้วตั้งโดยรอบ เหมือนเกสรดอกกระทุ้ม ไม่นอนราบ และ “ผมตัก” คือผมที่หวีเลยเรียบ มีหย่องเล็กน้อยตอนก้านหน้า ไม่ถึงราบ อย่างที่เรียกกันว่า “ผมแม่พลอย” ในปัจจุบัน แล้วมาไว้ ผมยาวเป็นผมโป่ง ผมบ๊อบ ผมซิงเกิล ฯลฯ ในรัชกาลที่ ๖ ที่ ๗ ตลอดมาจนปัจจุบันในรูปแบบต่างๆ

“มหาดเล็กไล่กา”

เรื่องของมหาดเล็กไล่กา นั้น มีที่มาจากการทรงบาตรในพระราชวังหลวง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์เสด็จลงเวลา ๙.๐๐ น. นอกกำแพงพระมหามณเฑียรทางด้านตะวันตกมีเจ้านายทรงช่วยวางของปากบาตร พระที่นิมนต์เข้ามา แต่เดิมมีแต่ วัดระฆังฯ กับวัดพระเชตุพนฯ ต่อมาจึงนิมนต์วัดอื่น ถึงรัชกาลที่ ๕ มีหลายวัด วันหนึ่งมี วัดต้นเธรและวัดสมทบ เสร็จโดยปกติวันละ ๑๐๐ รูป ถ้าเป็นวันพระพิเศษก็ ๑๕๐ รูป

เหตุที่ทรงบาตร ๙.๐๐ น. นั้น เพราะมีเรื่องในวังหน้าครั้งรัชกาลที่ ๑ ปกติวังหน้า ท่านลงทรงบาตร เวลา ๘.๐๐ น. ทุกวัน อยู่มาวันหนึ่ง มีคนไปชุ้มทำร้าย เพราะเป็นเวลา ปลอดทอน แต่นั้นมา จึงเลื่อนเวลาทรงบาตรเป็น ๙.๐๐ น. ทั้ง ๒ วัง

สมเด็จพระยาดำรงฯ ทรงพระนิพนธ์ไว้ว่า ที่ทรงบาตรนั้น “ตั้งม้ายาววางขันเงิน อันใส่ข้าวกับไข่ต้ม และของอื่น ๒ ห่อ ทุกชั้นเรียงกับสำหรับทรงบาตรพระสงฆ์องค์ละชั้น ต่อนั้นไปถึงม้าตั้งโต๊ะเกสซ์ของหมากพลูสำหรับวางปากบาตร”

เวลาที่พระเริ่มเดินเข้ามารับภัตตาหารเรียกกันว่า “เวลาพระล่อง”

ที่ทรงบาตรนั้น อีกาชุม เพราะขันข้าวตั้งเรียงอยู่เป็นแถวยาว พอคนเฝ้าออกบินโฉบ เอาข้าวไปรัชกาลที่ ๓ จึงโปรดให้เด็กผู้ชายที่ยังมีอายุอยู่ในวังขึ้นในได้ ราว ๘-๙ ขวบ มาคอยไล่กาเวลาที่เสด็จลงทรงบาตร ชาววังเรียกเด็กเหล่านั้นซึ่งเป็นผู้มีบรรดาศักดิ์ว่า เป็นมหาดเล็กไล่กา แต่ในรัชกาลที่ ๔ ไม่มีมหาดเล็กไล่กา เพราะเปลี่ยนที่ทรงบาตรตามที่ประทับ ซึ่งปลูกใหม่ตรงสวนศิवालย์

มาในรัชกาลที่ ๕ เสด็จกลับมาประทับที่พระมหามณเฑียรตามแบบโบราณ และมีทรงบาตร ณ ที่เดิมจึงจัดให้มีมหาดเล็กไล่กาขึ้นใหม่ แต่คราวนี้ โปรดให้แต่งตัวอย่างทหาร สมเด็จพระยาดำรงฯ ทรงอธิบายไว้ว่า เป็นต้นแห่งการที่จะเกิดตั้งกรมทหารมหาดเล็กขึ้น

“พระพิไชยเสนา”

เรื่องพระพิไชยเสนา นั้น มีชื่อคน แต่เป็นชื่อตำราสำหรับข้าราชการควรประพฤติ เป็นของมีมาแต่โบราณว่า เป็นพระพุทธรูป การแก้การศึกษาว่า คติของข้าราชการแต่ก่อน เป็นอันใด

๑ ตั้งอยู่ในความเพียร รักดีซื่อตรงต่อศาสนา พระมหากษัตริย์ สมณะ และ ประชาชนปฏิบัติราชการเต็มตามความสามารถ

๒ เป็นผู้อยู่ในศีลธรรมอันดี

๓ เคารพ กตัญญูต่อพระรัตนตรัย พระมหากษัตริย์ บิดา มารดา ญาติผู้ใหญ่ ผู้มีศีล และบัณฑิต

๔ มีความรู้ ความสามารถ ในการป้องกันประเทศได้ทันทั่วทั้ง

๕ โอบอ้อมอารีต่อทหารทุกเหล่า

๖ เป็นผู้รู้จัก เหตุ ผล ตน ประมาณ กาล สถานที่ และบุคคล

๗ ไม่มีความพยายบาท โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ต่อผู้น้อย

๘ เป็นผู้มีความใจอันไพเราะ

๙ รู้จักองค์ประกอบที่สำคัญของประเทศ คือ นักปราชญ์ พ่อค้า ทหาร ข้าราชการ

๑๐ ดำรงไว้ซึ่งวัฒนธรรมอันดีงามของบ้านเมือง

๑๑ บำบัดทุกข์ บำรุงสุข ประชาชน

๑๒ อย่าหุนเหิน

๑๓ อย่าล่าเอียง

๑๔ เดินสายกลาง อย่าอ่อนนัก อย่าแข็งนัก

๑๕ ลงโทษผู้คนโดยกรุณา เพื่อให้โอกาสแก่ผู้ที่ถูกลงโทษ ถ้ากรุณา แล้วไม่ฟัง ก็จัดการไปตามกรรมของผู้ผิด

๑๖ ผูกใจประชาราษฎรให้เกิดความนิยมด้วยความกรุณา

๑๗ ทำตนให้เป็นที่ยกย่องแก่ประชาราษฎร

๑๘ เกื้อกูลผู้น้อยตามผลแห่งงานด้วยความยุติธรรม

๑๙ ทำใจขอให้มันคงเข้มแข็ง ไม่หาทวนหัวไหว สะตึงแก๊ยกัยไถ่และไถ่

๒๐ เป็นผู้รู้จักกำลังของนายทหาร รู้จักชัยภูมิที่จะสู้สงคราม รู้จักอรรถศาสตร์ของทหาร
เพื่อใช้ตามอรรถศาสตร์ของเขาเหล่านั้น

๒๑ บำเหน็จรางวัล ลาภยศ ตามผลแห่งความชอบ มากและน้อย

๒๒ พิจารณามิตรโดยรอบคอบ

๒๓ ไม่บอกความลับของทางราชการแก่มิตร

๒๔ พึ่งไม่ประมาท ถึงแม้จำเป็นจะต้ององอาจถึงราชสีห์

๒๕ ถ้าทำได้ทั้ง ๒๔ ข้อ จะเกิดสวัสดิมงคล

ตำรานี้ ย่อยจากคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง ตีพิมพ์
ในแถลงประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดีของสำนักนายกรัฐมนตรี

“มหาด”

เคยสงสัยมานานแล้วว่า มหาดไทย แปลว่า อะไร หากอ่านจากหนังสือก็ไม่มีการสรุปให้เป็นข้อยุติ มาได้ความจากหนังสือ ประวัติมหาดไทย ของ กระทรวงมหาดไทย เรียบเรียงโดย นายธรรมคามน์ โกวิท ว่าไว้ชอบกลอยู่ ท่านวินิจฉัยว่า “มหาด” อาจจะเป็นตำแหน่งราชการอย่างใดอย่างหนึ่ง และเป็นตำแหน่งฝ่ายพลเรือน และแปลได้ความว่า คนที่เป็นใหญ่ โดยสนธิคำที่ว่า “มหา” กับ “อติ” เข้าด้วยกัน “มหา” แปลว่า ใหญ่ อติ แปลว่า ตน ว่าโบราณเขียน “มหาดไทย”

สรุปได้ความว่า “มหาด” คือ บุคคลที่ได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่ชั้นผู้ใหญ่ “มหาดไทย” ท่านได้แปลว่า ข้าราชการผู้ใหญ่ที่มีอิสระพอที่จะสั่งปฏิบัติงานได้ด้วยอำนาจของตนเอง

ส่วน “มหาดเล็ก” หรือ “มหาดเล็ก” ท่านอธิบายว่า “เล็ก” เป็นภาษาไทยโบราณ ไม่ได้คู่มาเดิมทีหลัง แปลว่า “คนฉกรรจ์” หรือ “คนรับใช้” “มหาดเล็ก” จึงแปลว่า ข้าราชการผู้ใหญ่ที่มีหน้าที่รับใช้องค์พระมหากษัตริย์ ซึ่งที่จริงมหาดเล็กที่เป็นข้าราชการชั้นผู้น้อยก็มี หรือว่าจะเลื่อนลงมาต่อภายหลังก็เป็นได้

เหตุที่ท่านจะสันนิษฐานได้ดังนี้ ก็เพราะไปพบคำว่า “มหาดอาษา” อยู่ในหนังสือโบราณ ซึ่งแปลเอาความได้ว่า “เจ้าหน้าที่ชั้นผู้ใหญ่ หรือผู้ที่ได้รับแต่งตั้งให้มีอำนาจปฏิบัติราชการ หรืองานเรื่องใดเรื่องหนึ่งโดยอาษารับเข้ามาทำ”

ไม่ทราบว่าจะต่อไปจะมีผู้วินิจฉัยกันอย่างไร แต่ในขั้นนี้ วินิจฉัยข้างต้นดังกล่าวมา ควรแก่การที่จะคิด จึงได้บันทึกไว้

“รถประเทียบ”

คำว่า “ประเทียบ” ได้ยินบ่อยในราชการแห่งราชสำนัก มีมาแต่โบราณ เอาความ
ได้ว่าเป็น “ฝ่ายใน” ถ้าเป็นรถก็เรียก “รถประเทียบ” ถ้าเป็นเรือก็เรียก “เรือประเทียบ” คือ
เป็นรถ เป็นเรือ ที่เจ้านายฝ่ายในทรงโดยเฉพาะ มีตัวอย่างอยู่ในหนังสือต่างๆ มาก อย่างใน
พระราชพิธีสิบสองเดือน พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๕ ตอนที่ทรงอ้างถึงหนังสือพนมมาศครั้ง
สุโขทัย ความตอนหนึ่งมีว่า

“กำหนดฤกษ์แรกนาว่า ใช้วันอาทิตย์ พระเจ้าแผ่นดินทรงเครื่องต้นอย่างเทศ ทรงม้า
พระที่นั่งพยุหยาตรา เป็นกระบวนเพชรพวง พระอรรคชายาแลพระราชวงศานุวงศ์ พระสนม
กำนัด เลือกแต่ที่ต้องพระราชหฤทัย ขึ้นรถประเทียบตามไปในกระบวนหลัง”

ในกฎหมายตราว่าไว้ในพิธีเดือน ๑๒ การพิธีจองเปรียง ลดชุด ลอยโคมลงน้ำว่า

“ครั้นถึงพุทไธสวรรย์ จุกคอกไม้ เล่นหนัง เสด็จลงเรือสมรรถไชยกับสมเด็จพระ
พระภรรยาเจ้าทั้ง ๔ ลูกเธอ หลานเธอ พระสนม ลงเรือประเทียบขึ้นมาข้างเกาะแก้ว”

รถประเทียบในสมัยอยุธยาอ่านพบตอนขึ้นพระบาทในรัชกาลพระเจ้าบรมโกศว่า เทียม
ควายในรูปเก่าๆ รถนั้น เทียมด้วยม้าก็มี เทียมด้วยโคก็มี เป็นรถสี่ล้อ มีประทุน แม้มากจน
ชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ ใช้รถม้า รถยนต์ รถเจ้านายฝ่ายใน ก็ยังคงเรียกรถประเทียบ หรือพระ
ประเทียบ ม.จ. สุภัทรทิศ ดิศกุล เล่าประทานว่า เมื่อยังเยาว์พระชันษา ได้ตามเสด็จพระเจ้า-
บรมวงศ์เธอชั้น ๕ พระองค์เจ้าอภินิหารปรีชาอยู่เนื่องๆ ด้วยรถพระประเทียบ และที่รถพระ
ประเทียบนั้น มีตราครุฑ แต่เป็นนางครุฑ ไม่เหมือนครุฑรถพระที่นั่ง

“ กองทัพไทย ”

โดยหลักการ ทหารนั้น ขึ้นกับกลาโหม มีเจ้าพระยามหาเสนาบดี วิริยภักดี ฯ เป็นสมุหพระกลาโหม ศักดินา ๑๐,๐๐๐ ไร่ มีหลวงเทพวรชุน (หรือพระยา ในชั้นหลัง) เป็นปลัดทูลฉลอง

กองทหารที่สำคัญที่เป็นหลักของกองทัพ คือ ทหารอาสาหกเหล่า แบ่งเป็น ชาย่ ขวามีพระยารามจักรุงค์ ศักดินา ๑๐,๐๐๐ เป็นผู้ใหญ่วางควบคุมดูแล เรียกว่า จางวาง

ผู้ที่คุมฝ่ายขวา คือ พระยาสิทธิราชเดโชไชย ศักดินา ๑๐,๐๐๐ เรียกสั้น ๆ ว่าทัพเดโช

ผู้ที่คุมฝ่ายซ้าย คือ พระยาสิทธิราชเดโชไชย ท้ายน้ำ เรียกสั้น ๆ ว่า ทัพท้ายน้ำเหล่าทั้ง ๖ มีกรมอาสาซ้ายขวา ๒ เหล่า กรมเสนทองซ้ายขวา ๒ เหล่า กรมทวนทองซ้ายขวา ๒ เหล่า

กรมอาสาซ้าย มี พระพิไชยสงคราม เป็นเจ้ากรม ถือศักดินา ๕๐๐๐

กรมอาสาขวา มี พระรามคำแหง เป็นเจ้ากรม ถือศักดินา ๕๐๐๐

กรมเสนทองขวา มี พระพิไชยรณฤทธิ์ เป็นเจ้ากรม ถือศักดินา ๕๐๐๐

กรมเสนทองซ้าย มี พระวิจิตรณรงค์ เป็นเจ้ากรม ถือศักดินา ๕๐๐๐

(เช่น คือ เครื่องป้องกันอาวุธ รูปกลม ที่เรียกกันโดยมากในปัจจุบันว่า โล่ ซึ่งโล่นั้น รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า)

กรมทวนทองขวา มี พระมหาสงคราม เป็นเจ้ากรม ถือศักดินา ๑๖๐๐ ไร่

กรมทวนทองซ้าย มี พระอนุรักษโยธา เป็นเจ้ากรม ถือศักดินา ๑๖๐๐ ไร่

ทหารกองนี้ เป็นหลักของกองทัพ เพราะกองทัพไทยสมัยโบราณ เป็นกองทัพผสม มีทั้งในกรุงและหัวเมือง ตำแหน่งพระยาสิทธิราชเดโชไชย และพระยาสิทธิราชเดโชไชยท้ายน้ำ จึงเป็นตำแหน่งที่มีความสำคัญมาก ต้องเป็นผู้ที่กล้าหาญ เข้มแข็งในการสงคราม เป็นที่ยอมรับนับถือกันในหมู่นักรบ

“ ตำรวจไทย ”

ที่เรียกว่า ตำรวจ ตำรวจ อยู่ทุกวันนี้ อำนาจหน้าที่ไม่เหมือนตำรวจสมัยโบราณ เพราะตำรวจสมัยโบราณมีหน้าที่เหมือนทหารรักษาพระองค์ในปัจจุบัน และตำรวจปัจจุบันมีหน้าที่เหมือนกองตระเวน ซึ่งขึ้นอยู่ในกระทรวงเมือง หรือ “ เวียง ” มี หลวงอินทราบดี ๆ และ ขุนเทพผล เป็นเจ้ากรมขวาซ้าย การตระเวนนี้ ตระเวนทั้งในกรุงและนอกกรุง เป็นกรมที่มีหน้าที่รักษาความสงบโดยตรง

ส่วนตำรวจสมัยโบราณนั้น แบ่งออกเป็นตำรวจในซ้ายขวา ๒ กรม ตำรวจใหญ่ซ้ายขวา ๒ กรม ตำรวจนอกซ้ายขวา ๒ กรม เป็น ๖ กรมด้วยกัน อันที่จริงกรมรักษาพระองค์โดยตรงก็มีอยู่แล้ว เรียก กรมรักษาพระองค์ขวาซ้าย มี หลวงกันยูปาทวี และ หลวงราชาเสวก เป็นเจ้ากรม กรมทหารรักษาพระองค์ที่เรียกชื่อเป็นอย่างอื่นยังมีอีก เช่น กรมทหารในซ้ายขวา กรมสนมทหารซ้ายขวา กรมพลพันซ้ายขวา แต่ไม่คิดพระองค์เหมือนตำรวจใน ตำรวจนอกห่างจากตำรวจในออกมาอีกชั้นหนึ่ง

กรมพระตำรวจฝ่ายซ้าย มี พระยาอภัยรณฤทธิ์ ศักดินา ๓๐๐๐ เป็นจางวาง

กรมพระตำรวจฝ่ายขวา มี พระยานุชิตราชา ศักดินา ๓๐๐๐ เป็นจางวาง

กรมพระตำรวจในซ้าย มี หลวงมหาเทพฯ เป็นเจ้ากรม ศักดินา ๒๐๐๐

กรมพระตำรวจในขวา มี หลวงมหามนตรีฯ เป็นเจ้ากรม ศักดินา ๒๐๐๐

กรมพระตำรวจนอกซ้าย มี หลวงอินทราเดช เป็นเจ้ากรม ศักดินา ๑๖๐๐

กรมพระตำรวจนอกขวา มี หลวงราชรินทร์ เป็นเจ้ากรม ศักดินา ๑๖๐๐

กรมพระตำรวจใหญ่ซ้าย มี พระอินทรเทพ เป็นเจ้ากรม ศักดินา ๒๐๐๐

กรมพระตำรวจใหญ่ขวา มี หลวงพิเรนทรเทพ เป็นเจ้ากรม ศักดินา ๒๐๐๐

บรรดาศักดิ์ของเจ้ากรมเปลี่ยนแปลงเป็นพระก็มีในบางสมัย เป็นขุนก็มี แต่ราชทินนาม

จะคงเดิม

โดยทั่วไปแล้ว ตำรวจนอกกับตำรวจในทั้งชายขวา จะเปลี่ยนเวรกันเข้ารับราชการ
ตั้งแต่รักษาประตู ล้อมวง คุ่มคนโทษ แห่ตามเสด็จ ที่ใดที่เสด็จอยู่ ที่นั่นเป็นหน้าที่ของตำรวจ
ต้องรักษาความปลอดภัย อาวุธที่ตำรวจใช้ มีตั้งแต่ปืนใหญ่ ปืนเล็ก ดาบ กระบี่ หอก หอกนั้น
ใช้มากในการแห่เสด็จ เวลาแห่ ต้องเอาปลายลง ทางน้ำก็ต้องลงเรือพระที่นั่ง และเรือสำคัญๆ
ที่ชิดเรือพระที่นั่ง

การรู้เรื่องนี้ช่วยให้อ่านพงศาวดารเข้าใจได้ง่าย เวลาพบชื่อข้าราชการ ได้รู้ว่า ใครเป็น
ใคร ฐานะอะไร แต่งตัวอย่างไร นั่งตรงไหน

“ชาวที่”

กรมชาวที่ เป็นกรมในราชสำนักแต่โบราณ ถึงปัจจุบันก็ยังมิข้าราชการงานชาวที่นี้ อยู่ แต่ก่อนนั้น มีหน้าที่มากมาย เช่น นั่ง คอยรับสั่งอยู่ที่ข้างหน้าพร้อมด้วยมหาดเล็กซึ่งมี กรมอยู่อีกกรมหนึ่ง ต่างคนก็ต่างระวังหน้าที่ซึ่งกันและกันอยู่ในตัว ดูแลพระที่นั่งอาภรณ์สถาน ที่ จุฑชวาลา ตามเทียน ตามโคม เป็นผู้รักษาความสงบเงียบในบริเวณใกล้ที่ประทับ ดูแลการตกแต่ง ภายใน ทำงานคู่กันกับชาววังแห่งกรมวัง แต่ชาวที่นั้น เป็นพนักงานชั้นใน การสอบสวนสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ หลานเธอ นั้น ก็เป็นพนักงานของชาวที่เป็นผู้ถาม ผู้คุม ถ้าให้ลงพระราชอาญา ก็เป็นผู้ป้อนเสื่อและที่ ถ้าทรงให้จำขัง ชาวที่ก็ต้องร่วมด้วยกับตำรวจใน ตำรวจนอก และสนมทหาร ในซ้ายขวา

เจ้ากรมชาวที่พระบรมมหาราชวัง เป็นที่ หลวงรัตนารักษ์ คักคินา ๑๐๐๐

เจ้ากรมชาวที่ เป็นที่ หลวงพิพิธมณฑล คักคินา ๔๐๐

ข้อปฏิบัติของชาวที่ เวลาเสด็จออกขุนนางนั้น มีว่า ถ้าขุนนางเฝ้า ต้อง “กลานด้วย คอก และให้ตั้งบัวพระโขนงเงินสำหรับเจ้าต่างกรม กระโถนดีบุกสำหรับขุนนาง ถ้าแลกรม- พระราชวังบวรฯ เสด็จเข้ามาเฝ้านั้น ชาวที่ได้ป้อนเสื่อ พระยักร่องพระกร แลออกไปรับเชิญ พระล่อม บ้านพระโขนง พระสมุท ต่อมหาดเล็ก แต้นอกประตู ที่ลับแล (ซึ่งตั้งบังประตู) ตามเสด็จเข้าไปตั้งในที่เฝ้า แลคอยรับสั่งใช้สอยด้วย ห้ามอย่าให้มหาดเล็กพระราชวังบวร มหาดเล็กเจ้าต่างกรม เข้ามา แลชาวที่ได้รักษาประตูที่ที่ข้างหน้า แลได้ว่ากล่าวรักษาพระองค์ ได้ห้ามปรามปากเสียงนวก กา กบ อึ่ง ถ้าไม่เสด็จออกขุนนางแต่ต้องพระโรงไปจนในแฉ่ง ใน ลับแล ชาวที่ได้ห้ามปรามปากเสียงคำสูงมิให้แปลกปลอม แต่ต้องพระโรงไปจนประตูระเนียด นอกกระเนียดออกไปเป็นพนักงานชาววัง”

“ กำแพงวัง ”

ผ่านไปเห็นบ้าน ๆ หนึ่ง มีเรือนอยู่ข้างใน ทำท่งที่เป็นเรือนไทย ถึงจะไม่แท้ทีเดียว ก็ยังน่าดู แต่ที่สะดุดตาก็คือ กำแพงบ้านตอนหนึ่ง มีใบเสมาอยู่บนกำแพง พอเป็นที่สังเกตไม่ถึงตลอดแนว ทำให้คิดถึงคติเก่า ๆ ซึ่งเลิกไปแล้ว คตินั้น คือ คติในการสร้างกำแพงวัง เพราะแต่ก่อนนั้น กำแพงวังเจ้านายทำใบเสมาไม่ได้ ถ้าไม่ใช่เป็นกำแพงวังเจ้าฟ้า ถึงจะเป็นพระองค์เจ้าก็ไม่ได้ คตินี้ถือกันมาช้านานจนถึงรัชกาลที่ ๕ ซึ่งเป็นสมัยที่เลิกสร้างกำแพงวังเป็นกำแพงทึบกันแล้ว ใช้เหล็กหล่อเป็นกำแพงโปร่ง

เมื่อสร้างวังบูรพาภิรมย์ ซึ่งเป็นวังของสมเด็จพระอนุชาในรัชกาลที่ ๕ ต่อมา ดำรงพระยศสมเด็จพระปิตุลา ทรงกรมเป็น กรมพระยาภาณุพันธุ ออกพระนามกันว่า สมเด็จพระบูรพา ว ทรงมุงกำแพงด้านเหนือของวัง สร้างใบเสมาไว้เป็นนิมิตหมายว่า เป็นวังเจ้าฟ้า ต่อจากกำแพงวังซึ่งเป็นเหล็กหล่อโปร่ง วังท่าพระซึ่งเป็นวังเจ้าฟ้ากรมขุนกษัตราธิบดีในรัชกาลที่ ๑ ก็มีใบเสมา วังจันทร์ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สร้างพระราชทานรัชกาลที่ ๖ เมื่อยังดำรงพระยศ สมเด็จพระบรมมหาราชวัง ให้เหมือนครั้งอยุธยา แต่ไม่เสร็จทั้งวังเสร็จแต่กำแพง ตัวตำหนักมีแต่ฐานล่าง ก็พอคืบหน้ารัชกาล พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ไม่โปรดจะให้สร้างต่อ และได้ใช้เป็นโรงพยาบาลของเสือบ้าพราหมณ์หลวงรักษาพระองค์ในรัชกาลนั้น

กำแพงวังจันทร์ก็มีใบเสมา เพราะจะเป็นที่ประทับของเจ้าฟ้า คือ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช คตินี้หมดไป แต่ใบเสมายังไม่หมด การก่อสร้างในชั้นหลังไม่ทราบถึงคติดังกล่าว จึงมีกำแพงที่มีใบเสมาเกิดขึ้นหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองแล้วอยู่หลายแห่ง บางแห่งเคยเป็นวังพระองค์เจ้า

กำแพงเมืองนั้น ย่อมต้องมีที่กำบังให้คนที่รักษาเมืองหลบกระสุน และมีช่องให้ได้ยิงออกไปที่กำบังนั้น เป็นรูปสี่เหลี่ยมก็มี เป็นรูปเสมาก็มี ที่เป็นรูปสี่เหลี่ยมเรียกกันว่า ใบบัง หรือ ลูกบ่อม ก็มีเรียกบ้าง ท่านอธิบายกันว่า มาจากระเนียด คือ เสาที่ปักบนเนินดิน เรียงชิดกันเป็นรั้วของค่ายของเมืองแต่ก่อน หยักหัวเสาให้เป็นรูปหัวเม็ด ก็ดูเป็นเสมาเมื่อแบนโดยก่ออิฐแทนช่องว่างตรงหยักใช้เป็นที่ยิงออกไป เสมา หรือ หัวเม็ดเป็นที่กำบัง ถ้าไม่มากเป็นหัวเม็ดก็ตัดเป็นช่อง ก็จะรูปเดียวกับใบบัง

“ พระระเบียง ”

ทุกวันนี้มีคนเรียกสิ่งแวดล้อม สิ่งสำคัญ (คือ พระอุโบสถ พระวิหาร พระปรารค์ พระเจดีย์) อันแต่โบราณเรียกกันมาช้านานตั้งแต่สร้างพระธาตุเมืองนคร ฯ พระธาตุคอกยสุเทพ ฯ ว่า พระระเบียงนั้นว่า วิหารคด วัดเก่าแก่ เช่น วัดพระธาตุไชยา พระธาตุพิษณุโลก พระปฐมเจดีย์ หรือวัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดพระเชตุพน ฯ สิ่งแวดล้อมนั้น ก็เรียกว่า พระระเบียง และมีอีกชื่อหนึ่ง เรียกว่า “ คด ” เพราะเดิม มีแต่คดสี่มุม เป็นที่พักคนมาไหว้พระธาตุ ต่อมา มีศาลาปลูกแทรกลงในระหว่างคด ซึ่ง สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ ทรงพระนิพนธ์ว่า “ ถ้าประธานเป็นพระสถูป ก็เรียกกันว่า วิหารทิศ ” มีครบทั้ง ๔ ทิศ ก็มี มีทิศ ๒ ทิศ ก็มี แต่ที่อย่างใหญ่โตจริง ๆ ศาลานั้น ไม่มีจำเพาะ ๔ ทิศ ทรงมุมทั้ง ๔ ก็มี ท่านว่า “ มีทำขึ้นหน้าขึ้นตากันอยู่ก็มิเผลอ ”

การเรียกพระระเบียงว่า ระเบียงคด ยังพอฟัง ไม่ว่าจะคดเป็นเหลี่ยมฉาก หรือคดเป็นวงกลม แต่เรียกไปถึงว่า พระระเบียง คือ “ วิหารคด ” นั้น ฟังลำบาก เพราะ พระระเบียง ก็คือ พระระเบียง เรียกกันอย่างนั้นมาแต่โบราณ “ วิหารคด ” ก็เรียก “ วิหารคด ” ตัวอย่าง มีที่วัดโพธิ์ เพราะมีทั้งพระระเบียงให้ครอบพระอุโบสถเป็นพระระเบียงอย่างงาม เพราะทรงมุมน้อยมุม ดูเป็นระเบียงสองชั้น วิหารทิศก็มีให้ดูทั้ง ๔ ทิศ วิหารคดก็มี มีให้ดูทั้ง ๔ วิหาร ทรง ๔ มุม นอกพระระเบียง ศาลกรมหลวงชุมพร ฯ อยู่ที่วิหารคดด้านใต้ มุมตะวันตก

การเรียกดังนี้ เรียกกันแพร่หลายไปมาก จนแม้ตามวัดคงจะเรียกตามพจนานุกรม หรือพจนานุกรมเขียนตามปากคนเรียก แต่ถ้าจากเอกสารรุ่นเก่า จะพบว่า เรียก พระระเบียง ตั้งแต่เหนือจรดใต้

การที่เป็นดังนี้ จะว่าความหมายย่ำที่ หรือประการใด ก็ไม่แจ้ง แต่ถ้าไม่ย่ำไปได้ ก็จะต้อง การอ่านหนังสือเกี่ยวกับสิ่งปลูกสร้างจะได้ไม่สับสน มิฉะนั้น จะกำหนดไม่ถูกว่า อะไร

เป็นอะไร การอ่านหนังสือที่เขียนก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครองเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ นั้น เมื่อเทียบกับหนังสือที่เขียนหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองแล้ว มีอะไรเปลี่ยนแปลงไปหลายอย่าง ทางพงศาวดารมีการเปลี่ยนแปลงไปในทางความรู้กว้างขวางขึ้นหลายด้าน แต่ในทางด้านข้างศิลปยังไม่กว้างขวางเท่าทางพงศาวดาร สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ๖ ทานทรงพระนิพนธ์ไว้ว่า

“ช่างที่ควรจะนับว่าเป็นช่างดี จะต้องประกอบด้วยคุณสองประการ คือ ต้องประกอบด้วยฝีมือดีอย่างหนึ่ง ประกอบด้วยความคิดดี รู้ที่ควรมิควร อีกอย่างหนึ่ง ประการหลังนั้นแหละสำคัญมาก ถ้ามีแต่ฝีมือดี ก็จะเป็นได้แต่ลูกมือเสมอไป ต้องมีความคิดด้วย จึงจะเลื่อนชั้นเป็นนายช่างได้”

“ ภาษาในวัง ”

ราชาศัพท์นั้น ตั้งต้นจากในวัง เป็นภาษาชาววัง ใช้กันตั้งแต่เจ้านายตลอดลงมา เพียงแต่เจ้านายไม่ทรงใช้กับพระองค์เอง ภาษาในวังที่ไพเราะนั้น มีอยู่เรื่องหนึ่ง คือ จดหมายเหตุรายวัน ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ กรวาทตามเสด็จรัชกาลที่ ๕ ประพาสชาว ร.ศ. ๑๒๐ ทูลหม่อมพระองค์นี้ ทรงพระปรีชาสามารถในหลายทาง จะเชิญพระนิพนธ์บางตอน มาเพื่อศึกษาเล็ก ๆ น้อยว่า ทรงใช้ศัพท์อย่างไร เมื่อไร

ตื่นนอน ทรงใช้ว่า บรรทมตื่น ไม่ใช้ว่า ตื่นบรรทม เช่น “ทูลหม่อม (ร. ๕) ก็ยังไม่ทรงสบายหนักกว่าเมื่อวานนี้ บรรทมตื่นแล้ว ก็ประทับบรรทมอยู่เปล่า ๆ” หรือ “จนไม่ทรงสบาย ก็เสด็จประทับบรรทมอยู่ในห้องนี้” หรือ “กรมหมื่นมหิศร ยังไม่บรรทมตื่น”

เข้านอน ทรงใช้คำว่า เสด็จเข้าที่ เช่น “ทูลหม่อม (ร. ๕) ไม่ทรงสบาย เสด็จเข้าที่หัวค่ำ เพียง ๕ หุ่มน แต่รับสั่งไล่ให้เรมานอนแต่ยาม ๑”

คำว่า “โปรต” ซึ่งแปลว่า ชอบ ในบางกรณี ทรงใช้ดังต่อไปนี้ คือ “มีห้องแถวเป็นข้างหน้าอีกแถวหนึ่ง ติดติดกับพื้นดิน เดิมเขาจัดให้เป็นห้องคนทำเครื่อง (อาหาร) อยู่แล้วทูลหม่อมโปรตเสด็จอยู่ที่นั่น เพราะว่า หลังปลายเป็นที่แลเห็นวิวงามนัก”

คำว่า เสด็จ และ ประทับ ทรงใช้ว่า

“เขาจัดหลังกลางเป็นที่เสด็จอยู่ ห้องบรรทมกับห้องทรงเครื่องทรงห้องสมเด็จพระเจ้าน้ำ และมีห้องประทับอีกห้องหนึ่ง ห้องเสวยห้องหนึ่ง รับแขกห้องหนึ่งเป็นข้างหน้า”

คำว่า อาการ ทรงใช้ว่า

“จึงไปเยี่ยมทูลหม่อมเอียด (สมเด็จพระเจ้าฟ้าอัมภาวดี) พระองค์ร้อนจัด พระอาการอยู่ข้างมาก”

“พระอาการทูลหม่อมเอียดเล็กน้อยคลายขึ้นมาก”

คำว่า “เสด็จ” ซึ่งแปลว่า “ท่าน” ก็ได้ แปลว่า “ไป” ก็ได้ เช่น

“ทูลหม่อมเสด็จมารับสั่งเรียกไปตามเสด็จไปบ้านตำหนง”

คุยหรือทักทาย ท่านทรงใช้ว่า ปราศัย เช่น

“สมเด็จพระเจ้า (สมเด็จพระบรมราชินีนาถ) ทรงปราศัยอยู่กับระเด่นอายุ”

“ถวายชาย” เป็นอีกคำที่ทรงใช้ เช่น

“คอยทูลหม่อมทรงเลือกผ้าที่เขาจกมาถวายชาย”

ง่วงนอน หรือ หาวนอน ท่านใช้ว่า “หาวประทม” เช่น

“ทูลหม่อมก็ไม่ทรงสบาย กรมหลวงดำรงก็หาวประทม วาเลตเตก็พลอยง่วงไปด้วย”

ที่จริง ถ้าได้อ่านพระนิพนธ์ทั้งหมดจะดีกว่าที่เขียนมา ที่เขียนมาบางตอนก็เพื่อจะได้ทราบว่ คำที่ยกมา เจ้านายท่านใช้กันอย่างไร เท่านั้น

“ ราชาศัพท์ ”

ราชาศัพท์ เป็นของชาววังใช้ก่อน เพื่อความเคารพ เพื่อความไพเราะ มีอยู่ประมาณ ๑๐๐ คำเศษ ถ้าใช้ตามแบบของสมเด็จพระกรมพระยาดำรงฯ ในพระนิพนธ์ต่าง ๆ จะไม่ยากอันใดเลย ในหนังสือข้าราชการกรมมหาดเล็กซึ่งใช้ในราชการในรัชกาลที่ ๕ มีคำอธิบายเกี่ยวกับตัวอย่างแบบกราบบังคมทูลพระกรุณาต่าง ๆ ก็อธิบายไว้ว่า

“ คำกราบบังคมทูลพระกรุณาทั้ง ๓ อย่างนี้ ไม่ใคร่จะเหมือนกัน เป็นด้วยความถนัดแลตามความคิดของท่านผู้กราบบังคมทูล และเห็นอย่างไรก็เท่านั้นซึ่งเขียนไว้ ทั้งนี้ เอาไว้ดูพอเป็นเค้า ”

แบบทั้ง ๓ คือ แบบกราบบังคมทูลถวายตัว แบบกราบบังคมทูลลาบวช แบบกราบบังคมทูลถวายราชกุศล และได้ความรู้จากคำอธิบายนั้นด้วยว่า แต่ก่อนจากที่เขียนคำอธิบายขึ้นไป ถัดถวายตัว ใช้ดอกไม้ รูป เทียน (ซึ่งในปัจจุบัน ใช้รูปเทียน สิ่งละ ๕ คู่ ส่วนดอกไม้อีก ๑ กระถาง) ถัดทูลลาบวช ใช้ดอกไม้อีก ๑ รูป ๑ เทียน ๑ (ปัจจุบันก็ใช้เหมือนถวายตัว)

จากหนังสือเล่มนั้น ทำให้ได้ทราบว่า ราชาศัพท์ที่เกี่ยวกับเครื่องใช้อย่างใหม่ สมัยนั้นท่านเรียกกันอย่างไร อย่าง ลูกกระคุ่ม ท่านเรียก พระคุ่ม มี พระคุ่มทองลงยา พระคุ่มนาค พระคุ่มเขี้ยวพระกร ร่ม ท่านเรียกว่า เครื่องสูง มี เครื่องสูงแพร เครื่องสูงปักค้ำกาวพับได้ เครื่องสูงแพรชุบขี้ผึ้ง หมวก เรียกพระมาลา ก็มี พระมาลาสารูปต่าง ๆ พระมาลาสักหลาดมีใบอ่อน พระมาลาก้ามะหยี่ พระมาลาไหมพรม พระมาลาเซลเม็ค มียอดต่าง ๆ เสื้อ เรียกฉลองพระองค์ ฉลองพระองค์แพร ฉลองพระองค์สักหลาด ฉลองพระองค์ประหม่นหนา ฉลองพระองค์ประหม่นบาง ฉลองพระองค์จีนแพรสีต่าง ๆ ฉลองพระองค์นวม ฉลองพระองค์ยัดแพรแลยัดสีต่าง ๆ ฉลองพระองค์เขี้ยวต่าง ๆ มี แพรลายสีสักหลาด หรือขาว เสื้อฝน เรียกฉลองพระองค์ฝน ผ้าพันพระศอ เรียก วงพระศอมีวงพระศอขาวต่าง ๆ วงพระศอไหมพรม ผ้าห่มนอนเรียกว่า กลุ่มประหม่นต่าง ๆ คือ กลุ่มประหม่นสักหลาดสีต่าง ๆ กลุ่มประหม่นไหมพรมลาย ผ้าเช็ดหน้า

เรียกทรับพระพักตร์ต่าง ๆ ตามชนิดลายและสี มีพิเศษ คือ ทรับมูลพระนาสิกริมขลิบลูกไม้ต่าง ๆ ผ้าเช็ดพระองค์ เรียกทรับพระองค์ชนขาว ขนลาย ขนแดง ผ้านุ่ง เรียก พระภูษา มี พระภูษาม่วงไทยจีนสีต่าง ๆ พระภูษาหางกระรอกไหมสีต่าง ๆ พระภูษาทา ตาสมุกไหมสีต่าง ๆ พระภูษาพื้นสีต่าง ๆ พระภูษาลายขั้ตสีต่าง ๆ พระภูษาโสร่งตั้ยลายสีต่าง ๆ กางเกง เรียก พระภูษาสนับเพลา มี พระภูษาสนับเพลาแพร แลสักหลาดสีต่าง ๆ นอกจากนั้นก็มี ถุงพระหัตถ์ ถุงพระบาท ถุงพระบาทสนับพระขงฆ์ ถุงพระบาทแพร (สั้น ยาว) ฉลองพระบาทต่าง ๆ มี ฉลองพระบาทหนัง ฉลองพระบาทบู๊ตหนัง ฉลองพระบาทยาง ฉลองพระบาทฝน ฉลองพระบาทสนับพระขงฆ์ ในเครื่องทรง มี ตลับพระสบู่ ตลับทรงสระ พระภูษาแคงชุบทรง พระภูษาลายทรงผลัด ผ้าเช็ดพระองค์ ผ้าเช็ดพระบาท พานรองเครื่องทรง ขันทรงมีพานรอง รวมด้วยกัน ๘ องค์ หีบหมาก เรียกว่า หีบพระสี (ท่านไม่ใช่ “ศรี”) มี ตลับพระโอสถจืด ตลับสีพระโอษฐ์ แะพระกรรณ แะพระทนต์

ความรู้ที่ได้จากหนังสือเล่มดังกล่าว จะช่วยให้มากในการเขียนหนังสือที่ต้องใช้ราชาศัพท์

“ราชาศัพท์ ตอน ๒”

ราชาศัพท์ เป็นเรื่องที่น่าสนใจสำหรับคนที่ชอบภาษาไทย เพราะเป็นศัพท์ที่มีการเปลี่ยนแปลงไม่น้อยกว่าศัพท์อื่น อย่างเช่น คำว่า “ตาย” สำหรับข้าราชการผู้ใหญ่ในปัจจุบันนั้น คำว่า “อสัญกรรม” ใช้สำหรับข้าราชการชั้นสูง ขนาด เจ้าพระยา สูงกว่า “อนิจกรรม” ซึ่งใช้สำหรับข้าราชการรองลงมา แต่ในประกาศรัชกาลที่ ๔ มีประกาศไว้ว่า

“ถึงอนิจกรรม สำหรับขุนนางเจ้าพระยานา ๑๐๐๐ ถึงอสัญกรรม สำหรับขุนนางเป็นพระยา”

คำว่า ถึงแก่กรรม ใช้สำหรับผู้มีบรรดาศักดิ์ตั้งแต่พระ หลวง ลงไป พระสงฆ์ สามเณร สามัญก็ใช้คำนี้ เพราะ มรณภาพ ใช้สำหรับพระสงฆ์ที่มีบรรดาศักดิ์ เมื่อเวลาเปลี่ยนไป คำ “ถึงแก่กรรม” นี้ ก็ใช้ทั่วกันเป็นสามัญ

ประกาศดังกล่าวยังมีไปถึงคำว่า “ทรง” อีกด้วย ความว่า

“ทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ไม่มี ทรง

เสด็จพระราชดำเนิน ไม่มี ทรง

เสด็จนั่ง ไม่มี ทรง

เสด็จยืน ไม่มี ทรง

เข้าที่พระบรรทม ไม่มี ทรง

เสวย ไม่มี ทรง

ทรง ไม่มี ทรง

ทรงช้างพระที่นั่ง ไม่มี ชี่

ทรงม้าพระที่นั่ง ไม่มี ชี่

ทรงพระราชนา ไม่มี ชี่

ทรงราชรถ ไม่มี ชี่

ทรงเรือพระที่นั่ง ไม่มี ชี่

ทรงบาตร ไม่มี ใส่”

“พระราชวังบางปะอิน”

บางปะอินเป็นที่ตั้งพระราชวังสำหรับเสด็จประพาสมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีว่า เดิม เป็นเกาะใหญ่อยู่กลางแม่น้ำ มาเมื่อครั้งพระเจ้าปราสาททองเสด็จมาประพาสโปรดให้ขุดคลองเล็ก ๆ ผ่ากลางเกาะเข้ามา สำหรับจอดเรือได้ถึงหน้าวัง น้ำก็ตกลงขุดจนกว้าง และแบ่งเกาะบางปะอินเป็นสองเกาะ คือที่พระราชวังเกาะหนึ่ง ที่วัดนิเวศน์ฯ เกาะหนึ่ง แต่ที่พระราชวังก็เกือบจะไม่เป็นเกาะอยู่แล้ว เพราะแม่น้ำเดิมที่อ้อมข้างหลังวังต้นเขิน เพราะน้ำมาเดินทางคลองขุดใหม่

ราชินิกุลของพระเจ้าปราสาททองอยู่ที่เกาะนี้ และพระองค์เองก็ประสูติที่เกาะนี้ วัดชุมพลฯ สร้างขึ้นตรงบ้านเดิม เมื่อเสวยราชย์แล้ว โปรดให้สร้างวังและขุดสระขึ้นที่กลางเกาะแต่นั้นมา พระราชวังบางปะอินก็เป็นที่ประพาสของพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ต่อ ๆ มา เพราะไม่ไกลจากพระราชวังอยุธยามากนัก แต่เมื่อย้ายราชธานีมาอยู่กรุงเทพฯ ทางไกล ๕๘ กิโลเมตร ถนนหนทางยังไม่มี เรือกลไฟไม่มี บางปะอินก็ถูกทิ้งร้างอยู่นาน จนามีเรือไฟในรัชกาลที่ ๔ จึงได้เสด็จประพาส แต่ก็เพียงสร้างตำหนัก ไม่ได้เสด็จบ่อยแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ โปรด เสด็จพระราชดำเนินบ่อย เพราะทรงใช้เป็นศูนย์กลางเยี่ยมราษฎรในภาคกลาง

เมื่อทรงใช้บ่อย ก็สร้างวังขึ้น ประกอบด้วย พระที่นั่ง ตำหนัก และเรือนต่างๆ พระที่นั่งที่สำคัญในปัจจุบัน มีอยู่ ๔ องค์ คือ

๑) พระที่นั่งไอศวรรย์ทิพาอาสน์ เป็นปราสาทเล็กๆ อยู่กลางสระ เป็นที่ประดิษฐานพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ว่าเมื่อครั้งพระเจ้าปราสาททอง ก็มีปราสาทชื่อนี้เหมือนกัน แต่อยู่ขอบสระด้านตะวันตก

๒) พระที่นั่งวโรภาสพิมาน เป็นท้องพระโรงอยู่ก้นเหนือริมคลองที่ขุดใหม่ สร้างในรัชกาลที่ ๕ เป็นอาคารชั้นเดียว เดิมเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๔ เป็น ๒ ชั้น

๓) พระที่นั่งเวหาศจำรูญ อยู่ด้านเหนือ สร้างแบบพระที่นั่งของจีน ว่างามมาก ไม่แพ้ในกรุงปักกิ่ง เป็นของพระยาโชฎีกกราชเศรษฐี กับพวกพ่อค้าจีน ร่วมกันสร้างถวาย สำหรับประทับในฤดูฝน ฤดูหนาว

๔) พระที่นั่งวิมุกตปราสาท เป็นหอสูง ขึ้นไปกุฎุมิประเทศได้โดยรอบ

ที่น่าเสียดายก็คือ พระที่นั่งอย่างฝรั่งอีกองค์หนึ่ง คือ พระที่นั่งอุทยานภูมิเสถียร เคยใช้เป็นที่รับราชอาคันตุกะ ถูกไฟไหม้หมดทั้งองค์ เหลือแต่ศาลากับกำแพงแก้ว นอกจากนั้น สิ่งที่ควรชมก็มี “เหมมณเฑียรเทวราช” คือ ศาลพระเจ้าปราสาททอง วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ วัดนี้ สร้างอย่างโบสถ์ฝรั่ง แต่ประดิษฐานพระพุทธรูป ฝีมือปราณีต

“ สวัสดิ์ ”

กระบวนทักกัน ใครจะมาทักกันอย่างเป็นกันเองเท่าคนไทยแต่ก่อนไม่มี เพราะทักด้วยความอยากรู้อยากเห็นโดยแท้ คือ ทักกันว่า “ไปไหนมา” คนถูกทักก็จะตอบว่า “เปล่า” แล้วจึงจะกล่อมเกลี้ยงตอบต่อไป เหตุใดจึงทักทายถึงนั้นก็ไมทราบ เพราะทำให้คนถูกทักต้องพุดปดได้ง่าย เพราะตอบไม่ได้ ไม่น่าตอบ ถ้าไม่อย่างพุดปด ก็ต้องตอบอย่างไกล เช่น

ถาม — ไปไหนมา

ตอบ — สามวาสองศอก

ถาม — เอ้อ ถามว่าไปไหนก็ไม่บอก

ตอบ — สามศอกสี่วา

อะไร ๆ อย่างนี้ ผิดกับจีน จีนจะถามว่า “กินข้าวแล้วหรือยัง” คำตอบก็คือ “กินแล้ว” ถึงแม้จะยังไม่ได้อีกิน แล้วก็พุดจาปราศรัยกันต่อไป ส่วนฝรั่งนั้น ถามทุกข์สุข “สบายดีหรือ” “สบายดีจ๊ะ” ไปอีกทางหนึ่ง

คนที่วิพากษ์การทักแบบไทยคนแรก คือ เจ้าคุณอุปทิศศิลปสาส์น (นิ่ม กาญจนาชีวะ) อาจารย์ภาษาไทยผู้ใหญ่ของเมืองไทย ผู้ใช้นามปากกาว่า อ.น.ก. ท่านสอนภาษาไทยในจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในตอนปลายของชีวิต ท่านหาคำทักให้ลูกศิษย์ของท่านใช้กันใหม่แทนคำเก่าซึ่งรุ่มร่าม คำนั้น คือ คำว่า “สวัสดิ์” เป็นเวลาประมาณสี่สิบปีที่ล่วงมา ที่จริงคำว่า “สวัสดิ์” นั้น แต่ก่อนผู้ใหญ่ใช้ช่วยชี้ให้แก่ผู้น้อย เช่นว่า “สวัสดิ์มีชัยนะพ่อนะ” เด็กจะใช้กับผู้ใหญ่นั้นไม่มี เจ้าคุณ ๆ ท่านก็ทราบ และทราบว่า ถึงเด็กจะใช้ให้ผู้ใหญ่ หรือเด็กต่อเด็กก็ไม่บาปอันใด เป็นคำทักที่ดีที่สุดที่จะหาได้ให้เป็นมงคลปาก

เมื่อแรกใช้กันใหม่ ๆ ก็ถูกขวางด้วยคนรุ่นเก่าอยู่บ้าง และยิ่งรัฐบาลสมัยนั้นเห็นดีนำมาใช้เป็นทางราชการ ก็ยิ่งถูกขวางมากขึ้น แต่ก็ขวางได้พักเดียว คนนิยมใช้กันมาก ก็เลยเลิกขวาง เป็นปล่อยเลยตามเลยเดี๋ยวนี้ใช้กันติดปาก ตีจนกระทั่งในหนังสือละครซึ่งล่งสมัยกว่าสี่สิบปี ตัวละคร ตัวหนังสือ ก็ยังกล่าว สวัสดิ์ กัน ทำให้คุ้นกับเวลา

“ ตีคลี ”

จากหนังสือ สังข์ทอง พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๒ เราจะพบว่า มีกีฬาชนิดหนึ่งใน
พระราชนิพนธ์นั้น คือ “ ตีคลี ”

การตีคลี จะตีกันอย่างไร รู้ได้แต่จากอ่านในพระราชนิพนธ์นั้นว่า ต้องขี่ม้า แล้วถือ
คันคลีดังที่ว่า พระสังข์ นั้น

จึงบังคมลาปีตุรงค์
มาทรงอาชาเจ็ดฉาย
กรกุมคันคลีกรี้ดกราย
ชักม้าเรียงรายร่ามา

การตีคลีตั้งต้นโดย พระอินทร์ คือ

“ ชักบังเหียนหันหกแผ่นโจน
พลางโยนลูกคลีตีไป ”

ฝ่ายพระสังข์ ซึ่งเป็นฝ่ายรับ ไขบถ

“ พระสังข์คอยขยับรับไว้ได้
เคาะคลีตีตอบไปทันใด
สหัสสนัยน์กลอกกลับรับรอง
ต่างแกว่งคันคลีเป็นที่ทำ
ขับม้ามี่ฝีเท้าเคล้าคล่อง
เวียนวนวกวิ่งชิงคล่อง
เปลี่ยนทำนองเข้าออกหยอกล้อ ”

คนที่เคยดูโปโล ก็จะมีว่า เป็นการเล่นโปโล แต่ หม่อมหลวง บุญเหลือ เทพยสุวรรณ
ว่าไม่ใช่ และเล่าถึงเจ้าพระยาเทเวศร์ ผู้บิดา ว่า

“ท่านยังเคยเล่าให้ลูก ๆ ของท่านฟังว่า ท่านเป็นคนสุดท้ายในเมืองไทยที่ขี่ม้าศึกได้ เพราะลูกศิษย์ที่ท่านได้สอนไว้ ตายก่อนท่านไปเสียหมด ลูกชายก็สอนให้ไม่ทัน เพราะกีฬาขี่ม้าศึกสินั้น พ้นจากความนิยมไป ประกอบกับตัวท่านและลูกชายที่เติบโตขึ้นพอจะสอนให้ก็ติตราวการอย่างอื่น ไม่มีเวลาจะฝึกสอนให้ได้เพราะฝึกสอนยาก กีฬาขี่ม้าศึกของไทยนี้ ไม่เหมือนกับกีฬาที่เรียกว่า โปโล ของฝรั่ง ม้าศึกมีลักษณะเปรียบได้กับช้างที่มีตัวยาวมาก ส่วนที่เป็นตัวของช้างนั้น มีลักษณะเป็นราง วิถีเล่นนั้น เอาไม้ค้ำชันลูกขึ้นจากพื้นดินโยนขึ้น แล้วเอาค้ำตี กติกาในการเล่น ท่านเคยเล่าให้ลูก ๆ ฟัง แต่ผู้ที่ไม่เคยเห็นการเล่น ย่อมไม่สามารถจะเข้าใจได้ หม่อมหลวง วรวิทย์ (พระยาเทเวศร์ บุตรเจ้าพระยาเทเวศร์) ซึ่งได้บังคับบัญชากรมพระอภัยราชนอกจากท่าน ได้เคยเห็นการเล่น และพยายามเล่าให้อง ๆ ฟัง แต่น้อง ๆ ก็ไม่เข้าใจอยู่นั่นเอง เป็นที่น่าเสียดายอย่างยิ่งที่กีฬาชนิดนี้ได้สูญไปเสียแล้วจากเมืองไทย”

ได้เคยเห็นรูปภาพของเปอร์เซีย เขียนเป็นรูปผู้หญิงนั่งกางเกง ขี่ม้าอย่างทะมัดทะแมง และรวดเร็ว ศักดิ์ การศึกที่ย่อมมีมาแต่ครั้งอยุธยาเป็นราชธานี และไม่เป็นการแปลกประหลาดอันใดที่จะว่ามีที่มาจากเปอร์เซีย เพราะมีอะไรต่าง ๆ อีกมากมาย ทั้งสิ่งของ ทั้งภาษา ทั้งความนิยม เรายืมมาจากเปอร์เซียช้านาน

“ม้า”

กองทัพไทยประกอบด้วย ม้า รถ คช พล เป็นสี่เหล่าด้วยกัน รถนั้น ไม่มีบทบาทเท่าใด นอกจากเป็นกองลำเลียง ส่วน ม้า คช พล นั้น ใช่มาก ได้พูดเรื่อง คช คือ ช้าง ไปแล้วในเรื่อง “เจ้าพ่อหอเพือก” คราวนี้จะพูดถึงม้า ซึ่งตามทำเนียบกรมม้า หรือชื่อทางราชการว่า กรมอัครราช นั้น มีพระยาศรีสุริยพาหะ ศักดินา ๓๐๐๐ เป็นจางวาง หลวงพลราช เป็น เจ้ากรมพระอัครราชขวา หลวงปราบพลแสน เป็นเจ้ากรมอัครราชซ้าย กรมนี้ เป็นกรมม้าคัน ทั้งสองกรมมีศักดินาเท่ากัน คือ ๒๔๐๐ ไร่

ในรัชกาลที่ ๒ โปรดให้พระราชวงศ์มากำกับราชการกรมต่างๆ อีกชั้นหนึ่ง และปฏิบัติต่อมาจนถึงต้นรัชกาลที่ ๕ ในรัชกาลที่ ๓ โปรดให้กรมพระพิทักษ์เทเวศร มากำกับราชการกรมม้า และกำกับตกทอดมาถึง ๔ ชั่ว คือ พระองค์เจ้าสิงหนาทฯ เจ้าพระยาเทเวศรฯ และพระยาเทเวศรฯ ซึ่งเป็นชั่วที่ ๔ ในรัชกาลที่ ๖ ที่บัญชาการกรมม้าอยู่ที่วังบ้านหม้อ ถนนอัษฎางค์ ทำอาบนํ้ามายังคงเหลือเป็นอนุสรณ์อยู่หน้าวัง

การดูลักษณะม้า เป็นวิชาสำคัญวิชาหนึ่งที่กรมม้าจะต้องรู้จัก ม้านั้น มีอยู่ ๔ ตระกูล คือ เวหาหกะ ๑ (วลาหก) อัศสาชาไนย ๑ (อาชาไนย) สินธพ ๑ อัศตร ๑ ฟังชื่อก็ทราบได้ว่ามาจากอินเดีย แบ่งเป็นตระกูลแล้ว แบ่งเป็นชั้นอีก ๔ ชั้น คือ เอก โท ตรี จัตวา แต่ละชั้นมีลักษณะเฉพาะ ดูสี ดูปาก ดูขน ดูตา ดูหู นอกจากนี้ ยังดูชั้นอื่นๆ เป็นม้าชั้นกษัตริย์ หรือพราหมณ์ หรือแพทย์ หรือศูทร ซึ่งแต่ละชั้นมีลักษณะบ่งบอกไว้ และโดยมาก ลักษณะทั้ง ๔ จะมียู่ในม้าทุกตัว ดังนั้น การจะจัดอันดับ จึงดูว่า มีลักษณะสำคัญของอันดับไหน มากน้อยเท่าใด อยู่ตำแหน่งที่สำคัญหรือไม่ ถ้าตรวจเรียบร้อยแล้ว ก็จัดอันดับได้ว่า เป็นชั้นใด

ลักษณะอันเป็นมงคลของม้า ลักษณะอันเป็นโทษของม้า ก็เป็นเรื่องที่ต้องศึกษา และที่สำคัญที่ต้องศึกษา ก็คือ ขวัญ ที่เกิดจากขนตามตัว

การอาบน้ำทำความสะอาดน้ำเป็นเรื่องที่ต้องพิถีพิถันมาก ถ้าเดือนอ้าย เดือนยี่ อากาศหนาวให้อาบต่อ ๒ โมงเช้า และให้ม้ลงน้ำเพียงอก แล้วให้ลูบตัว ๕ วัน จึงให้อาบหนหนึ่ง เดือน ๔ เดือน ๕ ตอนเที่ยง จึงอาบได้ ถ้าเดือน ๖, ๗, ๘ ฝนตกหนัก สามสี่วันจึงให้อาบ เดือน ๙ เดือน ๑๐ เดือน ๑๑ เดือน ๑๒ อาบน้ำให้ถูกเพียงอก ไม่ให้หางถูกน้ำ ชัดสัตว์

ตำราแบบนี้ จะสูญ ถ้าทายาทของเจ้าคุณ พระยาประติพัทธภูบาล ไม่พิมพ์ขึ้นไว้ในงานศพของท่าน ที่พิมพ์เพราะท่านได้ร่วมเป็นผู้ก่อการตั้งสโมสรแข่งม้าขึ้นทั้ง ๒ สนาม

“ธงชาติ”

การชักธงอย่างที่ชักกันในปัจจุบันนั้น แต่ก่อนยังไม่มี มีแต่ชักในเรือ มาจนรัชกาลที่ ๔ จึงได้มีชักธงขึ้น ทั้งในวังหลวงและวังหน้า ตลอดจนวังเจ้านาย และข้าราชการผู้ใหญ่ ที่วังหลวงนั้นชักธงอัยราพต ตรงหน้าหอราชวัลลภ คือ กรมบัญชีกลาง ในปัจจุบัน ชักอยู่จนถึงรัชกาลที่ ๕ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มาชักบนบ้อมเผด็จจักร ทรงมุมพระราชวัง ทรงข้ามศาลเจ้าพ่อหลักเมือง การชักนั้น ชักเวลา ๘.๐๐ น. ทหารกองรักษาการณ์หน้ากรมยุทธนาธิการ เป่าแตรสั้น ๓ จบ แสดงความเคารพ เวลา ๑๘.๐๐ น. ชักธงลง แตรวงที่กระโจมหน้ากระทรวงกลาโหมซึ่งมีบรรเลงตอนเย็นเป็นประจำ บรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมี

เสาธงที่บ้อมเผด็จจักรถูกย้ายไปอยู่ที่ปากคลองสานในรัชกาลที่ ๖ เพื่อใช้ในการชักธงเรือของกรมเจ้าท่า ธงอัยราพตก็เลิกใช้ธงประจำพระองค์ เพราะทรงใช้ธงมหาราชแทน และมีธงไตรรงค์เป็นธงชาติ

จากพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ รัชกาลที่ ๖ พบว่า ธงชาติ คือ ธงไตรรงค์ นั้นได้มีผู้เสนอความคิดลงพิมพ์ทางหนังสือพิมพ์เคลิเมล ทอดพระเนตรเห็นเข้าก็โปรด เพราะกำลังอยู่ในระหว่างพิจารณาว่า ธงชาติของไทย ควรจะเป็นอย่างไร ได้มีการกำหนดกันมาแต่ครั้งนั้นว่า สีในธงไตรรงค์มีความหมายดังต่อไปนี้ คือ สีแดง หมายถึง ชาติ สีขาว หมายถึง ศาสนา สีน้ำเงิน หมายถึง พระมหากษัตริย์ และสั่งสอนบอกเล่ากันมาจนเข้าเลือดเข้าเนื้อว่า เมื่อใดมองเห็นธงไตรรงค์ เมื่อนั้นก็นึกถึงชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ดังนั้น เมื่อได้มีผู้พยายามแปลความหมายใหม่เมื่อราว ๆ ๓๐ กว่าปีว่า สีน้ำเงิน คือ สีประจำชาติ สีขาว คือ ศาสนา สีแดง คือ เลือดของชาวไทย จึงไม่พบความสำเร็จ คนคงยังถือว่า สีแดง ขาว น้ำเงิน หมายถึงชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ จนตราบเท่าทุกวันนี้

“ช่างสิบหมู่”

เรื่องของช่างสิบหมู่เป็นเรื่องที่คนพูดถึงมากขึ้นหลังจากที่พูดถึงมาแล้วแต่ก่อนนั้น ประปราย เหตุที่พูดถึงมากเป็นความรู้สึกที่ว่าชาติเขลนช่างที่จะทำของอย่างไทย ๆ แต่โบราณ เช่น ช่อฟ้า ตามวัดวาอาราม เป็นต้น การทำช่อฟ้าทุกวันนี้หายาก ทั้งไม้ ทั้งคนที่จะฟันช่อฟ้า ช่างพวกนี้ เรียกว่า “ช่างไม้สูง”

ได้ยินเสียงกันอยู่เสมอว่า ช่างสิบหมู่ นั้น มีช่างอะไรบ้าง เสียงกันไปเสียงกันมากก็ไม่เป็นยุติ ที่จริงเรื่องนี้ท่านผู้ใหญ่ท่านได้พูดถึงมานานแล้ว ถ้าได้อ่านหนังสือ “บันทึกเรื่องความรู้ต่าง ๆ” ก็จะพบว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ท่านทรงอธิบายประทาน เจ้าคุณ พระยาอนุমানฯ ไว้อย่างไร การแบ่งส่วนราชการแต่ก่อนนั้น ที่ปรากฏอยู่ในกฎหมายเก่าว่า กรมช่างสิบหมู่ นั้น มี ช่างเขียน แกะ หุ่น บั๊น ปูน กลึง หล่อ และสลัก รวมแล้วก็ได้ ๙ ช่าง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ว่า ช่าง ๑๐ หมู่อยู่เรียรายไปในกรมต่าง ๆ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ไม่ทรงเชื่อว่า ช่างในเมืองไทยจะมีอยู่เพียง ๑๐ ประเภท ทรงนับจากกฎหมายเก่า รวมทั้งจากพระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ ๔ มีอยู่ถึง ๒๙ ช่าง คือ ช่างเลื่อย ช่างก่อ ช่างตอกไม้เพลิง ช่างตำเภา ช่างปั้น ช่างสนจีน (เย็บผ้า) ช่างสนไทย (เย็บผ้า) ช่างซุน ช่างรัก ช่างมุก ช่างปากไม้ ช่างเรือ ช่างทำตุ (ปฐ) ช่างเขียน ช่างแกะ ช่างสลัก ช่างกลึง ช่างหล่อ ช่างปั้น ช่างหุ่น ช่างบุ ช่างหุงกระจก ช่างประดับกระจก ช่างหยก ช่างชาติสีสุก ช่างตีบุก ช่างต่อกำปั้น และ ช่างทอง

นอกจากที่ทรงรวบรวมได้ ถ้าจะนับ ท่านก็ว่า ยังมีนับได้อีกตั้งร้อย เช่น ช่างกระดาด ช่างรัก ช่างไม้สูง ช่างไม้ และช่างลายแทง ดังนั้น จึงเข้าพระทัยว่า กรมช่าง ๑๐ หมู่ นั้น คือ รวบรวมคนที่ช่างตั้งขึ้นเป็นกรมช่าง แบ่งตามประเภทวิชา คนที่รวบรวมเข้าไว้ได้เป็น ๑๐ หมู่ ด้วยกัน

ทุกวันนี้ ช่างหล่อ ช่างเขียน ช่างปั้น ก็ไม่ได้ถือว่า เป็นช่าง ๑๐ หมู่ ถือว่าเป็นจิตรกร ปฏิมากร ฯลฯ การที่ช่างต่าง ๆ เหล่านี้ขาดจากบ้านเมืองไม่ดี ไม่เป็นสง่าราศีแก่บ้านเมือง เพราะของฝากที่ชาวต่างประเทศชอบซื้อติดมือไปก็คือของพวกนี้ สถานที่ที่ชาวต่างประเทศชอบมาดู ก็คือ สถานที่ที่ประกอบขึ้นด้วยช่างเหล่านี้ วัดในเมืองไทยมีอยู่ถึง ๒ หมื่นกว่าวัด โบราณสถานนับเป็นพัน การปฏิสังขรณ์ การอนุรักษ์ ก็ต้องการช่างเหล่านี้ เป็นการดีที่จะได้เริ่มในการสร้างช่างดังกล่าว ประเภทใช้ฝีมือ เพราะเป็นช่างที่ต้องการพอ ๆ กับช่างประเภทออกแบบ ด้วยเหตุที่ว่า แบบออกมางามอย่างไร หากคนสร้างให้เหมือนแบบไม่ได้ ก็บ่วยการ

“ประเพณีสืบวงศ์”

ได้อ่านหนังสือแปลจากหนังสือของวันวลิต พ่อค้าชาวฮอลันดา ที่เข้ามาอยู่ในเมืองไทยในสมัยพระเจ้าปราสาททอง แห่งอยุธยา จะพบว่า ฝรั่งเข้าใจว่าการสืบวงศ์นั้น ต้องสืบจากพระเชษฐาลงไปทางพระอนุชา มิใช่ทางพระโอรส ยืนยันมั่นคงแข็งแรง อ้างว่า พระเจ้าทรงธรรม ทำให้ถูกที่ยกราชสมบัติให้พระราชโอรส ไม่ยกให้พระศรีศิลป์ผู้อนุชา ซึ่งถ้าว่าโดยพงศาวดารก็ออกจะจริง เพราะมีอยู่หลายรัชกาล ย้อนไปถึงสุโขทัย พระเจ้าบาลเมือง มีพระโอรสหรือไม่ไม่ปรากฏ แต่ราชสมบัติตกอยู่กับพระเจ้ารามคำแหง ผู้อนุชา หรือพระบรมราชา โอรสพระบรมไตรโลกนาถ เมื่อสวรรคตราชสมบัติก็มีได้ตกแก่พระโอรสท่าน ตกอยู่กับพระรามาริบัติที่ ๒ พระอนุชา

ในตำแหน่งนาพลเรือนก็ระบุไว้ว่า สมเด็จพระอนุชา ทรงศักดินา ๒๐,๐๐๐ ส่วน สมเด็จพระเจ้าลูกเธอทรงศักดินา ๑๕,๐๐๐ น้อยกว่ากัน ๕,๐๐๐ ไร่ แต่ถ้าพระองค์ใดได้เฉลิมพระราชมณเฑียรเป็นพระมหากษัตริย์ ศักดินาจะเป็น ๑๐๐,๐๐๐ ไร่ แต่ในกฎมณเฑียรบาล สมเด็จพระเจ้าลูกเธอที่เป็นใหญ่ คือ เป็นสมเด็จพระเจ้าหน่อพุทธางกูร หรือเรียกอีกอย่างว่า สมเด็จพระหน่อพระพุทธเจ้า นั้น ก็มียศใหญ่อยู่ในที่รัชทายาท เหมือนฝรั่ง เหมือนจีน

แต่มาได้อ่านเรื่อง “ไปเตอร์กี” พระนิพนธ์สมเด็จพระยาตำราญ ฯ เห็นความต้องกันกับที่วันวลิต ผู้ได้เอ่ยนามมาแล้วข้างต้น เชื่อความนั้นกล่าวว่า การสืบวงศ์ตามราชประเพณีเตอร์กีนั่น ถือแข็งแรงว่า ผู้อยู่ในตระกูลมีบรรดาศักดิ์ชั้นเดียวกัน ผู้มีชันษาสูงต้องได้เป็นใหญ่ ก่อนผู้เยาว์ชันษา ตัวอย่างเช่น สุลต่านพระองค์หนึ่ง มีพระราชบุตร ๓ พระองค์ และสุลต่านนั้นสิ้นพระชนม์ พระราชบุตรองค์ใหญ่ได้ครองสมบัติ เมื่อพระราชบุตรองค์ใหญ่สิ้นลง น้องยาเธอจะได้สืบวงศ์ต่อ ไม่ว่าราชบุตรองค์ใหญ่นั้นจะมีโอรสหรือไม่ และเมื่อน้องยาเธอองค์กลางสิ้นพระชนม์ ราชสมบัติก็จะตกแก่น้องยาองค์เล็ก ถ้าสิ้นน้องยาเธอองค์เล็กแล้ว ราชสมบัติจึงจะย้อนขึ้นไปถึงโอรสของเชษฐาองค์ใหญ่ แล้วทวนลงมาในทำนองเดียวกัน

ด้วยเหตุดังกล่าวนั้น ในเตอร์กีก่อนจึงมีเรื่องวุ่นวายอยู่เนือง ๆ เพราะอยู่กันด้วยความไม่ไว้วางใจ ถึงไทยเราเองก็เช่นกัน เป็นเคราะห์ดีของบ้านเมืองที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ ทรงแก้ไขปัญหาดังกล่าวนั้น ลุล่วงไปได้แล้วมาแล้ว

“การสวมมงคล”

เวลาทีมงานแต่งงานในปัจจุบัน มีสิ่งซึ่งจะขาดเสียไม่ได้อยู่สิ่งหนึ่ง คือ มงคลแฝด สำหรับให้เจ้าบ่าว เจ้าสาว สวมเวลารคน้ำ การสวมมงคลแฝดเวลารคน้ำนี้ จะเริ่มมาแต่เมื่อไร กำหนดไม่ได้ แต่ก็เพียงจะไม่นานมานี้เอง เพราะการรคน้ำแต่งงาน แต่ก่อนพระท่านเป็นธรรมาจารย์และท่านไม่ได้รคน้ำ ท่านใช้ชื่อน้ำ ชักจริง ๆ จนผ้าผ่อนเปียก อ่านดูได้จากเรื่อง ขุนช้าง ขุนแผน ตอนชื่อน้ำนี้เจ้าบ่าว เจ้าสาว ไม่ได้สวมมงคล

การพระราชพิธีตระกูลแต่ก่อนนั้น เจ้านาย ข้าราชการ และราษฎร จะได้แจกมงคลไว้สวม พร้อมกับโขนนางสนมให้ถือสมมุติเป็นกระบองเพชร เป็นวัตถุมงคลอันเกิดขึ้นด้วยคุณพระปริตและคุ้มตัวผู้สวม การสวมมงคลนี้แม้ในงานบรมราชาภิเษกเฉลิมพระราชสมณเฑียร เวลาสวดมนต์พระเจ้าแผ่นดินก็ทรงพระมหามงคล การโกนจุกลงท่า ก็สวมมงคลเวล ฟังพระสวดถึงแต่งงาน เจ้าบ่าว เจ้าสาว เวลาฟังพระสวดก็สวมมงคล การฟังพระสวดจะฟังกันตอนเย็นเรียกกันง่าย ๆ ว่าสวดมนต์เย็น พอเช้าก็นิมิตพระที่สวดมนต์เย็นมาฉันภัตตาหาร เรียกว่าฉันเช้า

มงคลที่สวมเวลาฟังสวดนั้น มีสายสิญจน์โยงไปยังแท่น หรือม้า หรือเตียง ที่ตั้งพระพุทธรูป หรือใช้สายเดียวกับที่พระสงฆ์ถือผูกโยงติดไว้กับท้ายมงคล

ตอนฟังสวดยังไม่ชื่อน้ำ เป็นการสวดทำนํ้ามนต์ วันรุ่งขึ้นเช้า บ่าว สาว ตักบาตรร่วมกัน เลี้ยงพระ แล้วจึงชื่อน้ำด้วยนํ้ามนต์ที่ทำไว้แต่เย็นวันก่อนงาน

ปัจจุบัน การแต่งงานกับพระห่างออกไป โดยทั่ว ๆ ไปรวมการสวดมนต์เย็นกับฉันเช้ามาไว้ด้วยกันในวันเดียว คือ เช้าสวดมนต์ ทำนํ้ามนต์ เพลิดเพลินพระ แล้วพรมนํ้ามนต์ ประหยัดเวลาลงไปวันหนึ่ง ตอนฟังสวดเวลาเช้าก็ไม่ได้สวมมงคล ไม่มีการโยงมงคลไปต่อสายสิญจน์มงคลไปสวมเอาตอนเย็นเวลารคน้ำ เป็นเครื่องผูกมัดบ่าวสาวไว้ด้วยกัน แต่มงคลนั้น ถึงอย่างไรก็เสกเป่าคุณพระรัตนตรัยลงไว้แล้ว ก็ย่อมเป็นมงคลอยู่ดี

แต่ก่อนถือกันว่า ใครถอดมงคลออกก่อน คนนั้นได้เป็นเบี้ยบน เป็นที่สนุกสนานของลูกหลานฝ่ายเจ้าสาว เดียวนี้จัดให้มีผู้ใหญ่ไว้สำหรับถอดมงคลขึ้นมากำหนดตำแหน่งหนึ่ง เลยตัดปัญหาเรื่องชิงกันถอดมงคลไปได้

“บั้งไฟ”

ในชาตกของคนไทยภาคอีสาน มีชาตกที่แพร่หลายเก่าแก่อยู่ชาตกหนึ่ง เรื่อง กัณฑ์-
กุมาร ซึ่งเป็นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติมาเกิด มีอยู่ด้วยกันหลายผูก ความตอนหนึ่งในชาตก
มีเล่าถึงประวัติของบั้งไฟอยู่ด้วย เห็นดีจึงถอดมา ความว่า

ในกาลครั้งนั้น ท้าวกัณฑ์โพธิสัตว์เสด็จขึ้นสู่ปราสาทใหม่ พระญาติทั้งหลายซึ่งเลื่อมใส
ในพระธรรมคำสั่งสอนของพระองค์ ก็ชวนกันทำพิธีสมโภชเป็นการใหญ่ เพราะญาติเหล่านั้น
เป็นญาติที่มีฤทธิ์ ได้บอกกล่าวไปยังพระยาครุฑ พระยานาค พญายักษ์ เจ้าผีทั้งหลายทั้งปวง
ให้มาช่วยกันจัดงานมหรสพสมโภช ท่านทั้งหลายเหล่านั้นก็ปวาร้องบริวารของตนให้มาช่วยงาน
กันมีคพ้ามัวดิน มีการขับพ้องเพลงปรบ เป่าปี่ สีซอ ประโคมดุริยดนตรีกันอึงมี เป็นที่
สนุกสนานกันถึง ๗ วัน ๗ คืน

งานนั้น พวกท่านที่มาในงาน ก็คิดกันแต่งบั้งไฟเป็นความว่า

“เขาก็พร้อมกันแต่งบั้งไฟไซ้ทั้งหลายด้วยข่อยด้วยพัน ด้วยหมื่น ด้วยแสน มากนัก
เขาก็กระทำด้วยหมื่อ (ดินปืน) ตอกใส่ในบั้ง (กระบอก) ให้แน่น แก่นด้วยอันตอกดีให้เต็มดี
ด้วยหมื่อแล้ว แลสักฮู (เจาะรู) ให้ซอด (ทะลุ) ทุกบั้ง ทั้งน้อยบั้งใหญ่หมด แลหมื่น แลแสน
(แต่ละกระบอกจุน้ำหนักดินปืนประมาณ ๑ หมื่น ถึงแสน) หมื่อก็มี เขาก็เอายัง เช็กมาเคียร์
(เช็กมาพัน) แลเอายัง ข้าวสุกข้าวแห้ง (ข้าวตาก) ใบบั๊นเป็นคำกินนั้น มายักให้เป็นมอน
(เครื่องอุด) คันอันดีทุกแห่งแล้ว ผีและไอสวรทั้งหลาย ก็พ้อมกันคาดเคียร์ใส่ด้วยไหวดแล
หางแล้ว ก็ประทับประดาไปด้วยลวดแพ ข่ายแก้ว ข่ายคำ ลำนำไปด้วยแก้ว ๗ ประการ
(ตระการ) งานไปด้วยกระคาดเงิน กระคาดคำ เป็นประคุดังจักบินไปด้วยทางอากาศได้นั้น
แท้ดีหลี แล”

เสร็จแล้วท่านทั้งปวงก็หามไปประทักษิณปราสาทพระกัศณโพรสิสตัว กราบไหว้บูชา แล้วขึ้นไปจนบนภูเขาศิขุภู จุตหาย จุตหาย ขึ้นไปบนอากาศเหลือคณานับ ร้อนถึงเทวตา เพราะบั้งไฟขึ้นไปแรงนำกลวอันตราย พวกนั้นหนีไปเฝ้าพระอินทร์ ซึ่งเรียกว่า พระยาแถน ขอให้ช่วย พระอินทร์ต้องแผลงฤทธิ์เป็นลมพัดบั้งไฟแตกกระจายตกลงมายังพื้นโลก เกิดเป็น บ่อเงิน บ่อทอง บ่อแก้ว กาฝากตามต้นไม้ก็เกิดในครั้งนั้น ตกลงมากลายเป็นหล้าก็มี เป็นน้ำ ก็มี บันทึกนั้นบอกต่อไปว่า

“คนทั้งหลายก็เห็นยังบั้งไฟโฮฮัมผีทั้งหลายแต่งจุบจุบหาพรสิสตัวเจ้าปางนั้น เขาหลวงกระทำแต่งตั้งแบ่งเบียบเทียมไว้ให้คือ (เหมือน) สืบๆ มาเท่ากาลบัดนี้ ก็จึงได้กล่าวว่า บั้งไฟควด บั้งไฟดอก บั้งไฟดาว เท่ากาลบัดนี้ แท้ดีหลี แล”

ความนี้ได้จากอาจารย์ทอง ไชยชาติ จัดพิมพ์ในเอกสารโบราณคดี ของ สำนักนายภา

“การหมั้น”

การหมั้น ก็คือ การทำสัญญาระหว่างชายหญิงว่า เขาทั้งคู่ นั้น จะแต่งงานเป็นสามี ภรรยากันในเวลาอันสมควร

ธรรมเนียมในการหมั้นแต่โบราณใช้ของมีค่า เป็นแก้ว แหวน เงิน ทอง ของฝ่ายชาย ไปมอบให้ฝ่ายหญิงเป็นหลักฐาน มีผู้คนรับรู้ มาถึงปัจจุบัน ของมีค่า นิยมเป็นแหวนตามแบบ ตะวันตก นอกจากของมีค่านี้ ยังมีขันหมาก และขนม ผลไม้ ไปประกอบด้วยอีกตาม ฐานะและกาลเทศะ

ธรรมเนียมในการหมั้น ได้มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงไปบ้างจากเดิม แต่คงรักษา หลักของเดิมไว้ ทำให้สะดวกแก่การสืบทอด อันเป็นเรื่องของวัฒนธรรม เห็นควรจะบันทึกไว้ เพื่อประโยชน์แก่คนรุ่นหลังที่ยังมีน้ำใจต่อชนบประเพณีของไทย ความรู้ที่ได้มา ก็ได้มาจาก คุณหญิง อุดมลักษณ์ ศรียานนท์ และคุณพร้อม ทัพพะรังสี ซึ่งสนใจในเรื่องนี้ และมีกิจที่จะต้องปฏิบัติอยู่เนืองๆ ผสมกับจากหนังสือ สาส์นสมเด็จ และบันทึกความรู้ของ สมเด็จเจ้าฟ้า กรมพระยานริศ ๖ และพระยาอนุমানราชชน

อุปกรณ์ในการหมั้นนั้น มีอยู่ ๔ ชั้น คือ ชั้นพิเศษ ชั้นเอก ชั้นโท ชั้นตรี ชั้นจตุร การแบ่งชั้นนั้นแบ่งตามจำนวนของที่นำไปหมั้น กล่าวคือ

ชั้นพิเศษ ประกอบด้วย

๑. ขันหมากเอก — คือ ขัน (หรือพาน) ขนาดเล็ก สำหรับใส่กล่อง แหวนหมั้น ก้นขันรองด้วยใบเงิน ใบทอง ใบนาก และดอกรัก ดอกดาวเรือง ดอกบานไม่รู้โรย มัดรวมเป็นช่อเดียว และมีถุงแพรเล็ก ๆ ๓ ถุง ใส่ ถั่วเขียว ๑ ข้าวเปลือก ๑ งาขาว ๑

๒+๓ ชั้นหมากโท — คือ ชั้น (หรือพาน) ขนาดเชิง ในชั้นมี หมาก
๑ ช่อ (๔ ลูก) ตัดกันออกเล็กน้อย บ้ายปูนแดง
ที่กัน ผูกโบว์สีชมพู

พลู ๑ เรียง (๔ ใบ) ตัดปลายออกนิด
บ้ายปูนแดง ผูกโบว์สีชมพูหลวมๆ มีใบเงิน
ใบทอง ใบนาก ยอดขุ่น ยอดมะยม ดอกรักรัก
ดอกดาวเรือง ดอกบานไม่รู้โรย ๓ อย่าง นี้ ผูกรวม
เป็นช่อเดียว (จัดเหมือนกันทั้ง ๒ ชั้น)

๔+๕ พานขนม ขนมทองเอกปิดทองคำเปลว ใส่พาน ๑ คู่ ห่อผ้า
๖+๗ พานขนม ขนมฝอยทอง ใส่พาน ๑ คู่ ห่อผ้า
๘+๙ พานผลไม้ กล้วยหอมทอง หรือผลองุ่น จัดลงพาน ๑ คู่ ห่อผ้า

ทั้ง ๙ พาน (หรือ ๓ ชั้น ๖ พาน) นี้ ใช้เด็ก ๆ ถือคนละสิ่ง เป็นเด็ก ๙ คน

ชั้นเอก ให้มีชั้นหมายเลข ๑, ๒, ๓, ๔, ๕ และ ๘, ๙ รวมเป็น ๗ พาน

ชั้นโท ให้มีชั้นหมายเลข ๑, ๒, ๓, ๔ และ ๙ รวมเป็น ๕ พาน

ชั้นตรี ให้มีชั้นหมายเลข ๑, ๒ และ ๓

ชั้นจตุรา ให้มีชั้นหมายเลข ๑ เพียงชั้นเดียว

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า ชั้นที่สำคัญที่สุด คือ ชั้นหมายเลข ๑ นอกนั้น เป็นองค์ประกอบ
ชั้นหมายเลข ๒+๓ ที่มีหมาก พลู ในปัจจุบัน ก็ได้กินหมากอยู่แล้ว ถ้าตัดออก ก็ได้เสียหาย
อันใด แต่ถ้ามีกำลังพอที่จะทำให้เต็มที่ ครึกครื้น ตลอดจนเพิ่มปริมาณคนแห่แหน ก็สุดแล้ว
แต่คติและกาลเทศะ

กระบวนชั้นหมาก ตั้งต้นด้วยผู้ใหญ่นำฝ่ายชายที่เป็นชาย หญิง ๑ คู่ ตามด้วยชั้นหมาก
เอก ชั้นหมากโท เดินเป็นคู่ ตามหลังชั้นหมากเอก พานขนมทองเอกทั้งคู่ ตามชั้นหมากโท
พานขนมฝอยทองทั้งคู่ ตามพานขนมทองเอก พานผลไม้ทั้งคู่ตามพานขนมฝอยทอง

แล้วจึงถึงตัว ผู้ชายที่ขอหมั้น มี พ่อ แม่ เดินหน้าบ่าข้าง พ่ออยู่ข้างซ้าย แม่อยู่ข้างขวา
แล้วจึงถึงแถวเรียง ๒ ของญาติฝ่ายชาย กระบวนนี้ จะหยุดอยู่นอกห้องพิธี ถ้าห้องพิธีที่จะ
รับรองเล็ก ควรจัดแต่เพียงผู้ใหญ่นำฝ่ายชาย ๑ คู่ แล้วชั้นหมากเอกชั้นเดียว พร้อมทั้งผู้ชาย
และบิดา มารดา ถ้าจะมีญาติ ๒-๓ คน ด้วย ก็ควรจะพอ

“ การรับหมั้น ”

ได้เขียนเรื่อง การหมั้น ไปแล้ว จึงจำต้องเขียนเรื่อง การรับหมั้น ต่อไปด้วย ความรู้นี้ได้จากความกรุณาของ คุณหญิง อุทมลลักษณ์ ศรียานนท์

ทางฝ่ายหญิงซึ่งจะเป็นผู้รับหมั้น ควรจะประสานงานกับทางฝ่ายชายเป็นการภายใน ว่าจำนวนคนที่จะมาในพิธีหมั้น กี่คน มีกี่คนที่จะต้องเข้าห้องพิธี มีกี่คนที่อยู่นอกห้องพิธี นอกจากจำนวนคนแล้วควรจะต้องรู้จำนวนพานที่จะนำมาด้วย เพื่อจัดที่วางให้เรียบร้อยเช่นเดียวกับการรู้จำนวนคน เพื่อจัดที่นั่งรับรอง ตลอดจนการเตรียมเครื่องดื่ม ของว่าง หรืออาหาร แล้วแต่เวลาที่เกี่ยวกับฤกษ์

เมื่อรู้จำนวนต่าง ๆ เรียบร้อยแล้ว ก็เตรียมการไปตามที่ได้รู้ แล้วจึงเตรียมการอื่นเกี่ยวกับพิธีในการรับหมั้น ซึ่งออกจะเป็นการพิเศษไปจากพิธีอื่น โดยเป็นพิธีที่ต้องมากขึ้นสำหรับผู้ต้องการรักษาแบบแผน

ขั้นต้น จะต้องจัดเด็กหญิงอายุต่ำกว่า ๑๐ ขวบ ถือพานหมากพลู มีหมากพลูยาว ยาวพอ ยึดคงาม ๒ คำ ออกมาคอยเชิญกระบวนขันหมากเข้าสู่ห้องพิธี

เมื่อกระบวนขันหมากมาถึงบ้าน ก่อนจะเข้าห้องพิธีนั้น จะต้องเสียค่ากันประตู เป็นระยะมี ประตูนอก ประตูเงิน นาก ทอง ซึ่งกันโดยฝ่ายผู้หญิง ปกติใช้เด็ก ๆ ถือเข็มขัดหรือสายสร้อย กัน ผู้ใหญ่ฝ่ายชายจะต้องจ่ายค่าประตูตามลำดับโดยเงินที่เตรียมไว้ก่อนแล้ว เมื่อพ้นประตูต่าง ๆ จะพบกับเด็กหญิงที่ถือพานหมากออกมาเชิญ ผู้ใหญ่ฝ่ายชายทั้งสอง คือ ชาย หญิง จะรับหมากในพานนั้นไว้คนละคำ แล้ววางวัลเด็ก โดยใส่เงินที่เตรียมไว้ ลงในพาน

ในห้องพิธี จะจัดให้มีเก้าอี้คู่บ่าวสาว ๒ ตัว เก้าอี้ผู้นำของหมั้นฝ่ายชาย ๒ ตัว เก้าอี้ผู้รับหมั้นฝ่ายหญิง ๒ ตัว เก้าอี้บิดามารดาของทั้งสองฝ่าย ๔ ตัว เก้าอี้ผู้ถือขัน ถือพานตามจำนวนขันและพานเก้าอี้ญาติผู้ใหญ่ทั้งสองฝ่ายที่มาในพิธีตามสมควร

กลางห้อง จัดโต๊ะวางขัน วางพาน ให้พองามกับจำนวน บางแบบวางอยู่บนตักผู้ถือ แต่ภาคปฏิบัติพบว่า มีโต๊ะวาง จะเรียบร้อยกว่า เมื่อลงนั่งกันเรียบร้อยแล้ว ทางฝ่ายหญิง

จะเรียกหญิงสาวที่รับหมั้นออกมาทำความเคารพผู้ใหญ่นำฝ่ายชายโดยตลอด รวมทั้งผู้ที่จะเป็นเจ้าบ่าวในอนาคตด้วย แล้วให้นั่งคู่กับชายหนุ่มทางเบื้องซ้าย

เมื่อเสร็จการทำความเคารพแล้ว ผู้ใหญ่นำฝ่ายชายทั้งคู่ จะลุกขึ้นยืน พร้อมกับผู้ใหญ่นำฝ่ายหญิงทั้งคู่เช่นกัน ผู้ใหญ่นำฝ่ายชายที่เป็นชาย จะกล่าวคำอันไพเราะ เป็นมงคล แสดงถึงความประสงค์ที่จะมาขอหมั้นหญิงสาวเพื่อให้เป็นคู่ครองของชายหนุ่ม เมื่อกล่าวจบแล้ว ผู้ใหญ่นำฝ่ายหญิงที่เป็นชาย จะกล่าวคำแสดงความยินดีที่จะได้เกี่ยวข้องร่วมเป็นวงญาติกัน

เมื่อได้ฤกษ์ จะต้องมีการทำหน้าพิธีกร นำกลองแหวนให้บิดามารดาฝ่ายหญิงเจิมด้วยกระแจะก่อน แล้วนำให้บิดามารดาฝ่ายชายเจิม เสร็จแล้วส่งกลองแหวนให้ผู้ใหญ่นำฝ่ายชาย ฝ่ายชายมอบให้กับบิดาของฝ่ายหญิง ซึ่งเมื่อรับแล้ว ฝ่ายชายสวมแหวนให้ฝ่ายหญิงที่นิ้วนางมือซ้าย ฝ่ายหญิงจะทำความเคารพฝ่ายชายเมื่อสวมแล้ว

พิธีดังกล่าวมา อ่านดู จะพบว่า เป็นพิธีที่ยึดธรรมเนียมเดิมเป็นหลักอยู่มาก มีการปรับปรุงเพื่อให้เป็นไปตามกาลสมัยเล็กน้อย เมื่อเสร็จพิธีแล้ว ก็มีการเลี้ยงรับรองโดยสมควร

“วันเกิด”

การนับว่า ใครเกิดวันไหน จึงจะถูกต้องในเวลากลางคืน แต่ก่อนไม่มีปัญหา เพราะนับวันตามชื่อดาว ๗ ดวง ตั้งแต่อาทิตย์ถึงเสาร์ วันหนึ่ง ๆ ก็แบ่งเป็น ๘ ยาม เป็นกลางคืนเสีย ๔ ยาม กลางวันเสีย ๔ ยาม ยามละ ๓ ชั่วโมง ก็ครบ ๒๔ ชั่วโมง ต่อวัน การนับวันก็เริ่มแต่เวลาพระอาทิตย์ขึ้นเป็นต้นไปจนพระอาทิตย์ตกเป็น ๔ ยาม แล้วนับต่อไปเวลากลางคืนอีก ๔ ยาม มาชนเอาयरุ่ง เดือนก็นับเอาตามลำดับเลข ตั้งแต่เดือน ๑ ถึงเดือน ๑๒ ปีก็นับกันตามปีนักษัตร คือ ชวด ฉลู ขานเถาะ คล้าย ๆ กันไปทั้งเอเชีย เมื่อมีศักราชกำกับปี ก็เติมศักราชเข้าไปให้รู้ละเอียดยิ่งขึ้น

วิธีนับนี้ เรียกกันว่า นับทางจันทรคติ ใช้กันมานานนาน ต่อมา เมื่อวิชาดาราศาสตร์เกี่ยวข้องเข้ามามากขึ้น การนับวัน เดือน ตามสากลที่ใช้ทางสุริยคติก็ปะปนเข้ามา จนปัจจุบันใช้เป็นทางราชการ นับวันทางสุริยคตินั้น ต่างกันกับทางจันทรคติตรงที่สำคัญก็คือ ตั้งต้นวันในตอนกลางคืนก่อนพระอาทิตย์ขึ้น คือพอพ้นยามสองก็ถือว่า เป็นวันใหม่ การนับวันตามชื่อดาวยังมีอยู่ แต่ไม่นับขึ้นแรมของดวงจันทร์ นับเป็นวันที่เรียงกันไป เดือนก็นับกันไปตามจกฺราษี คือ มกราคม มีนา ฯลฯ

เวลาจะดูหมอ คนที่เกิดกลางคืนหลัง ๒ ยาม มักจะนับวันเกิดของตนไม่ถูก คือ นับถูกแต่วันที่ตามสุริยคติ แต่วันตามชื่อดาวนับไม่ถูก มักจะนับเอาการตั้งต้นวันตามวันที่ เช่น เกิดวันพุธ ที่ ๒ เวลา ตี ๓ ทางสุริยคติก็จะถือว่า เกิดวันที่ ๒ เวลา ๓ นาฬิกา และเป็นวันพุธ ถ้าทางจันทรคติ ก็จะถือว่า เกิดวันอังคาร วันที่ไม่พุดถึง พุดถึงขึ้น แรม และเวลา เป็นเวลา ตี ๓ ของวันอังคาร เพราะยังไม่ได้อรุณ คนที่เกิดเวลาตักกล่าว มักจะสับสน ตกเตียงได้ตามกับหมออยู่เสมอ แต่คนที่เรียนโหราศาสตร์นั้น รู้จักคติทั้ง ๒ ฟังบอกก็เข้าใจทันที และโดยมากมักจะควานที่จะอธิบายให้เจ้าตัวฟัง ใครจะดูหมอในปัจจุบัน บอกวัน เวลา ทางสุริยคติก็พอส่วนการจะถือตัวว่า เกิดวันไหน คนไทยยังถือตามจันทรคติ

“รูปเทียนถวายบังคมลาถึงแก่กรรม”

คนไทยนั้น มีคติอยู่อย่างหนึ่งซึ่งสอนกันมาแต่เด็กคำบรรพ์คตินั้นคือ “ไปลา มาไหว้” ถ้าใครไม่ถือคตินี้ เห็นกันว่า เป็นคนไม่มีกิริยา ขาดบุรพการีอบรม สั่งสอน ซึ่งดูออกจะไม่มีคุณธรรม เพราะบุรพการีอาจจะอบรม สั่งสอน แต่ไม่สนใจนำพา ก็เป็นได้ โดยทั่วๆ ไปแล้ว ใครๆ ก็อยากให้คนสรรเสริญด้วยกันทั้งนั้น

ความที่ถือกันแข็งแรงมั่นคงนี้ ถือกันแม้ตายก็ต้องลา แต่ลาเฉพาะท่านผู้ที่เคารพนับถืออย่างสูงจริง ๆ ของผู้ตาย เจ้านาย และข้าราชการนั้น ถือปฏิบัติกันมาช้านานว่า ถ้าถึงแก่ความตายแล้วทายาทจะต้องกราบถวายบังคมลาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระบรมราชินี และพระราชวงศ์ผู้ใหญ่ ที่ทรงรู้จักผู้ตาย การกราบถวายบังคมลานั้น ต้องถวายดอกไม้รูปเทียนด้วย

เมื่อเร็ว ๆ นี้ ได้เห็นการกราบถวายบังคมลาถึงแก่อนิจกรรมของข้าราชการผู้หนึ่ง ทายาทได้ไปให้ร้านขายดอกไม้รูปเทียนแห่งหนึ่ง จัดดอกไม้รูปเทียนให้ ทางร้านก็จัดรูปไม้ระกา และเทียน อย่างละ ๕ คู่ ผูกโบว์สีดำ และดอกไม้ ๑ กระถาง อ้างว่าต้องทำดังนี้ และทำมามากแล้ว

ก็การกราบถวายบังคมลาตาย เท่าที่เรียนมา ท่านใช้รูป ๑ ดอก เทียน ๑ เล่ม ผูกโบว์ดำ ดอกไม้ ๑ กระถาง สำหรับกราบถวายบังคมลาแต่ละพระองค์ การถวายดอกไม้รูปเทียนในสำนักพระราชวังจึงจัด ๒ ชุด ถวายทั้งสองพระองค์ ถ้าถวายบังคมลาพระราชวงศ์พระองค์เดียว ก็ใช้เพียง ๑ ชุด คือรูป ๑ ดอก เทียน ๑ เล่ม ผูกโบว์ดำ ดอกไม้ ๑ กระถาง ที่เรียนมานั้น เรียนจาก ม.จ. จงจิตรถนอม ทิศกุล พระธิดาองค์ใหญ่ ในสมเด็จพระยาคำรังฯ ซึ่งสมเด็จพระฯ ทรงยกย่องว่า เป็นผู้รู้ประเพณีดีกว่าผู้ใดในวังวรดิศ

แต่เมื่อเห็นมีการใช้รูปเทียนแพถวาย ก็ไม่แน่ใจ จึงทูลถาม ม.จ. อภัยศรามา เทวกุล พระธิดาองค์หนึ่ง ของ สมเด็จพระยาคำรังฯ ซึ่งเสด็จอยู่ เคยรับราชการในสมเด็จพระพันวัสสาอัยิกาเจ้า ณ วังสระปทุม ก็ทรงยืนยันว่า ใช้รูปดอก ๑ เทียนเล่ม ๑ ดอกไม้กระถาง ๑ จริง ได้เห็นคนมาถวายสมเด็จพระฯ อยู่เสมอ และบางครั้งก็ทรงสั่งให้จัดประทานเจ้านาย ลูก หลาน ที่สิ้นพระชนม์ หรือสิ้นชีพิตักษัย ไปกราบถวายบังคมลา หรือทูลลา ดอกไม้ รูป เทียน ที่ทรงรับไว้

โปรตุเกสให้ข้าหลวงไปจุดไว้กลางแจ้งนอกตำหนักทันทีที่ทรงรับ แต่ในกรมหมื่นพิทยลาภฯ มักจะทรงจุดเอง แล้วนำไปปักนอกตำหนัก

ที่จำเป็นต้องเขียน ก็เพราะเกรงว่า นานไป พ่อค้า แม่ค้า ซึ่งไม่รู้ขนบธรรมเนียมประเพณีอันปฏิบัติกันมาช้านาน จะเปลี่ยนแปลงให้เป็นไปตามใจแม่ค้า พ่อค้า โดยประสงค์จะขายรูป เขียน ในราคาแพงกว่าที่ควรจะได้

“รูปเทียนแพ”

การบูชาผู้ที่ควรบูชานั้น พระพุทธเจ้าท่านตรัสไว้ในมงคลสูตรว่า เป็นมงคลอันสูงสุดประการหนึ่งใน ๓๘ ประการ การบูชานั้น มีหลายวิธี แต่ที่จะพูดถึงก็คือ การบูชาด้วยของหอม คือ ดอกไม้ รูป เทียน เจ้าคุณ พระยาอนุমানราชชน ท่านได้อธิบายไว้ว่า เดิมที กงบูชาด้วยดอกไม้ก่อน ต่อมาก็ดึงรูป คือเผาไม้หอม ให้กลิ่นกระจาย แล้วจึงมาถึงเทียน เป็นการบูชาด้วยไฟ เพื่อความสะอาด บริสุทธิ์ มาถึงในปัจจุบัน การบูชาด้วยของหอมจึงพร้อมด้วยกันทั้ง ๓ สิ่ง คือ ดอกไม้ รูป เทียน

การบูชาด้วยดอกไม้ รูป เทียน นั้น มีหลักอยู่ว่า บูชากันเป็นไม้จุกบูชา ต่อบูชาคนตาย จึงจุทท่านผู้ที่แสดงหลักฐานให้ปรากฏ คือ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต อันเชิญพระบรมศพมาจากพระที่นั่งอัมพรตามถนนราชดำเนินสู่พระราชวังหลวง ราษฎรที่เฝ้ารับเสด็จสองข้างทางจุทรูป เทียน บูชากันตลอดระยะทาง

การบูชาคนเป็น เช่น การลาบวช ให้อุทิศหลังจากแต่งงาน ซึ่งใช้ดอกไม้ รูป เทียน เป็นเครื่องบูชาไม้จุกไฟ ใช้ผูกเป็นแพทั้งรูป ทั้งเทียน รูป ๑๐ ดอก เทียน ๑๐ เล่ม จัดเป็นแพละ ๕ อย่างละ ๒ แพ ดอกไม้ ๑ กระถาง การบูชาก็คือ มอบให้ท่าน พร้อมกับกราบด้วยความเคารพอย่างสูง ซึ่งเป็นความเคารพที่สูงที่สุดที่คนไทยจะพึงเคารพกันได้ โดยหลักแล้ว ท่านก็รับเอาไปเป็นของท่าน แต่โดยทางปฏิบัติ ในการลาบวชสำหรับคนทั่วไป ท่านผู้รับจะคืนให้โดยอนุโลมเพื่อให้ใช้บูชาท่านผู้อื่นต่อไป เป็นโดยทางประหยด

การจัดลำดับที่เห็นอยู่ในทุกวันนี้ ถ้าเป็นของสำนักพระราชวัง วังเจ้านาย บ้านข้าราชการรุ่นเก่าจะจัดลำดับ โดยให้แพเทียนทั้ง ๒ แพ อยู่ข้างล่าง เอาแพรูป ๒ แพ วางข้างบนผูกมัดให้เรียบร้อย แล้ววางกระถางดอกไม้มีกรวยบนหลังแพรูป การจัดลำดับนี้ ท่านผู้รู้อธิบายว่า เป็นไปโดยลำดับ คือ ดอกไม้ รูป เทียน แต่ถ้าไปซื้อจากร้านค้าของชาวจีนแถวบางลำภูหรือถนนบำรุงเมือง จีนอธิบายว่า รูปแข็งกว่าเทียน ควรจะอยู่ข้างล่าง และก็จัดไว้ขายให้คนซื้อนำไปใช้ในโอกาสต่าง ๆ อย่างแพร่หลาย

การบูชาพระเทพบิดร ไม่ว่าจะในวันฉัตรมงคล หรือวันจักรี เจ้านาย ข้าราชการรุ่นเก่า
ท่านจุฑารูป ๑ ดอก เทียน ๑ เล่ม บูชาพร้อมด้วยดอกไม้ ๑ กระถาง ทำตามที่ปรากฏในพระราช
บัญญัติสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ และหมายรับสั่งในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระ
พระมงกุฎเกล้าฯ ในปัจจุบันเพื่อเป็นการป้องกันอัคคีภัย จึงบูชาโดยไม่ต้องจุดไฟ การลาตายก็
เช่นกัน ท่านลากันด้วยรูป ๑ ดอก เทียน ๑ เล่ม ดอกไม้ ๑ กระถาง ท่านผู้รับลา ท่านก็จุฑารูป
เทียนนั้น เป็นการบูชา ท่านไม่ใช่รูปเทียนแพบูชาในกรณีดังกล่าว

ที่เขียนไว้ด้วยเกรงว่าเทียนจะขึ้นไปอยู่บนรูปในกาลข้างหน้า เพราะเวลานี้ ขึ้นไปอยู่
มากแล้ว เพราะต้องซื้อจากจีน ไม่ได้ผูกกันเองตามบ้าน

“ทำขวัญเดือน”

มีพิธีสำหรับเด็กอยู่พิธีหนึ่งซึ่งปฏิบัติกันจนเป็นประเพณีมาช้านาน พิธีนั้น คือ พิธีทำขวัญเดือน ซึ่งมีที่มาจากคติของพราหมณ์ คนไทยแต่โบราณเชื่อกันว่า คนทุกคนที่เกิดมามีขวัญติดมาด้วยกับตัวทุกคนเมื่อแรกเกิด ขวัญยังอ่อนอยู่ เป็นของต้องถนอมให้อยู่กับเนื้อกับตัวอยู่เสมอ

การรับขวัญ หรือทำขวัญนี้ ทำกันแต่วันแรกเกิด ซึ่งเรียกว่า เถลิงขวัญ สำหรับเจ้านาย สำหรับทั่วๆ ไป จะเรียกว่า รับขวัญ ก็มี ซึ่งก็ไม่มีอะไรมาก นอกจากให้ของแก่เด็ก ผู้เกิดเล็ก ๆ น้อย พอครบ ๓ วัน ก็ทำพิธีรับขวัญอีกครั้งหนึ่ง เป็นพิธีย่อ ๆ ต่อเมื่ออายุผ่านพ้นขีดอันตราย (ซึ่งมีมากในสมัยโบราณ) ไปจนครบหนึ่งเดือน จึงมีการรับขวัญกันอย่างเต็มที่ เรียกว่า “ทำขวัญเดือน” ถ้าเป็นพระราชกุมารเรียกว่า “สมโภชเดือน”

การทำขวัญเดือนนี้ ทำกันตามฐานะของแต่ละบุคคล ซึ่งย่อมไม่เหมือนกัน การทำขวัญเดือนนั้น ที่จริงเป็นผลทางใจแก่บิดามารดา ญาติวงศ์พงศา ไม่ใช่แก่เด็ก ที่เป็นผลแก่เด็กนั้น คือ สวัสดิมงคลอันเกิดจากพิธี จากความปรารถนาดีของบิดามารดา และญาติวงศ์ เป็นพิธีอันควรแก่การรักษาไว้ ปรับปรุง และสืบทอด มีทั้งพิธีสงฆ์ และพิธีพราหมณ์ ซึ่งถ้าจะทำเต็มตำรา ก็ตั้งต้นด้วยพิธีสงฆ์ เป็นการรับเด็กเป็นพุทธศาสนิกชนตามด้วยพิธีจรดกรมิต กรรไกร คือ จรดมัตโกน และกรรไกร ซึ่งทำนสนธิฐานว่า เป็นต้นพิธีของการไว้ผมอย่างพราหมณ์ต่อไปก็คือ พิธีอาบนํ้ามนตร์ชำระร่างกาย แล้วเวียนเทียน เป็นการประสิทธิพรตามประเพณีพราหมณ์ จบรายการด้วยการลงเปล ซึ่งเป็นพิธีพราหมณ์ ซึ่งทำนสนธิฐานกันว่า เป็นการถวายตัวต่อพระเป็นเจ้า (โดยทั่วๆ ไป การให้พราหมณ์นำเด็กลงเปล ไม่ทำกัน เว้นแต่เจ้านายชั้นสูง แต่ไม่มีข้อห้าม)

หลักของการทำขวัญเดือนอยู่ที่บายศรีปากชาม คือ ข้าวขวัญ อันมีข้าวสุกอยู่ในกรวย ไข่มุกกรวย กล้วยข้างๆ กรวย ขนมห้วยฟู ฝอยทอง (ตำรา ม.จ. จงจิตรถนอม ทิศกุล).

บรรจุอยู่ในสามบายศรี นอกจากนั้นก็คือ มะพร้าวอ่อน ตามนมแมวของบายศรีมีท้าย ซึ่งจะ
ต้องเด็ดด้วยมือ แขนงไว้พอสมควร ไว้ผูกข้อมือ ข้อมือเท้าเด็ก ทำอย่างย่อที่สุดก็ยอมทำได้ด้วย
การตัดบาตรตอนเช้า แทนสวดมนต์เลี้ยงพระ ตั้งบายศรีปากชาม พร้อมด้วยมะพร้าวอ่อน ขอ
ให้ญาติผู้ใหญ่สวดมนต์และบอกกล่าวเทพยดาอารักษ์ ทำพิธีผูกข้อมือ ข้อมือเท้า เจิมหน้าด้วย
กระเจี๊ว ใช้ซัอนเล็กตักน้ำมันมะพร้าวอ่อนแตะปากเด็กพอเป็นพิธี ก็สำเร็จได้อย่างย่อ

เป็นที่น่ายินดีที่ทราบ ว่า ตามโรงเรียนสตรี ยังมีการสอนเย็บบายศรีกันอยู่ ดังนั้น
เมื่อมีกิจที่จะทำขวัญ หรือบูชา ก็ยอมเย็บใช้เองได้ การเย็บบายศรีต้องใช้ใบตอง และใบตอง
ที่ดีต้องเป็นใบตองกล้วยตานีที่ต้องใช้ใบตองเพราะเชื่อกันว่า เป็นภาชนะที่สะอาดกว่าอย่างอื่น
หนังสือ ประเพณีพิธีไทย ของ ม.จ. พูนพิสมัย ศิสกุล เป็นหนังสือที่ควรจะมีไว้ตามบ้าน ตาม
โรงเรียน เพราะทรงอธิบายเข้าใจง่าย มีทั้งอย่างย่อ อย่างใหญ่ และเป็นแบบที่ใช้กันทั่วไปมา
แต่โบราณ

“การนับญาติ”

การนับญาตินั้น มิใช่จะนับเหมือนกัน ตรงกันไปทุกภาคก็หาไม่ แต่ก็ไม่ถึงกับแตกต่างกันมากมาย โดยเฉพาะภาคกลาง การนับญาติ ซึ่งก็ไม่น่าจะนับยากอันใด ก็ยังมีการนับพลาค ๆ อยู่บ้างถ้าห่างออกไป เช่น ลูกของลูก ก็เป็นหลาน ลูกของหลาน ก็เป็นเหลน ๓ ชั่วคนนี้ ยังตรงกัน แต่พอชั่วที่ ๔ ลูกของเหลน ชาวบ้านเรียกกันว่า โหลน มีปรากฏอยู่ในหนังสือบันทึกความรู้ของ สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยานริศฯ และเจ้าคุณ พระยาอนุমানราชธนะ แต่ในกฎหมายเรียกลูกของเหลนว่า “หลื้อ” ซึ่งฟังดูแปลกหู แต่เป็นภาษากฎหมายแต่โบราณ

นับทวนขึ้นไปข้างบน พ่อ แม่ ของพ่อ เป็นปู่กับย่า พ่อ แม่ ของปู่กับย่า เรียกทวด และถ้าระบุให้ชัดลงไป จะเป็น ปู่ทวด ย่าทวด พอสูงขึ้นไปอีกชั้นก็เริ่มสับสน ซ้ำแม่ก็เช่นกัน เป็นตากับยาย และทวดก็เป็นตาทวด ยายทวด สูงขึ้นไปก็เริ่มสับสนเช่นกัน

มีคำถามว่า พ่อ แม่ ของภรรยา ทำไมจึงเป็น พ่อตา แม่ยาย ผิดกับ พ่อ แม่ ของสามีที่เรียกว่า พ่อผัว แม่ผัว ไม่เรียก พ่อปู่ แม่ย่า

การเรียกน้องของพ่อว่า อา น้องของแม่ว่า น้า ก็ว่ากันว่าดี ฟังออกว่าใครเป็นใคร แต่พอถึงพี่ชายของพ่อ ของแม่ ทำไมเรียก ลุง เหมือนกัน พี่สาวของพ่อ ของแม่ ทำไมเรียก ป้า เหมือนกัน ฟังไม่ออกว่าเป็นญาติข้างไหน

มีการตั้งอยู่อย่างหนึ่ง คือ การเรียกชื่อลูก คือ เรียกแล้ว จะทราบได้ทันทีว่า เป็นลูกหญิงหรือชาย และเป็นคนที่เท่าใด

อย่างลูกชายคนหัวปี จะเรียกว่า อ้าย ถัดออกไปก็เป็น ๗, สาม, ไส, จัว, ลก, เจด, เปด, เจ้า, จัง, นิง และ ออก

ส่วนลูกหญิงคนหัวปี จะเรียกว่า เอื้อย ถัดออกไปก็เป็น อี, อ่าม, ไอ, อัว, ออก, เอก, แอก, เอา และ อัง

ลูกผู้ชายกำหนดไว้ ๑๒ คน ลูกผู้หญิงกำหนดไว้ ๑๐ คนเท่านั้น ไม่ทราบว่า ถ้ามีลูกผู้หญิงคนที่ ๑๑ จะให้ชื่อว่าอะไร

แต่อย่างไรก็ตาม ปัญหานี้คงไม่เคยเกิดมีขึ้น และจะไม่เกิดอีกต่อไป เพราะเราทราบกันเสียแล้วว่า “มีลูกมาก จะยากจน”

“การเล่น”

การเล่นสมโภชในการพระราชพิธี สืบได้จากรูปภาพในสมัยพระรามาธิบดีที่ ๒ ซึ่งลอกจากภาพเขียนไว้ ณ วัดราชประดิษฐฐาน อยู่อยุธยา กับรายการการเล่นในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์แล้ว ก็ไม่เห็นต่างกันเท่าใด เช่น ไม้ต่ำสูง ไม้ลวด ฯลฯ แปลว่า การเล่นดังกล่าว ยั่วยุมาช้านาน เพราะในสมัยรัชกาลที่ ๕ เมื่อครั้งลงทรงสมเด็จพระบรมฯ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธเสด็จ การเล่น มี ไม้ต่ำสูง, ไม้ลอย ๔ ต้น, ไม้ลวด ๓, นอนหอก นอนดาบ ๒, หกหลังม้า ๒, คาบซอน ๑, ลอดบ่วงไฟบ่วงหัว ๒, บ่วงโยนดาบ ๕ คน, กระอั่วแทงควาย, แทงวิไสย, ญวนหก, สิงโต, ระเบง ๓๐ คน โมงครุ่ม ๒๐ คน, กุลาตีไม้ ๑๖ นอกจากนั้น เจ้านครหลวงพระบาง จัดสิงห์ ๑ คน แต่งเป็นคนป่า ๒ คน มาเล่นเพิ่มเติมด้วย

การเล่นต่างๆ นี้ อยู่ในกรมมหาดเล็กเป็นธุระ ดูจากภาพเขียนต่างๆ แล้ว เป็นงานสนุกของคนสมัยนั้นแน่ เพราะต่างอุ้มลูกจูงหลานมาดู แต่มาสมัยนี้ ไม่ทราบว่าจะถูกตาคนเพียงใด ทางราชการยังคงรักษาไว้ได้หลายอย่างในปัจจุบัน เช่น ระเบง โมงครุ่ม กุลาตีไม้ นานๆ ก็นำออกแสดงทบทวนครั้งหนึ่งยังไม่สูญ ส่วนการเล่นอื่นๆ ถ้าให้เล่นใหม่ ก็คงเล่นได้ไม่ยาก และคงจะเล่นได้โลดโผนกว่าเก่า

การเล่น ระเบง โมงครุ่ม หรือ กุลาตีไม้ เป็นการเล่นเก่ามาก และเชื่อกันว่ามีที่มาจากอินเดีย เพราะเป็นการเล่นสรรเสริญพระเป็นเจ้าในศาสนาฮินดู การแต่งกาย แต่งอย่างเจ้าเมืองโบราณที่เรียกว่า พญาร้อยเอ็ด สวมเทริด มีบทร้องประกอบทุกอย่าง กุลาตีไม้ นั้น ถือไม้ ๒ มือ ยืนเป็นวง ตีต่อกันเป็นจังหวะ คุณครูเจริญฯ แห่งกรมศิลปากร เคยจัดให้เด็กๆ เล่นออกโรงดู เด็กๆ ที่เล่นก็สนุกสนานดี คนดูก็ดูได้เพราะเล่นไม่นาน

“เพื่อนพื้นเมือง”

ได้เห็นรูปถ่ายมโหรีทีก่อนเป็นโบราณวัตถุที่ขุดได้ในทางทุ่งของจีนใบหนึ่ง บนมโหรีทีกนั้นสลักเป็นรูปผู้ชายสวมเสื้อสนอบ อย่างที่เรียกว่า เสื้อครุย กำลังทำท่าพ้องเป็นวงรอบมโหรีทีกนั้น ก็ทำพ้องนั้นเหมือนกับท่าพ้องของเจ้านายผู้ชายทางฝ่ายเหนือในการพ้องเชิญบายศรีสู่พระขวัญพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็สนใจ เพราะการพ้องแบบนั้น ทางจีนไม่มี มีแต่ชาวไทย

การพ้องทางภาคเหนือ ที่สำคัญก็มีแต่พ้องเมือง เป็นการพ้องทั้งหญิงทั้งชาย พ้องในการพิธีสูง ๆ เช่น เชิญบายศรี เชิญเทียนพรรษา เชิญผ้าพระกฐิน เชิญพระกระยาหาร ฯลฯ เคยเห็นท่านหญิง ฉัตรสุภา วงศ์ทองศรี พระธิดาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรพ้อง งามเหลือเกิน เคลื่อนช้า ๆ เหมือนลอยมาในน้ำเรียบ ๆ ไม่เหมือนลอยมาบนคลื่น ทูลถามได้ความว่า เจ้าคารารักษ์มี พระราชชายาในรัชกาลที่ ๕ ทรงหัดให้เมื่อพระชันษา ๔-๖ ขวบ พร้อมกับ ม.จ. หญิงภทลดา ทิศกุล ผู้ขนิษฐา เพื่อรับกระบวนเจ้านายฝ่ายเหนือที่เชิญบายศรีมาสู่พระขวัญพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งเสด็จภาคเหนือ

เจ้าอินทนนท์ ณ เชียงใหม่ โอรสเจ้าแก้วนารัฐ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ กรุณาอธิบายให้ฟังเรื่องพ้องว่า พ้องที่สำคัญของบ้านเมือง คือ พ้องเมือง เป็นการพ้องแสดงความรื่นเริง ยินดี ในการอันเป็นมงคล ดังกล่าวแล้ว พ้องทั้งหญิงชาย และการพ้องไม่จำเป็นต้องเป็นระเบียบเหมือนกัน พร้อมกัน ดังจับระบำ ต่างคนต่างพ้องไปด้วยความรื่นเริง ท่าพ้องของเดิมมีไม่กี่ท่า ต่อมา มีการเพิ่มท่ารำที่เป็นแม่บทเข้ามาบ้าง เช่น สอดสร้อยมาลา ผาลาเพียงไหล่ ลีลาของการพ้อง ดูแล้วจะเหมือนลอยมา ไม่มียุบยัด คือ การยกเท้าสูง หรือขยับตัว

การแต่งกายของหญิง นอกจากนุ่งซิ่น สวมเสื้อ ห่มสะไบ อย่างทางเหนือแล้ว ที่มวยจะรัดด้วยดอกไม้ทอง หรือดอกเอื้อง ไม่ติดอุบะ เพราะอุบะเป็นแบบที่ใช้กับหญิงพม่า ที่ห้อยผมจากมวยลงมาทางหน้าคานไคคานหนึ่ง

การพ้องเล็บ พ้องเทียน อธิบายว่า มีที่มาจากการพ้องเมือง แต่จัดปรุงให้เข้าระเบียบดังเช่นระบำ พระราชชายา เจ้าคารารักษ์มี ในรัชกาลที่ ๕ ทรงเป็นพระธิดาในศิลปด้านนี้มาก

“เพื่อนม่านมุยเชียงตา”

เรื่องเพื่อนต่าง ๆ ของภาคเหนือ เวลานี้ คนที่สนใจใคร่รู้และทำนุบำรุงมาช้านาน คือ คุณหญิง สวาท รัตนวราหะ ผู้อำนวยการโรงเรียนสตรีวัฒโน ๖ คุณหญิงเคร่งครัดมากในการที่จะรักษาให้เหมือนเดิมที่พระราชชายา เจ้าดารารัศมี ทรงไว้ และพยายามสืบทอดให้กับเยาวชนที่รับผิดชอบไม่ขาดระยะ พร้อมทั้งเผยแพร่ให้ปรากฏแก่แขกบ้านแขกเมืองหลายครั้งหลายครา เพื่อนสนิทหนึ่งที่คุณหญิงสนใจ คือ เพื่อนม่านมุยเชียงตา

เพื่อนนี้ เจ้าอินทนนท์ ณ เชียงใหม่ เล่าว่า เจ้าแก้วนรรัฐ ผู้ครองนครเชียงใหม่ สั่งให้พ่อเลี้ยงน้อยโสม ซึ่งเป็นหัวหน้าชาวพม่า ไปหาครูพ่อนายหญิงมาถวายพระราชชายา เจ้าดารารัศมีในรัชกาลที่ ๕ เมื่อเสด็จกลับขึ้นไปประทับที่เชียงใหม่ตอนสิ้นรัชกาลแล้ว

ครูช่างพ่อนชาวพม่าที่ได้มาทั้งชายหญิงตลอดจนนักดนตรีนั้น เป็นช่างพ่อนในราชสำนักของพระเจ้าริบอ พระราชชายาทรงประดิษฐ์พ่อนแบบนั้นขึ้นใหม่ในชื่อเดิม โดยนำท่าพ่อนเชียงใหม่ผสมกับท่าพ่อนม่าน และท่าระบำฝรั่ง มาผสมผสานเข้าด้วยกัน เกิดเป็นท่าพ่อนม่านมุยเชียงตาที่ปรากฏอยู่ เจ้าแสงดาว ณ เชียงใหม่ เล่าให้คุณหญิงสวาทฟังว่า เคยกราบทูลถามพระราชชายาว่า การพ่อนชุดนี้ จะใช้ผู้ชายหรือหญิงแต่งเป็นชายพ่อนคู่ จะได้หรือไม่ พระราชชายารับสั่งว่า การพ่อนแบบนี้ นำมาจากการพ่อนในที่ระโหฐานของกษัตริย์ จะเอาผู้ชายมาพ่อนไม่งาม ไม่สมควร และทำผู้ชายชาวพม่าไม่เรียบร้อย ไม่งดงาม การรักษาประเพณีเป็นเรื่องสำคัญ ถ้าจะเอาชายพ่อนคู่หญิงก็ให้พ่อนในชุดพ่อนแม่ได้ ดังนั้น การพ่อนม่านมุยเชียงตานี้ จึงรักษาประเพณีไว้ ให้พ่อนเฉพาะหญิงล้วน

จำนวนผู้พ่อนเต็มทีนั้น ประดิษฐ์ไว้ ๑๖ คน ลดได้เป็น ๑๒ คน และ ๘ คน เป็นอย่างน้อยที่สุด แต่เดิมใช้เวลาพ่อนเต็มที ๓๐ นาที แต่ปัจจุบัน ได้คัดทำซ้ำออก เหลือเพียง ๑๕ นาที ทำนองเพลงก็ดี ล้วนเป็นภาษาพม่า แต่ก็เพี้ยนจนพม่าฟังไม่ออก การพ่อนครั้งแรกพ่อนในการที่พระราชชายาเจ้าดารารัศมี ถวายพระกระยาหารค่ำแด่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี ครั้นเสด็จเสียบมณฑลฝ่ายเหนือ ใน พ.ศ. ๒๔๖๙

“เพื่อนเจิง”

แต่โบราณ ในการสงคราม ก่อนที่จะรบกัน เมื่อต่างฝ่ายต่างยกทัพมาประจัญหน้ากัน แล้ว ทหารของแต่ละฝ่าย จะรำ จะพ้อนเยาะเย้ย ยั่วเย้า กวนประสาทของฝ่ายตรงข้าม ทหารแต่ละฝ่ายก็จะหนุ่นกรร่า การพ้อน ของพวกตนเฮฮา ของพม่า นั้น ต้องเป็นกลองยาว ของไทยคงเป็นปี่กลอง ไม่ถึงต้องใช้เครื่องดนตรีชนิด “สี่คนหาม สามคนตี” ของลานานัน นั้น มี การพ้อน เรียก เพื่อนเจิง คือ การพ้อนอาวุธ

เจ้าอินทนต์ ฅ เชียงใหม่ เล่าให้ฟังว่า เมื่อยังเยาว์อยู่นั้น ครูพ้องเจิงที่มีชื่อเหลืออยู่องค์เดียว ที่เรียกว่า องค์ คือ เป็นพระภิกษุ เรียกกันว่า คุรบาเท็ม อยู่วัดแสนฝาง เชียงใหม่ เป็นพระที่มีชื่อเสียงมาก พระประธานในวิหารบนดอยสุเทพ เดิมตั้งอยู่กลางวิหาร ทำให้ที่แคบไม่พอบรรจุคน ท่านก็เลื่อนพระประธานให้ไปชิดฝาหุ้มกลองได้โดยไม่บุบสลาย

คุรบาเท็มมีความรู้ในเรื่องพ้องเจิง พ้องบอกไฟ พวกผู้ชายในคุ้มเจ้าแก้วนารัฐ ผู้ครองนครเชียงใหม่ เจ้าพ่อของเจ้าอินทนต์ ๖ อยากหัด คุรบาเท็มมาหัดให้ในคุ้ม แต่การหัดนั้น มีเสียงดัง เจ้าผู้ครองนครให้ไปหัดที่อื่น คุรบาเท็มก็พากันไปหัดให้ทั่ววัด การที่คนในคุ้มประสงค์จะหัดนั้น เพราะการบุญที่เจ้านายไปทำที่วัด เรียกว่า แท้ควาน นั้น ต้องไปอย่างครึกครื้นตามประเพณี มีพ้องเจิงนำหน้า มีกลองสับด้นชัยบรรเลงประกอบด้วย กลองใหญ่สองหน้า ฆ้อง และลูกตุ๊ก การพ้องเจิงมีท่าที่เป็นแม่บท เรียกว่า ลาย ว่าเจิง และอื่นตั้งต้นด้วยการตบมะผาบ คือ สองมือไขว้กัน ตบไหล่ เป็นการยั่วฝ่ายตรงกันข้าม ประกอบด้วย การยกคิ้ว หลีวตา ยกคอ ยกไหล่ การแต่งกาย ใส่เสื้อยันต์ และเมื่อไหว้ครูแล้ว จึงจับอาวุธ มี หอก ทาบ โล่ห์ เขน

เจ้าอินทนต์ ๖ อธิบายว่า การตีกลองสับด้นนั้น จะไม่ใช่เข้ากระทุ้งกลอง ไม่ใช่เท้าตีบกลอง เพราะถือกันว่า กลองเป็นของสูง ไม่ได้ทำไว้สำหรับรองรับเท้า ท่านเล่าว่า บรรพบุรุษของท่านองค์หนึ่ง คือ พระเจ้ากาวิโลรสสุริวงศ์ เจ้าผู้ครองเชียงใหม่ องค์หนึ่ง ซึ่งเป็นโอรส

พระเจ้ากาวิละ พระเจ้ากาวิโลรส ฯ เคยอยู่กรุงเทพในรัชกาลที่ ๓ โปรดในทำนศิลป์ เคยแสดง
โขนของรัชกาลที่ ๓ เมื่อก่อนรัชกาลที่ ๓ เสวยราชย์เป็นท้าว อินทวิชิต ชำนาญในการพ้อนหลาย
อย่าง พ้อนบอกไฟ พ้อนเจิง และอื่น ๆ พ้อนสาวไหมนั้น ท่านบอกว่าพระเจ้ากาวิโลรส ฯ
เป็นผู้ประดิษฐ์ขึ้นในสมัยของท่าน

เรื่องกลอง อธิบายว่า กลองปฐะ เป็นกลองของไทยใหญ่ กลองโป่งต๋อง เป็น
กลองของพม่า ไทยใหญ่นำมาใช้ในการประโคมเวลาเสวย เพื่อให้เจ้านาย โอรส ธิดา ขึ้นเผ้า
ส่วนเชียงใหม่ เวลาประโคมแต่ก่อนใช้กลองของเชียงใหม่ และปี่ (แน)

ความรู้ที่ได้จากเจ้าอินทนนท์ ณ เชียงใหม่ เป็นความรู้ที่มีคุณค่า เป็นพระคุณ เป็น
ที่สุด ที่แล้ว

“บทละครเก่า”

ได้เคยสังเกตบทละครไทยมาหลายต่อหลายบท พบว่า บทละครที่อ่านได้ไพเราะ เวลาเล่นก็ไม่ค่อยสนุกสนานตื่นเต้น แต่บทละครที่อ่านไม่ค่อยสนุก ไม่ค่อยไพเราะ แต่เวลาเล่นแล้วสนุกเช่น บทละครพระนิพนธ์ในกรมพระนครานุรักษ์ปรีดิพัฑฒย์ บทละครที่ทั้งอ่านได้ไพเราะและเป็นละครได้ดีเห็นมีแต่ไฉนในรัชกาลที่ ๒ เพราะของท่านทรงพระราชนิพนธ์อย่างพิถีพิถันเพื่อการแสดงโดยเฉพาะ ละครไทยที่ท่านว่ากันว่าดีนั้น ต้องเรื่องสนุกคือ บทดี ชับล้าไพเราะ ดนตรีทำเพลงไพเราะ เครื่องแต่งกายงาม ร่ายรำได้งาม และคนรำงาม เพราะเจริญทั้งหู ทั้งตา ตลอดจนใจไปจนถึงใจ

บทละครที่เก่าที่สุดที่หาได้ คือ บทละคร เรื่อง นางมโนห์รา แต่ครั้งกรุงเก่า รวแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช บทนั้น ถ้าแสดงคงสนุก เพราะคำแรงๆ และฉับไว แต่หยาบคาย ไม่ใช่หยาบอย่างลามกคำว่า “ดอกทอง” ที่ถือกันว่าหยาบนั้น ถือกันมาช้านานก่อนบทละครนี้ เพราะมีใช้คำทอกัน และคำกันระหว่างแม่กับลูก ลูกกับแม่ ไม่ใช่คนอื่น ผู้ใดสนใจหาอ่านได้จากบทละครกรุงเก่า ฉบับหอสมุดแห่งชาติ ในที่นี้จะยกมาเป็นตัวอย่างสักตอนหนึ่งที่แม่นางมโนห์ราตำลูกสาว คือ ตัวนางมโนห์ราเอง เช่น

“เป็นหญิงเจ้าแม่อา

ตัวเจ้ายังน้อยสักเท่าเชียด

เมื่อจะทอหูกไม่ดูกัน

เจ้ามาวอนแม่จะมีผิว

ลูกเอยจะเลี้ยงเอาผิวแขก

เลี้ยงไว้ให้หน้าใจ

ส่งให้อ้ายจันทปากมอด

อ้ายมอญสักกาสัน

เลี้ยงลูกชาวบ้านเอย

อ้ายญี่ปุ่นหัวโกน

อย่าทำกะริงกะเรียด

เจ้ามาวอนแม่จะมีผิว

มันจะเอาตะกรนมาโขกหัว

ลูกเอยจะยีนสักเท่าใด

ลูกเอยจะเลี้ยงเอาผิวไทย

ส่งให้อ้อมอญมักกาสัน

ให้มันกอดจนตายดิ้น

ส่งให้อ้ายญี่ปุ่นหัวโกน

อินใจักษ์ใจโลน

หน้าใจผู้เจ้ามโนห์รา”

การโต้ตอบดำเนินไปอย่างเผ็ดร้อน ซึ่งอ่านแล้วรู้สึกว่่า ไม่เป็นตัวอย่างอันดี แต่ละคร
ได้แสดงต่อไปให้เห็นผลของการไม่เชื่อฟังคำมรดาว่า ทำให้ตกระกำลำบากแทบชีวิตจะออกจาก
ร่าง และผลสุดท้ายก็ต้องชมซานกลับมามรดา คติที่ได้จากบทละครนี้ก็คือ มรดาพึงเป็น
พรหมแห่งบุตร ธิดา คือ มี เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา และให้บุตรด้วยสังกหัตถ์ ๔
ประการ คือ ทาน ปิยวาจา อัตถจริยา และสมานัตตา เพื่อความนับถือ แม่ของนาง
มโนห์ราชมโทสะไม่ลง จึงกล่าวคำอันไม่เป็นปิยวาจา เป็นผลให้เกิดอารมณ์ต่อต้านขึ้นในลูกเพราะ
ขาดความนับถือ

“ลิเก”

เรื่อง ลิเก นี้ ได้ยินได้ฟังมานานแล้ว จับลงไปให้แน่นว่า เกิดเมื่อไร โตมาอย่างไร ก็ไม่ได้ความถี่ถ้วน มาเมื่อ อาจารย์สุรพล วิรุฬห์รักษ์ คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาฯ ได้ค้นคว้าเกี่ยวกับเรื่องลิเกอย่างจริงจัง จึงปะติดปะต่อได้ตลอด อาจารย์ สุรพลฯ พิมพ์เป็นเล่ม ปกงาม โดยฝีมือ อาจารย์ จักรพันธุ์ ไปยยกฤต

อาจารย์ สุรพลฯ อธิบายว่า ชื่อเดิมของลิเก คือ ตจิเก เป็นภาษามลายู เป็นการสวดบูชาพระอัลลáhของมุสลิม นิยายเจ้าเซ็น เข้ามากรุงเทพฯ ทางไทยอิสลามภาคใต้ หลักฐานมาปรากฏชัดในรัชกาลที่ ๕ คราวงานพระเมรุพระบรมศพสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ ใน พ.ศ. ๒๔๒๒

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ทรงพระราชนิพนธ์เกี่ยวกับลิเกว่า

“ลิเกในระยะแรก พวกนักสวดหรือ เตะเรวเซ นักร้องเป็นวงเพื่อสวดประกอบพระมณนา บางขณะมีการสวดเดี่ยว ต่อมา พวกมาเลย์ฯ ได้แทรกบทกลงไปในช่วงที่มีการสวดเดี่ยว พวกคนไทยสนใจในส่วนตลกของการแสดง จึงลอกเลียนแบบกันขึ้น”

ได้ความรู้จากหนังสือเล่มนั้นต่อไปว่า “ตจิเก” ต่อมา แยกออกเป็นสองสาขา คือ ชันดาเลาะ ซึ่งแสดงเป็นชุด เป็นเรื่อง เป็นต้น ทางให้เกิดการแสดงอย่างที่เราเรียกว่า “ลิเก” สาขา ๑ อีกสาขาหนึ่ง เรียกว่า “ละกูเยา” เป็นการแสดงว่ากลอนฉันท์แก้กัน เป็นต้นทางให้เกิดการแสดงที่เราเรียกว่า “ลำตัด”

และว่า ลิเกนี้ ทางใต้ยังมีอีกหลายแบบ เป็นที่นิยมของสี่จังหวัดภาคใต้มาก อธิบายว่า การแสดงแบบนี้ คือ แบบที่กำลังจะแยกเป็นลิเกกับลำตัด

ลิเกที่เริ่มจะแยกจากชันดาเลาะนั้น เจ้าคุณ พระยาอนุมานฯ เขียนไว้ว่า

“ข้าพเจ้าจำได้ว่า ก่อนจะมีลิเก เคยเห็นชาวบ้านไทยอิสลามในย่านนั้น (ย่านนาวา) ล้อมวงตีกลองรำมะนา ช้อมกันเสมอ ด้วยได้ยินเสียงแว่วดังมาแต่ไกลแทบทุกคืนไม่

ใคร่ขาด แล้วต่อมาคราวนี้ได้เห็นการแสดงที่กลองรำมะนาอยู่พักใหญ่ เป็นทำนองตีโหมโรง และก็มีคนแต่งตัวเป็นแขก ถือเทียน จุดไฟออกมา จะร้องและจะพูดกันอย่างไร จำไม่ได้ก็เห็นจะเป็นทำนองลิเกออกแขกนั่นเอง แล้วต่อจากนั้น ก็มีเล่นเรื่องต่าง ๆ สิ่งละอันพันละน้อย พูดเจรจากันเป็นเรื่องตลกกะนอง จะร้องเป็นทำนองเพลงอะไร ก็มีเนื้อร้องเจียดไปข้างหยาบโตน...”

ครั้นมาเมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๔๓๕ การแสดงเปลี่ยนรูปไปจากการแสดงชุดสั้น ๆ เป็นออกแขกแล้วเล่นเรื่องยาว ส่วนเครื่องดนตรียังคงใช้รำมะนา เครื่องแต่งกายและสำเนียงเจรจายังเลียนแบบมุสลิม ลิเกยุคนั้น เรียกกันว่า ลิเกบันตน เป็นการเอาสวดของแขกมารวมกับการแสดง ลิเกสิบสองภาษาแล้วเรียกรวมว่า “ยี่เก”

ต่อจากนั้น ลิเกบันตนแสดงประกอบการบรรเลงเพลงลูกบท โดยพวกปี่พาทย์นำไปใช้ปี่พาทย์ทำเพลงรับ แทนการใช้ลูกคู่ร้องประกอบการตีรำมะนา จึงเรียกว่า “ลิเกลูกบท”

ความรู้เรื่องลิเกยังมีอีกมากในหนังสือ “ลิเก” ของอาจารย์สุรพล วิรุฬห์รักษ์ ความรู้นี้ก่อให้เกิดความเข้าใจ ขอให้ทุกศตที่รวบรวมค้นคว้ามาเผยแพร่ จงส่งความจำเริญยิ่ง ๆ ในชีวิต และค้นคว้าเรื่องอื่นๆ ต่อไป

“ละครดึกดำบรรพ์”

ในกรุงรัตนโกสินทร์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ ได้เกิดละครแบบใหม่ขึ้นแบบหนึ่ง ซึ่งต่อมา มีชื่อตามชื่อโรงละครดึกดำบรรพ์ว่า ละครดึกดำบรรพ์ ละครโรงนี้ เป็นละครของเจ้าพระยาเทเวศรฯ (ม.ร.ว. หลาน อนุช) เสนาบดีกระทรวงเกษตราฯ รับมรดกตกทอดมาจากพระองค์เจ้าสิงหนาทดุรงค์ฤทธิ์ ผู้บิดาซึ่งก็รับมรดกตกทอดมาจากพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๒ กรมพระพิทักษเทเวศรฯ พระบิดา เมื่อรับมานั้น เป็นละครว่า เล่นอย่างละครใน และเป็นโรงที่เล่นอย่างละครในล้ำสุดยิ่งกว่าโรงอื่น เพราะต้องเล่นงานหลวงด้วยในรัชกาลที่ ๕ เนื่องด้วยรัชกาลที่ ๕ ไม่ทรงมีละครในวัง พอจะทรงจัดให้มีกับปลายรัชกาล และก็ไม่ได้โปรดละครในนัก โปรดละครปริศนาลักษณ์ของกรมพระนราฯ มาก

เหตุที่เจ้าพระยาเทเวศรฯ จะเลิกจากการแสดงละครในเพราะสู้ละครพันทางของเจ้าพระยามหินทรฯ ที่ทำเตียนไม่ได้ สู้ลิเกซึ่งเริ่มจะแพร่หลายไม่ได้ ความคิดที่จะสร้างละครแบบใหม่ขึ้น ได้มาจากการได้ดูละครออปะราในยุโรป เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ กลับมาจึงสร้างโรงแบบตะวันตก และทูลชวนสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยานริศฯ ทรงช่วยร่วมมือกันคิดอ่านเป็นอย่างออปะราไทย ก็เป็นที่ตกลงกันว่า เจ้าพระยาเทเวศรฯ เป็นผู้อำนวยการแสดง สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงพระนิพนธ์บทและกำกับการแสดง กำกับศิลปหม่อมเข้ม อนุชฯ เป็นผู้อำนวยการฝึกว่า พระเสนาะดุริยางค์ (ทองดี) เป็นผู้ควบคุมการร้อง พระประดิษฐ์ไพเราะ (ตาด) เป็นผู้ควบคุมวงดนตรี

ที่มาของละครแบบนี้ มาจากการขับร้องประกอบดนตรีไทยที่เรียกว่า คอนเล็ค เป็นเรื่องสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงพระนิพนธ์ไว้ว่า

“ความลับในละครดึกดำบรรพ์มีอยู่น้อยหนึ่ง ฉันเป็นคนปรุปรุก ฉันไม่เดินตามแบบละครเก่า คือ ตัดคำกล่าวถึงคำกิริยาทั้งหมด คงมีแต่คำพูด ทำเป็นร้องบ้าง เป็นเจรจาบ้าง แล้ว

แต่ที่ควร ที่ตัดคำกล่าวถึงกริยาออก ก็เพราะเห็นว่า ละครทำอะไร ก็ย่อมเห็นอยู่ด้วยกันแล้ว ทำไมจะต้องบอกอีก”

บทละครแบบนี้ จึงเรียกกันว่า บทละครดึกดำบรรพ์ นอกจากนั้น เมื่อไม่มีคำกล่าวถึงกริยาจะมีแต่คำพูด ตัวละครก็ร้องเองเมื่อถึงบทร้อง ไม่ต้องให้คนเสียงร้องมาจากในโรงการทำฉาก ก็ตั้งต้นในละครแบบนี้ มีแต่เครื่องแต่งกายเท่านั้นที่ยังคงแบบเดิม

หม่อมเข้ม ฤๅษร ภรรยาเจ้าพระยาเทเวศรฯ เป็นครูผู้มีความสามารถสูง รับความรู้ตกทอดมาจากครูหลายชั่ว จนถึงเป็นตัวแทนเอกสมัยพระองค์เจ้าสิงหนาท ซึ่งทางราชการใช้ละครโรงนี้รับแขกเมืองมาแต่ต้นรัชกาลที่ ๕ ระบุว่าดาราดังส์, ระบุว่าบุษบาชมศาล และอื่นๆ บรรดาที่มีในละครดึกดำบรรพ์ หม่อมเข้มฯ เป็นผู้อำนวยการฝึกสอน โดยปรุงกระบวนว่า ส่วนปีพาทย์ที่เรียกว่า ปีพาทย์ดึกดำบรรพ์นั้น สมเด็จฯ ทรงอธิบายว่าไม่ได้ปรุงขึ้นสำหรับเล่นละครดึกดำบรรพ์ เล่นรับร้องอยู่ก่อน รู้สึกว่า ฟังดี มีละครดึกดำบรรพ์ก็โอนเอาไปทำ หัวใจของปีพาทย์แบบนี้ ท่านคัดเครื่องเสียงเล็กๆ ออกหมด ด้วยฟังหนวกหู เอาไว้แต่ที่นุ่มนวลและเสียงที่เป็นหลักที่จัดฆ้องใหญ่หลายใบเข้ามาก็เพราะต้องการเสียงต่ำ และไม่มีขอในปีพาทย์แบบนี้ มามีเอาในชั้นหลัง โดยท่านผู้อื่นเติมเข้าไป

“ละครพูด”

ละครพูดแรกมีในเมืองไทยนั้น เป็นละครพูดพระราชานิพนธ์ในรัชกาลที่ ๕ ทรงแปลจากภาษาอังกฤษ เรื่อง อาลีบาบาและโจร ๔๐ เรียกกันสั้น ๆ ว่า เรื่อง โจร ๔๐ แสดงครั้งแรกเมื่อวันพฤหัสบดี ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๕ พ.ศ. ๒๔๑๙ เป็นงานขึ้นปีใหม่ ละครพูดเรื่องนี้ มีบทร้องด้วย ๖ ท่อน ผู้แสดง มี กรมหมื่นทิวาฯ ทรงแสดงเป็น อาลีบาบา กรมหลวงประจักษ์ฯ ทรงแสดงเป็น น้องกรมหลวงสรรพศาสตร์ฯ ทรงแสดงเป็น บาบามัคตาเฟ กรมขุนเจริญผลฯ ทรงแสดงเป็นโจร สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ ทรงแสดงเป็น นางมยนา แสดงถึงนั้นครั้งเดียวเป็นครั้งแรก และครั้งสุดท้าย

พ.ศ. ๒๔๒๐ มีการแสดงละครพูดอีกเช่นกัน เรื่อง ผัวกลัวเมีย กรมหมื่นทิวาฯ ทรงแสดงเป็น ผัว กรมหมื่นนฤมิตรฯ ทรงแสดงเป็น เมีย ชื่อ ยายจัน

พ.ศ. ๒๔๒๒ มีการแสดงละครพูดอีก เรื่อง นิทราชาคริต พระราชานิพนธ์ในรัชกาลที่ ๕ แสดง ๒ คืบ กรมหมื่นทิวาฯ ทรงแสดงเป็นอาบุญหะชั้น กรมพระยาดำรงฯ ทรงแสดงเป็นนางจอบแก้ว กรมหลวงประจักษ์ฯ ทรงแสดงเป็นเมศเรอ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ ทรงแสดงเป็นนางนอชาตอลอว์คัต

ต่อมา ปลายรัชกาลที่ ๕ ม.ล. ต่วนฯ หม่อมห้ามในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราฯ ซึ่งเป็นศิลปินทางดนตรีและขับร้องชั้นครู และเป็นผู้แต่งทำนองเพลง ลาวเดินดง ลาวชมดง ลาวคำหอม ลาวสวयरวย เขมรอมตัก (น้ำ) เขมรไล่ควาย และอื่นๆ ที่สำคัญ คือเกริ่นในเรื่อง พระลอ ทั้งคณะละครชั้นคณะหนึ่ง เรียกชื่อว่า ละครนฤมิตร มีโรงแสดงอยู่ที่เตาปูน วัดสระเกศ แสดงเป็นละครพูด ผู้แสดงใช้ชายจริงหญิงแท้ พระเอกของโรง ชื่อ นายลำปะหลัง นางเอก คือ น.ส. ช้อยฯ ผู้ที่แสดงเป็น ร.ต. พร้อมฯ ในละครเรื่อง สาวเครือฟ้า

ตัวแรก มี ทาลอย เป็นตัวตลก แต่แสดงอยู่ไม่นาน แยกที่เข้าโรงจุฬารไฟเผาโรงเพราะกลัวผี
เรื่องที่โรงละครนฤมิตร ที่แรงมาก คนเก็บเครื่อง ชื่อ แม่น มีอายุแล้ว เรียกกันว่า ยายแม่น
กลับเข้าไปในวังกรมพระนราฯ ผีที่โรงละครตามเข้าไปที่ในวัง ว่าแก่ถ้ายบัสสาวะรดศีรษะผี
จะมาแก้แค้น ต้องทำพิธีไล่กันคืนยังรุ่ง โรงไหม้ เลยเลิกเล่นละครพูด เปลี่ยนมาเล่นละครรำ
แทนอยู่ระยะหนึ่ง เกี่ยวกับเรื่อง ละครนฤมิตร นี้ คุณครู เขื่อน ศรีไกรวิน เล่าให้ฟัง

ละครพูดรุ่งเรืองในสมัยรัชกาลที่ ๖ เพราะทรงเป็นพระธุระ แต่พอสิ้นรัชกาล ก็
หมดอายุแห่งละครพูด

“ละครร้อง”

ละครร้อง ตั้งต้นในรัชกาลที่ ๕ พ.ศ. ๒๔๕๒ คือ เรื่อง สาวเครือฟ้า แสดงโดย คณะละครนฤมิตร ซึ่งมี ม.ล. ต่วนศรี วรวรรณ หม่อมห้าม พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ เป็นผู้กำกับการแสดง ละครคณะนี้ เดิมเล่นละครพูดที่วิมานนฤมิตร แล้วเปลี่ยนเป็นละครพันทางบ้าง เล่นเรื่องพงศาวดาร เป็นละครรำบ้าง แต่ในที่สุดก็เลิกกันไป มา พ.ศ. ๒๔๕๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ โปรดให้รื้อฟื้นขึ้นใหม่ จัดการแสดงในสวนดุสิต อันเป็นที่ประทับ

กรมพระนราฯ ทรงพระนิพนธ์เรื่อง พระลอ ม.ล. ต่วนฯ ประจุเพลง และแต่งเพลงทำนองใหม่ ๆ ประจุลงด้วย เจ้าจอมมารดา เขียน พระมารดากรมพระนราฯ ทรงสอนว่า จัดแสดงเป็นละครพันทาง เล่นตอนกลางก่อน ปรากฏว่า เป็นที่พอพระราชหฤทัย และเป็นที่นิยมของผู้ที่ได้ดู จึงกลับจัดการแสดงใหม่ โดยปลูกโรงละครปริตาลัยขึ้นที่วัง ปรากฏว่า คนไม่ชอบดูเรื่องพงศาวดารหรือเรื่องเก่า ๆ จึงแต่งเรื่องใหม่ ๆ โดยแปลจากฝรั่งบ้าง ทรงนิพนธ์เองบ้าง เรื่องแรก คือ “สาวเครือฟ้า” และ “ขวดแก้วเจียรนัย” ซึ่งทรงพร้อมกัน ไม่ทราบว่าจะแสดงเรื่องใดก่อน แต่แสดงในงานขึ้นตำหนักของพระองค์เจ้าพวงสร้อยสอาง และเรือนคุณจอมมารดา โหมก แต่ที่ คุณครู เขื่อน ศรีไกรวิน ศิลปินเอกท่านหนึ่งของละครปริตาลัย เล่าให้ฟังนั้นว่า สาวเครือฟ้า เป็นการแสดงละครร้องที่มีเรื่องรอยละครพันทางตกค้างอยู่

ถัดจากเรื่อง สาวเครือฟ้า ก็มีเรื่อง ขวดแก้วเจียรนัย ยิ่งผัวยิ่งเมีย ตุกกะตายอดรัก และเรื่อง พญาระกา เป็นที่สนุกใน พ.ศ. ๒๔๕๓ และเลิกการแสดง ผู้แสดงละครต่างแยกย้ายกันไปตั้งคณะต่าง ๆ กัน มี คุณครู เขื่อน ศรีไกรวิน คุณครู ทองสุข ไก่เยอร์ เกิดเป็นคณะละครต่าง ๆ กัน ในรัชกาลที่ ๖ คือ คณะปราโมทย์ ใน พ.ศ. ๒๔๕๔ มีคุณพระโสภณฯ เจ้าของโรงพิมพ์โสภณพิพรรฒนากร เป็นผู้อำนวยการ ติดตามด้วยคณะพัฒนาลัย ในปี พ.ศ. ๒๔๕๕

และคณะนาครบรรเทิง ของ คุณครู บุณนาค ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ แสดงเกร็ดพงศาวดารพม่า
ต่อมา มีคณะปราโมทย์บรรเทิง เกิดขึ้นอีก ไล่เลี่ยกับคณะมานะสมัย คณะเสรีบรรเทิง คณะ
เทพบันเทิง ของ คุณครูช้อย คณะศรีอาทิตย์ ซึ่ง คุณครู สีนวล ฯ แสดงนำ และอื่น ๆ จนถึง
คณะศิลปสำเรึง ของ คุณครู เลื่อน ฯ ซึ่งเป็นหัวเลี้ยวหัวต่อของละครร้อง ซึ่งมีวิธีการแสดง
อย่างใหม่ตามบทของพราวนบุรพ์ เมื่อเปลี่ยนแปลงการปกครองใหม่ ๆ และเริ่มเปิดการแสดง
ของคณะที่โรงบ้านหม้อ

“ละครพูดสลับลำ”

ละครพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวที่คนเคยชอบกันมากเรื่องหนึ่ง คือ เรื่อง “วิวาห์พระสมุทร” ที่ชอบนั้น เห็นจะมีปัจจัยหลายประการ ปัจจัยที่สำคัญก็คือ เรื่องสนุก และแปลกและที่สำคัญยิ่งกว่านั้น คือ บทไพเราะ และที่สำคัญที่สุดก็คือ ทรงประจุเพลงได้เสนาะหู ร้องกันมาหลายสิบปี พวกนักเพลงไทยก็ยังไม่เบื่อ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเพลง แหกสาหร่าย ตอน อัมเควร้องเชิญอันโครเมตา เอาเนื้ออื่นประจุทำนองนี้เท่าใดๆ ก็ไม่จับหู

ละครพระราชนิพนธ์เรื่องนี้ เป็นละครพูดสลับลำ ว่าจะเข้าใจคำว่า ละครพูดสลับลำ ก็ต้องใช้เวลาหลายปี เพราะคนชวนให้เขียนว่า “รำ” อยู่รำไป จนถึงละครเรื่องนี้ ซึ่งไม่มีรำเลย จะเป็นสลับลำ “รำ” ได้อย่างไร

บทละครของกรมพระนรา ๖ ท่านประจุเพลงละครร้องของท่าน ท่านทรงว่า “ลำสามเส้า” “ลำทองย่อน” “ลำนางนาค” อะไรต่าง ๆ จึงเข้าใจว่า ที่เราเขียนว่า เพลง สามเส้า เพลง ทองย่อนในปัจจุบัน แต่ก่อนท่านเขียนคำว่า “ลำ” และมาเขียนเพลงในชั้นหลัง และยิ่งเมื่อได้อ่านบทความของอาจารย์ มนตรี ตราโมท เกี่ยวกับการขับลำ ก็ยิ่งแจ่มแจ้ง

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ๖ ท่านทรงไว้ใน “บันทึกความรู้ต่าง ๆ” เกี่ยวกับดนตรี ท่านทรงใช้คำว่า “เพลง” ในการบรรเลงดนตรี เรียกว่า ทำเพลง ซึ่งแต่ละเพลง ก็มีเนื้อเพลงเป็นของแต่ละเพลง เป็นเรื่องที่จะต้องขอความรู้จากท่านผู้รู้ต่อไป

ในวิวาห์พระสมุทร ในการประจุเพลง ท่านทรงประจุแต่ชื่อ มิได้ทรงนำหน้าชื่อว่า เป็น “ลำ” หรือเป็น “เพลง” เช่น “สามเส้า” “แหกสาหร่าย” ไม่ทรงว่า “เพลง สามเส้า” อย่างปัจจุบัน หรือ “ลำสามเส้า” อย่างบทของกรมพระนรา ๖ แต่ตอนอันนวนพระเป็นเจ้า ซึ่งทรงไว้เป็นคำโคลง ทรงประจุไว้ว่า “ทำนองอ่านโคลง”

“ละครพม่า”

ได้เคยเห็นรูปละครพม่าเล่นเรื่อง รามเกียรติ์ ตอน พระรามตามกวาง มีอะไรคล้ายไทยหลายอย่าง ผิดกันที่สำคัญ คือ ทรงรองเท้า ทั้งพระราม ทั้งกวาง สวมรองเท้าปลายอน

อาจารย์ สุรพล วิรุฬห์รักษ์ ซึ่งกำลังทำปริญญาเอกทางละครอยู่ที่ฮาวาย เล่าว่า รองเท้าของละครพม่า มาจากรองเท้าแตะแบบ เต่งปลายหางอน ไปเสียน นาฏศิลปินเอกพม่า เป็นคนวิเร็ม เมื่อพูดเรื่องรองเท้าแล้ว เลยเล่าเรื่องไปเสียนที่อ่านจากประวัติของไปเสียนภาษาอังกฤษที่ฮาวายให้ฟัง เห็นสนุกดี จึงนำมาเล่าต่อ

ไปเสียนเล่าไว้ว่า พ่อของไปเสียนเป็นนายโรงละครที่พระนางศุภยลัต มเหสีพระเจ้าธิบอบาไปเล่นหน้าพระที่นั่งที่ในวัง พ่อของไปเสียนไม่รู้ว่ วันนั้นเป็นวันสำเร็จโทษใหญ่ คือพระนางศุภยลัตให้สำเร็จโทษลูกเธอของพระเจ้ามินดงเกือบหมด ที่จริงก็ไม่ใช่ใคร เพราะพระเจ้าธิบอบาก็ดี พระนาง ฯ ก็ดี ล้วนเป็นลูกเธอของพระเจ้ามินดงเหมือนกัน การฆ่านั้น ฆ่าในวัง ชุตหลุมใหญ่ฝังรวมไว้ด้วยกันในนั้น เสียงร้องระงมดังเข้ามาถึงหน้าที่นั่ง พ่อของไปเสียนก็ตกใจ ละล้าละลัง แต่พอเหลียวไปพบพระเนตรพระนางศุภยลัต ก็ต้องเล่นต่อทันทีโดยไม่ต้องคิด เพราะพระเนตรที่จ้องสกดมายังตนนั้น ถมึงถึงน่ากลัวเป็นที่สุด

ไปเสียนก็เหมือนศิลปินทั้งหลาย ยามทุกข์ ก็ทุกข์หนัก ยามสุข ก็แสนสำราญ เคยชักเชพเนจรขึ้นไปถึงตอนเหนือสุดของพม่า สั้นเนื้อประดาตัวจากการแสดงละครของตน แต่กุศลผลบุญยังมีอยู่ จึงได้พบผู้อุปถัมภ์เป็นจีน มั่งมี รับอุปถัมภ์การแสดงให้มีต่อไป แต่มีข้อแม้ว่าเล่นกับจีนไม่ได้ ต้องปลุกโรงเล่นบนยกพื้นเช่นเดียวกับบ้านเรา ไปเสียนก็ตกลง ยกละครขึ้นเล่นบนยกพื้น ก็ค่อยฟื้นตัว ต่อมา ไปได้เมียเป็นมหาเศรษฐี ได้เมียคนนี้เป็นผู้จัดการ การแสดงละครของคณะไปเสียนก็เจริญรุ่งเรืองมา จนไปเสียนได้รับการยกย่องนับถือว่ เป็นศิลปินเอกของพม่า

การรำเข้าพระเข้านางของพม่าแต่เดิมนั้น รำเดียวกันห่าง ๆ ไปเสียนมาดัดแปลงแก้ไขให้เป็นแบบใหม่ของตน คือ รำประชิดติดพัน คนดูก็ชอบใจกว่าแบบเดิม

ละครพม่าได้รับอิทธิพลจากละครไทยไปไม่น้อย แต่เมื่อไปเข้ากับดนตรีพม่า ลีลา ก็เปลี่ยนไปมาก

“หกเขย”

ใครที่ได้เคยอ่านสังข์ทองแล้ว จะไม่รู้ว่า พี่นางของนางรณามีนามว่าอย่างไร และ พี่เขยของนางรณาทิ้งหก มีนามว่าอย่างไร ในพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๒ ทรงไว้ว่า พระธิดาของ ท้าวสามลนั้น “ทั้งเจ็ดนามกรต่างกัน” แต่ “น้องนุชสุดท้อง ชื่อ รณา” นางทิ้งหก กับหกเขย เพิ่งจะมีชื่อในรัชกาลที่ ๕ โดย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ ทรงตั้งพระราชทานเมื่อมีงาน รื่นเริงในวันขึ้นปีใหม่อีกครั้งหนึ่ง งานนั้น โปรดให้เจ้านายและข้าราชการฝ่ายในแต่งแฟนซึ่งเป็นตัวละครในเรื่อง สังข์ทอง พระราชทานชื่อจนครบหมด เสนา คุณท้าว เฒ่าแก่ มหาตเล็ก พระราชทานอย่างสนุก ๆ เช่น มหาตเล็ก พระราชทานว่า นายเบ็นราชการ นายลานราชกิจ นายเผยอ หยิบว่อง นายผยองยาตรชิต หรือ คุณเฒ่าแก่ ก็มี เฒ่าแก่ແໝบ เฒ่าแก่กรวไกร เป็นต้น

นางทิ้งหกนั้น พระราชทานว่า

นางมะลิวัน นางถันวิลา นางมาลูลี นางยี่สุนเทศ นางเกษเมือง และนางเรืองยศ ส่วนหกเขยนั้น พระราชทานว่า

พระมขเด็จพระสิงห์ฮ้อด พระไฟที พระพรหมพักตร์ พระบันแถลง พระช่อฟ้า

การแต่งกาย แต่งอย่างแบบโบราณ ที่เป็นมหาตเล็กนุ่งผ้าสีน้ำเงิน ใส่เสื้อทรงกระบอก สีขาว คาดผ้าขาวที่เอว ท้าวนางนุ่งจีบห่มตาล ท้าวพญาทรงผ้าอย่างเก่า และฉลองพระองค์ อย่างโบราณ เป็นความสนุกสนานเล็ก ๆ น้อยที่จะทรงมีได้ในพระราชฐานเพียงเท่านั้น

